

MAGYARORSZÁG ÉS A BALKÁN

Szerkesztette

Zagyi Nándor – Pap Norbert

Balkán Füzetek

Különszám III.

Pécs, 2022

Kiadja: a PTE TTK FFI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja
7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

Szerkesztőbizottság: Prof. Dr. Dövényi Zoltán
Prof. Dr. Pap Norbert
Dr. Kitanics Máté
Dr. Végh Andor
Prof. Dr. Tóth József †

Vendégszerkesztők: Dr. Zagyi Nándor – Dr. Pap Norbert

Sorozatszerkesztő: Dr. Reményi Péter

Technikai szerkesztő: Nagy Tamás

Borítóterv: Szász István

Lektor: Bózsó Péter Tamás

© Szerzők

ISBN 978-963-626-076-7

ISSN 1588-6557

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így a sokszorosítás, terjesztés, fordítás joga fenntartva

Tartalom

Előszó	4
<i>Dövényi Zoltán: Adalékok a német politikai földrajz és geopolitika Balkán/Délkelet-Európa-felfogásához</i>	6
<i>Csüllög Gábor: Migrációs és politikai térátfedések a Kárpát-medencei és nyugat-balkáni történeti folyamatokban (11-19. század)</i>	11
<i>Kitanics Máté - Pap Norbert: Az irreguláris migráció feltartóztatására épített déli magyar határzár (2015–2021)</i>	19
<i>Teperics Károly - Farsang Andrea - Czimre Klára: A jugoszláv utódállamok felsőoktatási intézményeinek bekapcsolódása a nemzetközi tanulmányi célú migráció folyamatába</i>	35
<i>Végh Andor: Szellemi kulturális örökség a horvát-magyar határ mentén – lehetőség vagy akadály?</i>	54
<i>Bali Lóránt: Magyarok a Drávaszögben</i>	63
<i>Háry Szabolcs: Észak-Macedónia EU-csatlakozási perspektívája és a bolgár-macedón viszony összefüggései</i>	68
<i>Reményi Péter - Perjés Fanni: Vizekhez kapcsolódó határviták a Nyugat-Balkánon</i>	76
<i>Suba János: Balkáni hadszíntér az Osztrák-Magyar Monarchia katonaföldrajzi leírásaiban</i> ..	84
<i>Zagyi Nándor - Szilágyi István: Szeárd zsidóság a Balkánon</i>	95
<i>Ács Mariann: A muszlim oktatás és neveltetés a hódoltság kori Oszmán Birodalomban Pécshez kötődő példákkal</i>	115
<i>Wilhelm Zoltán - Zagyi Nándor: Kalkuttai Szent Teréz emlékezete Indiában és a Balkánon</i>	127

Előszó

A Balkán Füzetek immár harmadik alkalommal jelentkező különszáma az előzőekhez hasonlóan a *Magyarország és a Balkán* címet viseli, utalva arra, hogy a mostani kötetben is hazai szerzők balkáni vonatkozású kutatási eredményeit adjuk közre, tovább gyarapítva ezzel a Balkánnal kapcsolatos magyarországi tudományos ismeretek körét. Az itt közölt írások ezúttal sem alkotnak tematikus egységet, sokkal inkább a szerzők szerteágazó érdeklődési-kutatási területeinek megfelelően kaleidoszkópszerű képet adnak a Balkán geopolitikai, történeti földrajzi, kulturális irányú hazai vizsgálatairól.

Ami azonban a jelen számnak igazán különös jelentőséget kölcsönöz, az nem más, mint, hogy az egyes tanulmányok szerzői mindannyian kollégánk, M. Császár Zsuzsanna docens asszony közeli munkatársai, többen közülük egykori hallgatói, akik az ő négy évtizedes szakmai, illetve több mint húsz évre visszatekintő tudományos-kutatói munkássága előtt tisztelegve, a szerkesztők felkérésének eleget téve egy-egy írással járultak hozzá e kötet megszületéséhez. Széleskörű, az ország több felsőoktatási intézményével, kutatóhelyével, Magyarország balkáni diplomáciájának képviselőivel kialakított szakmai kapcsolatai tükröződnek a szerzőgárda összetételében is. Nemcsak szűkebb oktatói-kutatói közössége, a pécsi földrajzi műhely tagjainak, de budapesti, debreceni, szegedi, keszthelyi egyetemi kollégáinak, kutató- és szerzőtársainak tanulmányait is van szerencsénk közölni.

A Balkán Füzetek III. különszámának létrejöttében közreműködő szerzők között ezúttal olyanok is szerepelnek, akiknek a munkássága nem, vagy csak érintőlegesen kötődik a Balkánhoz, de M. Császár Zsuzsanna igen közeli pécsi geográfus, vagy oktatás-, illetve neveléstörténettel foglalkozó kollégáiként, a kötet apropójából fakadóan mindenképpen helyük van a szerzők között. Írásaik részben túlmutatnak ugyan a Balkánon, mint földrajzi térségen, tematikájukban azonban szorosan kapcsolódnak ahhoz.

A most napvilágot látó tizenkét tanulmány nem csupán témáját, de módszertanát, formai jegyeit tekintve is sokszínű képet mutat, a kötetnyitó, a Balkán térértelmezésének egyik aspektusát ismertető tudományos esszétől kezdve a forrásfeldolgozáson és elemzéseken át a kvantitatív vizsgálatokig széles spektrumot ölel fel.

Az egyes tematikus súlypontok közül egyértelműen kitűnik a migráció, amely bár térben és időben eltérő megközelítésben, részben a Kárpát-medencét és a Nyugat-Balkánt érintő történeti földrajzi folyamatok, részben a magyarországi déli határzár, részben pedig M. Császár Zsuzsanna saját kutatási területéhez, az oktatásföldrajzhoz és a Balkánhoz a legszorosabban kötődve a jugoszláv utódállamok felsőoktatási intézményei nemzetközi migrációs folyamatokba való bekapcsolódásának kontextusában, de három tanulmánynak is kulcsmotívuma.

A magyar-horvát kapcsolatrendszer, illetve határmentiség témája a szellemi kulturális örökség turisztikai potenciáljában rejlő lehetőségeket, illetve a drávaszögi magyarság helyzetét illetően szintén hangsúlyosan jelenik meg a kötetben.

A konfliktusos balkáni szomszédságpolitika egy-egy aktuális példáját, az Észak-Macedónia európai uniós integrációját hátráltató bolgár-macedón ellentét politikai hátterét, illetve a nyugat-balkáni tengeri és folyami határvitákat elemző szerzők a Balkán igen összetett és bonyolult geopolitikai viszonyairól adnak némi ízelítőt.

A soron következő lapszámunkból a Balkán-tematikához más irányú kutatási háttérrel kapcsolódó szerzőink jóvoltából a kulturális vonatkozások sem maradtak ki, hiszen részben a hispán világ, valamint India szakavatott kutatóiként olyan, a Balkán és az általuk jól ismert térségek közti összekötő szálak, a spanyol-portugál eredetű balkáni szefárd zsidóság, illetve az albán gyökerekkel rendelkező, de indiaként hírnevet és megbecsülést szerzett Teréz anya személye és munkássága, részben pedig neveléstörténeti-pedagógiai háttérű kutatóként a hódoltság kori muszlim oktatás- és nevelésügy Pécsre vonatkozó példáinak bemutatásával jelennek meg a kötetben.

Végül, de nem utolsósorban egy, témáját tekintve a többi írással aligha rokonítható katonaföldrajzi tanulmány is helyet kapott e számban, amely az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni hadszíntérre vonatkozó forrásait tekinti át.

A szerzők, illetve a kötet összeállításában közreműködők nevében a Balkán Füzetek III. különszámával köszöntjük M. Császár Zsuzsanna kolléganőnket, akinek további, sikeres oktató és kutató munkát kívánunk.

A szerkesztők

Pécs, 2022. december. 7.

Adalékok a német politikai földrajz és geopolitika Balkán/Délkelet-Európa-felfogásához

Dövényi Zoltán¹

Talán meglepőnek tűnik, hogy egy publikáció címében Európa egyik régiója két földrajzi név alatt is szerepel. Már ez a kettősség is jelzi, hogy itt az öreg kontinens egy sok szempontból bonyolult nagytérségéről van szó, ahol még a földrajzi nevével sincs egységes álláspont. És ez még a legkisebb probléma. Ha tovább soroljuk a bizonytalan elemeket, akkor ezek közé tartozik, hogy a bármilyen néven nevezett régióknak nincs általánosan elfogadott lehatárolása, azaz nem mindenhol vannak egyértelmű természeti, vagy történelmi határai. Ez leginkább az északnyugati részen jelent problémát, ahol a Balkán/Délkelet-Európa egy másik, ugyancsak bizonytalanul vagy nem egyértelműen lehatárolható Közép-Európával találkozik. És hogy tovább sorjazzanak a le- és elhatárolási gondok, a két világháború között még beúszik a képbe Köztes-Európa is.

Átmenetileg túllépve a terminológiai problémákon, joggal merül fel a kérdés, hogy érdekelte-e egyáltalán a német geográfiát Európának egy olyan peremvidéke, ami Németországtól azért elég távol van. Természetesen igen, és ez nem véletlen, mint ahogy az sem, hogy ebben a rövid áttekintésben nem általában a német földrajztudomány balkáni kutatási irányairól és eredményeiről lesz szó, hanem leszűkítve, a politikai földrajzi és geopolitikai megközelítésekről.

Előzetesen azonban annyit érdemes megemlíteni, hogy a régió mindkét elnevezése német szerzőtől származik. Először a Balkán-félsziget (Balkanhalbeiland) fogalom jelent meg, még 1808-ban, ami August Zeune nevéhez fűződött. Ezt megelőzően is voltak természetesen elnevezések a félszigetre, de ezek nagyon bizonytalan és eltérő értelmezésben voltak használatosak. A leginkább érthető talán még a „török Európa” elnevezés volt, utalva az öreg kontinens azon részére, ami évszázadok óta a török birodalom fennhatósága alatt volt.

Rövidesen kiderült azonban, hogy a Balkán-félsziget elnevezés sem volt végérvényes megoldás, mert ennek az értelmezése sem volt egyértelmű. Így folyt tovább a keresés, aminek eredménye a Délkelet-Európa (Südosteuropa) kifejezés megtalálása lett, amit Theobald Fischer 1893-ban, majd 1909-ben is javasolt. Más vélemények szerint viszont ezt az elnevezést már az 1800-as évek közepén javasolta egy német Albánia-kutató, Johann Georg von Hahn. A két, párhuzamosan használt kifejezéssel azonban nem lett tisztább a kép.

Ez azonban egy ideig nem jelentett nagyobb problémát, mert a német geográfia központi regionális kategóriája nem Délkelet-Európa, hanem Közép-Európa volt. Ennek háttérben

¹ Az MTA doktora, professor emeritus. Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajzi és Földtudományi Intézet.

alapvetően az állt, hogy a német egység 1871-es megteremtése után Európa új nagyhatalmának pozícionálnia kellett magát Európában is. És ekkor úszott be a képbe a „közép” motívum, azaz mit jelent az, ha egy ország nagyjából egy kontinens közepén fekszik, így minden irányban vannak szomszédjai és ezek nem minden esetben barátságosak vele szemben. Ezt a problémát politikai síkon Bismarcknak és utódainak kellett megoldani, de ennek számos olyan aspektusa is volt, ami a német geográfusoknak is feladatot jelentett.

És ők nem is hártották el ezt a kihívást, többen is nekifutottak, hogy érdemben mondjanak valamit Közép-Európáról. Már a kezdeti, kevésbé jól sikerült feldolgozásokban is jellemző megközelítés Közép-Európa és a német szupremácia összekapcsolása. Közép-Európáról az első, valóban nagy hatást kiváltó összefoglalást Joseph Partsch írta és 1904-ben – éppen a politikai földrajz megalapozója, Friedrich Ratzel halálának az évében – jelent meg. Egyértelmű határok híján Partsch Közép-Európa lehatárolásánál politikai, kulturális és gazdasági szempontokat is megpróbált figyelembe venni. Mai szemmel nézve Partsch Közép-Európája meglehetősen nagyra sikeredett: ide tartozott szerinte Németország, az Osztrák-Magyar Monarchia, nyugaton Svájc, Hollandia és Belgium, és ami témánk szempontjából különösen érdekes, Bosznia, Szerbia, Montenegró, Románia és Bulgária, azaz a Balkán/Délkelet-Európa nagy része. A mű alcíméből az is kiderül, hogy a német geográfus a Balkánt egészen szűken értelmezte. Közép-Európa ilyen módon történt lehatárolásának a vezérelve az volt, hogy olyan területekre terjed ki, ahol a német civilizáció és kultúra valamilyen módon és mértékben hatást gyakorolt.

Partsch monográfiáját követően kezdték Közép-Európát ténylegesen létező téregységnek tekinteni és a geográfusok mellett mások is, például politikusok nézeteik egyfajta területi keretének tartani. Közülük egy személyt mindenképpen ki kell emelni: ő Friedrich Naumann, aki a legnagyobb hatású könyvet írta Közép-Európáról – még 1915-ben. Témánk szempontjából elsősorban az az érdekes, hogy a szerző hol húzta meg Közép-Európa határait: az ő Közép-Európája is kiért az Adriáig, tehát magába foglalta Délkelet-Európa egy jelentős részét. És amit a két világháború közötti időszak történései miatt érdemes megemlíteni, Naumann Közép-Európája egy német irányítás alatti gazdasági nagytérség lett volna.

Naumann nagyhatású munkájának évében, tehát még az I. világháború alatt, a német geográfia egy másik emblematikus figurája, Albrecht Penck is kifejtette Közép-Európával kapcsolatos nézeteit. Délkelet-Európa lehatárolása szempontjából lényeges, hogy Penck egy szűkebb és egy tágabb értelmezésű Közép-Európáról beszél: az utóbbi megfelel Partsch felfogásának, tehát a Balkán egy részét is magába foglalja, az előbbi viszont nem. Penck egyúttal tágabb kitekintésben is nézte Európa politikai térszerkezetét, és megkülönböztetett egy Elő-Európát (az atlanti területek) és egy Hátsó-Európát, azaz a kontinens keleti területeit. És ami ebben a megközelítésben különösen fontos, a két nagytérség között ott van Köztes-Európa (Zwischeneuropa), amihez Németország, az Osztrák-Magyar Monarchia, Svédország, Finnország, a Baltikum, maga a Balkán és Olaszország tartozik. Ezt már csak azért is érdemes kiemelni, mert a két világháború között a német geopolitika egyik központi fogalma éppen Köztes-Európa volt.

Joggal merül fel a kérdés, hogy hol van ebben a fejtegetésben a politikai földrajz megalapítója, a szintén német Friedrich Ratzel? Indirekt módon, de ott van. Ő ugyanis részletesen nem foglalkozott regionális politikai térszerkezeti kérdésekkel, elméleti levezetései, új politikai földrajzi fogalmai azonban beszivárogtak a kortárs német geográfiába is. Ratzel viszonylag fiatalon, 1904-ben halt meg, politikai földrajzi alapműve 1897-ben jelent meg, tehát a korábban említett szerzőknek és másoknak is volt lehetősége Ratzel nézeteinek és politikai földrajzi fogalmainak megismerésére, vagy éppen átvételére. Amikor tehát valaki Németország kapcsán az „életter kibővítéséről” elmélkedik, vagy amikor Penck azt írja, hogy „egy felnövekvő népnek térre van szüksége”, akkor a háttérben nem nehéz felismerni Friedrich Ratzelt.

Az I. világháború után nemcsak Németország helyzete, hanem a német politikai földrajz pozíciója is generálisan megváltozott. A nagy háborúból vesztesként kikerülő és nagyhatalmi státuszától megfosztott Németország most már a gyakorlatban is érezhette a középben fekvés tényleges hátrányait. Például azt, hogy jórészt ellenséges, de legalábbis barátságtalan szomszédokkal van körülvéve, így nem véletlenül csatlakozott a „közép” fogalomhoz a „bekerítés” (Einkreisung) érzése is. Az új politikai helyzetben a dolgokat elméleti téren is át kellett gondolni, ami már nem a politikai földrajzban, hanem a geopolitikában ment végbe.

A geopolitika ugyan nem német földön alakult ki, de ott lett egy nagyon erős tudományterület a két világháború között. Létrehozója és megalapítója Karl Haushofer, akinek geopolitikai iskolája a korszak egyik nemzetközileg is jegyzett irányzata volt. Ez a német geopolitika lényegében „leváltotta” a politikai földrajzot, sokkal erősebben kötődött a politikához, egyik képviselőjének megfogalmazása szerint a geopolitika nem más, mint alkalmazott politikai földrajz.

A Haushofer-féle geopolitika szükségszerűen élénken érdeklődött a politika és a politikai tér problémái iránt és ezekre igyekezett megoldásokat, vagy legalábbis javaslatokat adni. Egy alapvető kérdés volt például, hogy Németország milyen irányban próbáljon beilleszkedni a korabeli európai politikai térbe. Elméletileg három irány jöhetett szóba. A nyugati irányt mindenki kizárta, és a Szovjetunió létrejöttével ideológiai okokból nem sok német geopolitikus látott lehetőséget a keleti irányban sem. A kevés kivétel közé tartozott azonban maga Haushofer, aki az 1920-as évek közepétől szükségesnek látta egy eurázsiai kontinentális blokk létrehozását, azaz Németország, a Szovjetunió, Japán és Kína szövetségét. Ezt a blokkot Haushofer elég erősnek látta az angolszász tengeri hatalmak megállítására.

Az elképzelésnek azonban több bökkenője is volt, ezek közül témánkhoz kapcsolódóan csak egyet emelnék ki: Németország és a Szovjetunió nem voltak szomszédosak, mivel az I. világháború után létrejött közöttük egy elválasztó övezet. Ez a Mackinder által addicionális övezetnek nevezett zóna részben megegyezett Penck Köztes-Európájával és nagyon útjában volt Haushofer elképzeléseinek. De az egész német geopolitikára jellemző volt a Köztes-Európával kapcsolatos negatív vélekedés: gyakran használták erre a térségre a törmelékzóna (Schütterzone), vagy a rommező (Trümmelfeld) kifejezéseket. Az 1930-as évek elején a német geopolitika a balti államokat, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Romániát,

Jugoszláviát, Bulgáriát és Görögországot sorolta ebbe az övezetbe. Már ekkor, tehát még a nemzetiszocialista hatalomátvétel előtt a német geopolitika a térség jövőjével kapcsolatban megfogalmazott olyan véleményt, hogy problémáit egy német vezetés alatt álló vámunióval lehetne/kellene megoldani.

A német geopolitika a szóhasználatban is változást hozott, mivel egyértelműen a Délkelet-Európa kifejezést használta, mert szerinte a Balkánhoz túl sok negatív konnotáció társult. Hitler hatalomra jutása után új elnevezésként megjelent a Südostraum (Délkeleti térség), ami már egyértelműen kapcsolódott a náci Németország Délkelet-Európával kapcsolatos gazdasági, majd hatalmi törekvéseihez.

Új fogalomként jelenik meg a nagytérgazdaság (Grossraumwirtschaft) is, ami Délkelet-Európának élelmiszer- és nyersanyagszállító szerepet szánt, ezzel szolgálva a német gazdaságot. Egy idő után azonban ez már nem volt elég Németországnak, és 1941 első felében katonailag is megszállta a Südostraum egy részét. Német szempontból jól indult a Szovjetunió elleni háború is, 1941 őszén a német csapatok már Moszkva előtt álltak. Nagyon úgy nézett ki, hogy a harmadik birodalom uralma alá kerül Európa jelentős része. Ekkor látta elérkezettnek az időt a német geopolitika, konkrétan Karl Haushofer fia, Albrecht Haushofer, hogy felvázolja a jövő európai rendjét. Az anyag kényes természete miatt nem került nyilvánosságra. Természetesen Délkelet-Európa jövőjéről is szó esett a tervzetben.

Haushofer úgy gondolta, hogy Európa nagy része egy német vezetésű föderációban fog egyesülni. Ennek keretében helyre kell állítani a teljes német birodalmi egységet az 1914-es állapot szerint. Meglepő módon ebbe még a szlovének is beletartoztak volna. A következő kategóriába a birodalom védelmébe veendő népek/országok kerültek, ide sorolta be Horvátországot és Szerbiát. Lett volna egy, a birodalommal szövetséges országok együttese, itt kapott helyet Románia, Bulgária, esetleg Görögország. Haushofer mindhárom kategóriájába kerültek volna tehát balkáni népek, illetve országok.

Haushofer különböző csoportokba sorolta a népeket a Németországhoz való viszony alapján is. Kibékíthetetlennek tartotta a német-szerb viszonyt, a többi balkáni népről viszont úgy vélekedett, hogy ezek okos politikával könnyen megnyerhetők.

Albrecht Haushofer jól érzékelte, hogy Délkelet-Európa nem kezelhető egységes tömbként. Maga az egész tervzet is alapjában véve irreális volt, mert a megvalósításához Németország még hatalma csúcsán sem rendelkezett megfelelő eszközökkel. Szerencsére...

Tájékoztató irodalom

- DÖVÉNYI ZOLTÁN–NAGY MIKLÓS MIHÁLY (2022): Adalékok a klasszikus német geopolitika Ázsia képéhez. *Eurázsia Szemle* 2 (1), pp. 150–161.
- HAUSHOFER, KARL (1925): Der Ost-Eurasische Zukunftsblick. *Zeitschrift für Geopolitik* 2 (2), pp. 81–87.
- LENDVAI L. FERENC (1997): *Közép-Európa koncepciók*. Áron Kiadó, Budapest, 307 p.
- MAULL, O. (1929): Länderkunde von Südosteuropa. In: *Enzyklopädie der Erdkunde*. Leipzig und Wien.
- NAUMANN, FRIEDRICH (1915): *Mitteleuropa*. Berlin.
- PARTSCH, JOSEF (1904): *Mitteleuropa. Die Länder und Völker von den Westalpen und Balkan bis an den Kanal und das Kurische Haff*. Justus Perthes, Gotha.
- PENCK, ALBRECHT (1915): Politisch-geographische Lehren des Krieges. *Meereskunde* 9 (10), Berlin.
- PRITZ PÁL (1999): *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest, 302 p.
- TRAMPLER, K. (1932): Die Staaten der europäischen Schütterzone. In: Haushofer, Karl Hrsg. *Jenseits der Grossmächte*. Leipzig und Berlin, Teubner Verlag, Leipzig und Berlin, pp. 186–216.

Migrációs és politikai térátfedések a Kárpát-medencei és nyugat-balkáni történeti folyamatokban (11-19. század)

Csüllög Gábor¹

A 20. század történeti folyamatai következtében Európában a földrajzi térségek között politikai okokból igen éles elkülönülések és határok alakultak ki: pl. Kelet-Európában, Kelet-Közép-Európában, Nyugat-Európában, Délkelet-Európában, illetve a Balkánon. Különösen ez utóbbi elkülönülése vált sok esetben hangsúlyozottá. Ezeket az éles elkülönüléseket gyakran vezették vissza a korábbi évszázadokba is, elfeledve azt a tényt, hogy az európai történeti terek alakításában jelentős szerepük volt az eltérő adottságú földrajzi terek között létrejött migrációs/téráramlási zónáknak, amelyekben a változó intenzitású és irányú népességmozgás mellett komoly gazdasági, politikai és vallási hatásfolyamatok terjedtek. Ezek viszont sokszor átfedéseket hoztak létre a különböző politikai terek között (*l. ábra*). Az elmúlt kétezer évben ez többször megtörtént a Kárpát-medence és a Nyugat-Balkán területi folyamataiban is, így vannak történeti korszakok, amikor nehéz a két térség között a határokat megvonni, különösen a 11. és a 19. századok közötti időszakban (Csüllög G. 2009).

A két eltérő jellegű földrajzi térséget természetföldrajzilag a Duna és mellékfolyói kapcsolják össze, mivel a domborzati tagolódással összefüggően mindkét térség a Duna vízgyűjtőjéhez kapcsolódik (Kovács P. 2012). A Kárpát-medence szinte teljesen, a Nyugat-Balkán pedig jelentős részben.

A lépcsővidékek, hegyvidékek, hegységi előterek között kanyargó és a Kárpát-medencén átfolyó Duna önmagában is jellegzetes földrajzi egység, fontos összekötőkapocs Közép-Európa nyugati és délkeleti fele között. Vízgyűjtő területének jelentős része a Száva és a Morava, illetve azok mellékfolyói révén a Nyugat-Balkán területére esik. Talán ennél is fontosabb, hogy a különböző irányokból beleömlő mellékfolyók eltérő jellegű nagytájakat fűznek fel a Duna völgyére. A Duna mentén az Alpok északi előtere, a Sváb- és a Frank-Alb, valamint a Bajor-Erdő között elterülő tagolt Sváb–Bajor-medence az első nagyobb elkülönülő földrajzi egység, amelyhez tágabb teret kapcsolnak a délről és észak felől érkező mellékfolyók. Folyásirányában tovább haladva a folyó a Cseh- és Morva-medence valamint a Keleti-Alpok között az előbbinél szűkebb térségben kanyarog, a mellékfolyókon keresztül szoros kötődésben a hegységek völgyeivel, belsőbb területeivel. A Bécsi-medencénél kitágul a tér, majd a Dévényi-kapu után a Duna Közép-Európa legösszetettebb földrajzi térségébe a Kárpát-medencébe érkezik. Az eddigi Duna menti tájak kevésbé éles elhatárolódásuk miatt a velük

¹ Címzetes egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet.

szomszédos földrajzi térségeket is bekapcsolják a Duna vonzáskörébe, így kötődik a Keleti-Alpok nagy része és a Morva-medence (és áttételesen a Cseh-medence) is a Duna menti folyamatokhoz (Csüllög G. 2012).

1. ábra: A Kárpát-medencei és a balkáni hatóterek kiterjedése és átfedése a 11. és a 19. század között

Szerk. a szerző

A Kárpát-medence sajátossága a szabályos medence szerkezet, mivel peremét magasabb, tagolt hegységek, míg belsejét alacsonyabb köztes hegységekkel elválasztott – főleg síkságokból, részben dombságokból álló – kiterjedt belső medencék alkotják. Lényeges eleme a medence jellegét jól kifejező centrális vízhálózat, amelynek vizeit a medencén átfolyó Duna folyam gyűjti össze. Az Alpokból eredő és a Kárpát-medencében a Dunába ömlő jobboldali mellékfolyói a medence délnyugati részét az Alpokhoz, illetve a Dinaridákhoz kapcsolják. A folyók, síkságok, a tagolt dombságok, a kisebb-nagyobb medencék és a zártabb belső hegységek völgyei történetileg önmagukban eltérő adottságokkal rendelkeztek, de érintkezésük, a Dunához való kapcsolódásuk folytán szerepük és jelentőségük felértékelődött,

így nem véletlenül lett a Duna tágabb közép-európai környezete különböző kultúrák kialakulásának fontos térsége.

A Dunához kötődő európai jelentőségű áramlási zónát jelentős, az előbbiekkal összefüggő, történetileg kialakult kultúrterek határozták meg. Déli irányból, a Morava-völgyön és az Al-Dunán keresztül évezredek óta jelentős balkáni, kis-ázsiai hatások érkeztek a térségbe. Nyugatról a Duna- és Rajna-forrásvidék, valamint a Cseh-Morva-medence, keletről pedig a Kelet-Európai-síkság térsége felől. Az i. sz. 1. század elejétől pedig Észak-Itália útvonalai kapcsolódtak szorosan a Dunához. A különböző irányú migrációk és áramlási hatások a Kárpát-medence és az Észak-Balkán térségében összegződtek, folyamatosan alakítva az itt létrejövő kultúrák és államiságok térbeliségét. Az áramlási zóna meghatározó központjai mind a Duna mentén jöttek létre. Természetesen a térbeli aktivitása a hegyvidékek belseje felé csökkent, de a Dunával összefüggő vízhalózat völgyei révén a kapcsolódás folyamatos volt.

A balkáni térség nyugati és déli peremeit tengeri áramlási zónák határozták meg. Belső területeit pedig alapvetően ellentétes térállapot jellemezte, egyrészt zárt hegységi hátterek, másrészt kinyíló, a nagyobb folyóvölgyekhez kötődő nyílt áramlási zónák építették fel (Kovács J. 2009). A népesség területi kötődése is kettős volt: a zárt hegyvidéki háttereken élők erősen rögzült földrajzi identitás jellemezte, míg az áramlási zónákban a migráns állapot és a külső hatásokhoz való alkalmazkodás sokkal erősebben érvényesült (Csüllög, G. 2015). A Duna és Kis-Ázsia közötti, évezredek óta külső hatásokat közvetítő fő áramlási zóna a félsziget közepén a Morava, a Marica, illetve a Vardar vonalában jött létre. Jelentős térségi hatású központok csak a félsziget peremén alakultak ki: Szaloniki, Bizánc, Nándorfehérvár, Zágráb. Ezek nem véletlenül voltak egyben külső térségek, Kis-Ázsia és a Kárpát-medence fontos központja is (Csüllög G. 2009). A két térség eltérő felépítésű térszerkezete történetileg nem különült el élesen egymástól. Az egységes, Kárpát-medencei és a széttagolt, mozaikos nyugat-balkáni térszerkezet etnikai, gazdasági és áramlási folyamatai a politikai és államterek közti ütközések mellett folyamatosan hatottak is egymásra.

A Duna menti tágabb térségben már az államiség előtti korszakokban is jelentős vaskori kultúrák jöttek létre. Kiemelhetők közülük a korai Hallstatt és a késő vaskori La Tène kultúrák. Ez utóbbi már a kelta népesség jól szervezett, fejlett gazdasággal rendelkező, és sok helyen erődített településeket létrehozó kultúrája volt, amelynek fontos eleme a közép-európai térségből kiinduló térbeli terjeszkedés és az egymástól távoli kelta területek közötti folyamatos kapcsolat. Nemcsak a kultúra kialakulása köthető a Duna és mellékfolyóinak mai svájci, bajorországi és ausztriai térségéhez, hanem a kelta népesség keleti irányú vándorlása is a Duna, a Rába, a Dráva és a Száva mentén a Balkán irányába. Ezek a nyugatról érkező áramlások a Kárpát-medencében találkoztak a Kelet-Európa felől érkező vaskori preszkíta, majd szkíta népességgel, de itt a Duna mentén nem csak kelet és nyugat találkozott, mivel déli irányból, mind a Balkán, mind Itália felől is komoly áramlások jelentek meg a térségben.

Az áramlások irányában nem, de szervezettségükben, ellenőrzésükben komoly változást hozott a Római Birodalom megjelenése, amely az i. sz. 1. század elejétől összefüggő állami térbe, a római provinciák rendszerébe foglalta a Dunát és annak jobboldali mellékfolyóit.

Kiépítette a folyó mentén a dunai limest, amely nem csak katonai táborokkal, erődökkel ellenőrzött határ volt, hanem fontos útvonal városokkal, amelyek egyben az Itáliából érkező útvonalak és a limes út csomópontjai is voltak. De a Duna nemcsak a provinciák belseje felé bírt jelentős vonzással, hanem a folyó bal partján elterülő barbarikum felé is, mivel ezekből a csomópontokból indultak ki a római kereskedelmi utak a különböző, birodalmon kívüli törzsek területei felé. Ennek következtében mind a Duna menti, mind a folyót keresztező áramlások igen élénkek voltak a római időkben, így elmondhatjuk, hogy a Duna-völgy különböző részeit és azok háttérterületeit folyamatos térbeli kapcsolat és összefüggő fejlődés jellemezte ezekben az évszázadokban. Bár a Duna a kiépített limes révén jelentős katonai védvonal volt és a birodalom határa, ez a határ többfunkciós volt: frontier szerepe mellett jelentős kontaktóna is egyben.

A 4. századtól az európai migráció felerősödésével a szárazföldi áramlási zónák egész Európában fontosabbá váltak, így megerősödtek a Rajna és a Duna vonala előtti barbár népmozgások, amelyek egyre inkább a provinciák belseje felé irányultak. A Duna felső szakaszán a nyugati germán népek áramlása vált erőteljessé, míg a Kárpát-medencében a keletről érkező hun, keleti gót, gepida népek szállták meg a Duna-völgy szakaszait. A 6. századtól pedig a Kárpát-medencében a Duna mentén megjelentek az avarok, és egyre erőteljesebbé vált a szláv népek migrációja és területi szerveződése. Ekkortól válik meghatározóvá a térségben a hármas kulturális tagolódás: a germán, a szláv és a keleti, türk jellegű szerveződés (az avarok, majd a magyarok révén). Ez a korai elkülönülés már létrehozott különböző jellegű (megtelepedési, vallási, hatalmi terek közötti) kevésbé éles és változékony határokat. Érdekes módon a Frank Birodalomig ezt a folyamatot elsősorban a különböző áramlási célok és kevésbé az ütközések alakították. Erőteljes különbségek voltak a különböző kultúrák által használt földrajzi terekben. Az avarok a medencesíkságok ártereihez és a mellékfolyók torkolatához, míg a szláv népek elsősorban a főbb áramlási útvonalakból kieső erdős hegy- és dombvidékekhez, mocsarakhoz kötődtek. Ezzel szemben a germán népek a fontosabb áramlási útvonalakat, csomópontokat, kedvező tagoltságú, jól hasznosítható és főleg romanizált területeket szállták meg. Így sokszor mozaikosan, egymást kiegészítve helyezkedtek el és mozogtak a Duna tágabb környezetében.

A Frank Birodalom lelassította a szlávok, és megállította az avarok nyugati irányú mozgását. Nagy szerepe volt a különböző népek területi rögzülésében, és így a korai középkori államszerveződési formák kialakulásában a Duna mentén. A frank államiség a Karolingok alatt a 8. századtól jelenik meg a térségben. I. Lajos a 9. században létrehozta Regio Pannoniát, a 10. századtól pedig a létrejövő Német-római Birodalomba tagozódó állami szerveződések (bajor, osztrák, cseh) közvetlen egyházi, politikai, katonai és gazdasági hatásai a Duna, mint közvetítő földrajzi közeg mentén terjedtek kelet felé.

A 10. századtól vált meghatározóvá a Kárpát-medencei megjelenésük után gyorsan hatalmi területet kialakító magyar népesség nyugati irányú, elsősorban katonai hadjáratokban megnyilvánuló migrációja. Bár ezt 955-ben sikerült az egyesített német seregeknek megállítani, de a Kárpát-medencében kialakuló keresztény magyar államiség hosszú időre útját állta a

germán-német politikai területfoglalásnak a Duna mentén a Bécsi-medencétől keletre. Az új állam Közép-Európa egyik legtartósabb nyelvi, etnikai és államhatárát teremtette meg. Másik fontos következménye is volt a térségre a magyar jelenlétnek, mivel beékelődött a szláv népek közé, ezzel elvágtta az északi, cseh-morva szlávorságot a déli horvát-szerb-szlovén szlávorságtól, ez pedig felgyorsította a különbségek kialakulását az északi és a déli szlávok között. Ugyanakkor a Nyugat-Balkán északi területének szlavón, horvát és részben bosnyák, illetve dalmát népessége már a 11. század végétől a Magyar Királyság államterületébe integrálódott (Csüllög G. 2000).

Az első ezredfordulón megalakuló Magyar Királyság területi egységének kulcsa a Duna által közvetített áramlási útvonal két medencei bejárata – északon a Morva-, délen a Morvkapu – fölötti uralom volt. Területi és védelmi rendszerének kiépítésével lényegében szabályozni (adott időben lezárni) tudta a Duna menti áramlásokat a Kárpát-medencén keresztül. Az ellenőrzött és szabályozott migrációval nyugatról, délről és keletről érkező népességet az ország különböző részein főleg katonai és gazdasági funkcióval, gyakran hospes jogokkal felruházva telepítette le.

Az eltérő erősségű és irányú, a főbb kultúrterek felől érkező folyamatos hatások és migrációk eredményeként a térségnek igen összetett etnikai tagolódása alakult ki az évszázadok alatt. A középkor kezdetén igen nagyszámú romanizált és „barbár” etnikum élt és jelent meg a térségben (Csüllög G. 2008). A valamilyen formában fennmaradó, majd más népekbe beolvadó kelták, jazigok és germán népek mellett keleti germánok szlávok, avarok, bolgárok és magyarok, besenyők, jászok és kunok, románok, majd szerbek telepedtek meg a Duna mentén (Hatházi G.–Szende K. 2003). A 11–12. századtól pedig a nyugat felől érkező szászok és flamandok színesítették a képet. Ugyanakkor sok etnikum elveszítette korábbi nyelvét és asszimilálódott az adott térség meghatározó, többségi nyelvéhez. Még kevesebb etnikum tudta az államiság valamelyik szintjét kialakítani. Tehát identitásban a keresztény kultúrán, a két meghatározó állami téren és tagozódásain, valamint a három fő nyelvterületen belül számos etnikai törésvonal alakult ki. Ezek azonban nem voltak állandóak, hiszen a migrációk és az államtér-, államhatár-változások folyamatosan alakították területi kiterjedéseiket és arányaikat. Lényegében a térséget hármas etnikai struktúra jellemzi évszázadok óta:

- Jelentős kiterjedésű, tömbszerűen megjelenő etnikai és kulturális terek (német, szláv és részben magyar), amelyek földrajzi, vallási jellemzőkkel tagolódnak.
- Az előbbiekből kiinduló, illetve ezekbe beépülő migrációs etnikai terek (szász, sváb, szerb, román).
- Mozaikos, befogadó etnikai tér – a magyar etnikai terület jó része – ahol az etnikai határok képlékenyek, átfedőek, a magyarság mellett szász, sváb, román, horvát, ruszin, szerb, majd szlovák etnikumok jelennek meg.

A germán népek számos, eltérő nyelvhasználatból és a korai foglalási terek elkülönüléséből adódó széttagolt kultúráját elsősorban a Német-római Birodalom gazdasági folyamatai, erőteljes hűbéri és városi jogrendszere és az ebből adódó politikai érdekazonosság foglalta egybe. A tartós birodalmi struktúra, a folyamatok állandósága, gazdasági bővülése

migrációs kényszerrel is járt. Ebből fakadóan a német kulturális és nyelvi hatás hosszasan és erőteljesen érvényesült a velük érintkező szlávok és bizonyos formában a magyarok kultúrájában. Nem csak az összefüggő (bár tagolt) nyelvterület alakult ki, hanem a német nyelv valamilyen formája különböző sűrűségű szórványokban, az egész térségben jelen volt.

A szláv nyelvterület magyarok miatti kettéválása több következménnyel is járt. Egyrészt elkülönült egymástól a nyugati cseh és morva, valamint a déli szerb-horvát, szlovén nyelv. Másrészt a szláv nyelvek erőteljes külső migrációs és kulturális nyomás alá kerültek. A nyugatiaknál a német hatást tovább erősítette a politikai függés, míg a szlovén nyelvterületre erőteljesen ráépült a Frank, majd a Német Birodalom karintiai és stájer hercegségeinek német nyelvterülete. Ugyanakkor a horvát nyelv számára a magyar államba való beépülés az önálló nyelvi fejlődést hozta magával. A katolikus kultúra, a latin egyházi nyelv használata segítette a többi balkáni szláv nyelvtől – elsősorban a szerbtől – való elkülönülést és a 16. századig az önálló kultúraépítést.

A magyar nyelvterület az előbbi nyelvektől való erőteljes különbsége mellett igen sajátos megjelenésű volt. Az állami és egyházi nyelv az írott nyelvvel együtt a latin volt, ugyanakkor a vegyesházi királyok alatt a politikai nyelv a német valamilyen változata volt. A középkor folyamán a betelepülések révén elsősorban a városokban vált jelentőssé a német, főleg a szász nyelv, bár ezek a városok a Felvidéken és Erdélyben nem magyar, hanem szláv és román nyelvi közegben jöttek létre. A vegyes nyelvhasználat következtében nem alakultak ki olyan konfliktusok, mint a cseh-német és a szlovén-német érintkezési zónákban. A magyar nyelvi kultúra a 19. századig nem volt asszimiláló célú az államban található nem magyar nyelvekkel szemben. A keletről betelepülő jász és kun népesség inkább hosszú idő alatt és önként adta fel saját nyelvét. A 13–14. századtól a magyar politikai térben nem csak a német nyelvű népesség jelenléte érvényesült egyre erőteljesebben, hanem a délvidéki bánágok jelentősége kapcsán előbb a horvát, majd a szerb is. Az etnikai és nyelvi törésvonalak problémája ebben a korszakban nem jelentkezett. Csak később, az az államtér-változások, majd a kulturális önállósodás időszakában élesedtek ki.

A 11. és a 15. század között erős balkáni érdekérvényesítés és területfoglalás jellemezte a Magyar Királyságot, amely erős és folyamatos alakítója volt a balkáni folyamatoknak, területe a Száván túli bánágok révén mélyen benyúlt a Balkán területére.

A 16. század elejétől azonban a dinasztiaiák között bizonytalankodó állam egyre kevésbé volt képes ellensúlyozni a Duna felső folyása és a Kis-Ázsia felől érkező Habsburg, illetve oszmán törekvéseket és azok következményeit. Az északi Morva-kaput lényegében átadta a Habsburg-dinasztiának, majd az oszmánokkal szemben elveszítette a Szávától és az Al-Dunától délre eső területek feletti uralmát és befolyását. Így a 16. század elején a Kárpát-medence déli kapuja, majd a század közepétől a Kárpát-medence középső területe a balkáni tér közvetlen részévé vált.

Ekkortól a Habsburg Birodalom a közép-európai politikai térben és a hozzá kapcsolódó áramlásokban tartotta a királyi országrészt, míg az Oszmán Birodalom a balkáni áramlásokat húzta be a Kárpát-medence belsejébe. Mindez a korábbtól eltérő, jelentős európai hatású

frontális áramlási csomópontot hozott létre. Lényegében a középkori magyar állam jelentős területe a balkáni politikai tér részévé vált (Csüllög, G. 2015).

A két áramlási rendszer területi törekvéseiben folyamatosan ütközött, mégis sajátos módon ez nem jelentette az áramlások éles elzárását. A két birodalom közötti ütközőzóna bár szemben álló végvárat, pusztulási, elnéptelenedési tereket is magába foglalt, ennek ellenére nem volt gátja a kölesönös kulturális, vallási és gazdasági áramlásoknak, így a nyugati irányból érkező kulturális és vallási folyamatok terjedésének, amelynek legjobb példája a reformáció terjedése a hódoltsági területek magyar népessége között. Szintén jelentős volt az a kereskedelmi kapcsolat is, amely a hódoltsági mezővárosok és a Habsburg területek között alakul ki a 16. század második felétől.

Az oszmánok 17. század végi kiszorítása után a Habsburg Birodalmon a bajor és a balkáni területek jelentős részét kivéve lefedte a Duna menti térségeket, és a birodalmon belüli áramlásokat nagyban meghatározta a Habsburg központosító politika és az uralt államok tartományi különbségeinek fenntartása. Ez az a korszak, amikor a térségben a külső határok mellett különböző funkciójú határok, határzónák hierarchikus rendszere is kiépült.

Komoly változás volt, hogy a 19. század utolsó harmadáig igen éles politikai határvonal épült ki a közép-európai térség és az oszmán Balkán között, de mivel jelentős délszláv népességet osztott meg a két térség között, lényegében a birodalom déli részét a balkáni népek kultúrája, nyelvei és politikai törekvései határozták meg egészen az első világháború végéig (Hardi T. 2012). Ugyanakkor az erős közigazgatás kiépítése, a határőrvidékek katonai szerveződése (Suba J. 2008), de a kulturális építkezés is jelentős migrációt alakított ki a német nyelvű területekről kelet felé. Mindemellett a gazdasági folyamatok és a Habsburg nemzetiségi politika is kedvezett a birodalmon belül más etnikumok belső migrációjának. A berlini kongresszus után megerősödött Ausztria és Magyarország balkáni politikája és tényerése azzal is, hogy jelentős balkáni tér, Bosznia-Hercegovina tagolódott be a közép-európai állami térbe.

Irodalomjegyzék

- CSÜLLÖG GÁBOR (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. *Földrajzi Közlemények* 124 (1–4), pp. 109–130.
- CSÜLLÖG GÁBOR (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi Péter–Szebényi Anita szerk. *A nagy terek politikai földrajza*. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, pp. 334–341
- CSÜLLÖG GÁBOR (2009): Történeti régiók két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve*. Szeged–Kaposvár, pp. 268–273.
- CSÜLLÖG GÁBOR (2012): A közép-európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. *Közép-Európai Közlemények* 5 (3–4), pp. 137–146.
- CSÜLLÖG, GÁBOR (2015): The role of the migrational zones in the historical processes in Central Europe and in the Balkans. *Revista De Historia Actual* 2015 (36), pp. 53–61.
- HARDI TAMÁS (2012): Dunai térség-koncepciók a múltban és a jelenben. *Mediterrán és Balkán Fórum* 6 (1), pp. 10–19.
- HATHÁZI GÁBOR–SZENDE KATALIN (2003): Népek és kultúrák a középkori Magyarországon. In: Visy Zsolt szerk. *Magyar régészet az ezredfordulón*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Teleki László Alapítvány, Budapest, pp. 388–397.
- KOVÁCS JÁNOS (2009): A Nyugat-Balkán természeti környezete. In: Pap Norbert–Kobolka István szerk. *A Nyugat-Balkán*. MK KBH, Budapest, pp. 11–30.
- KOVÁCS PÉTER (2012): A Duna, mint közép- és délkelet-európai geopolitikai tengely. *Mediterrán és Balkán Fórum* 6 (1), pp. 2–10.
- SUBA JÁNOS (2008): Gyepűtől a honvédelmi határsávig. In: Reményi Péter–Szebényi Anita szerk. *V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. A nagyterek politikai földrajza*. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 23–26.

Az irreguláris migráció feltartóztatására épített déli magyar határzár (2015–2021)¹

Kitanics Máté² – Pap Norbert³

Bevezetés

2015-ben főként a szíriai, afganisztáni, iraki és a líbiai polgárháborúk miatt nagyon sokan indultak Európába. Ennek következtében már nemcsak Spanyolországra és Olaszországra nehezedett nagyobb migrációs nyomás, de Törökországon, Görögországon, Bulgárián, Macedónián és Szerbián, majd Magyarországon át is jelentős tömegek vonultak Európa magterülete felé. Az új helyzet jelentős kihívás elé állította az Európai Uniót, és komoly feszültségekkel terhelte meg az egyes tagállamok, illetve az egyes tagságra aspiráló országok viszonyát.

A magyar kormány úgy döntött, hogy a megváltozott migrációs helyzetre válaszul Magyarország déli határán 2015 nyarától műszaki határzárakat alakít ki, amelyet élőerős védelemmel támogat meg. Az így kialakított rendszer a déli határ „felkeményedését”, militarizálódását okozta.

Európában addig sem volt példa nélküli, hogy egyes államok műszaki határzárakkal állják útját a Balkán-félszigeten keresztül érkező irreguláris migrációs mozgásoknak. A fentebb említettekkel összefüggésben már 2011-től jelentősen emelkedett a Görögországba érkező menekültek száma. Ennek következtében 2012 tavaszán Görögország a görög–török határ Evrosz folyó menti szakaszán mintegy 12 km hosszú és 4 méter magas kerítést emelt. A görög lépés következtében ezután részben Bulgária irányába terelődött a migráció. Ezért a bolgárok a 259 km hosszú bolgár–török határon 2014-től 2017 novemberéig összesen 201 kilométer hosszúságú kerítést húztak fel (Benedicto, A. R.–Brunet, P. 2018).

Már a déli magyar határzár 2015 július–októberi kiépítését követően, egyben a migrációs útvonal áthelyeződésére válaszul, 2015 novemberében Szlovénia is megkezdte a 670 km hosszúságú szlovén–horvát szárazföldi határon egy műszaki zár létesítését. Bár a szlovén kormány az információkat igyekezett titokban tartani, a horvát média értesülései szerint 2019-ben, amikor is folytatták az építkezéseket, 179 km hosszú technikai akadály állt 50 különböző

¹ A tanulmány részben a következő szakcikkre, illetve MTA doktori disszertációra támaszkodik: Kitanics, M.–Hegedüs, N. 2021 és Pap N. 2017. Köszönettel tartozunk Hegedüs Norbert alezredesnek, az MH 52. Oszlányi Kornél Területvédelmi Zászlóalj zászlóaljparancsnokának a konzultációs lehetőségeikért, illetve a terepi tapasztalatok segítéséért.

² PhD, MA, MSc, tudományos munkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Szentágothai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum.

³ DSc, PhD, MA, MSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlesztési és Regionális Tanulmányok Tanszéke.

helyszínen (Beti, I. 2019). 2020-ra pedig már csaknem 200 km, drótakadályokból és kerítéspanelekből álló műszaki elem készült el (FRA Report 2020).⁴

Szintén 2015 novemberében fogott hozzá Macedónia is azon határszakaszain a műszaki zár telepítéséhez, amelyre Görögország irányából nagyobb migrációs nyomás nehezedett. Az ugyancsak titokban zajló építkezésekre vonatkozóan különböző adatok láttak napvilágot (Šabić, Š.–Borić, S. 2016, Mileski, T. 2018). Terepi tapasztalatok alapján azonban azt mondhatjuk, hogy mintegy 26 km akadály elhelyezésére került sor Gevgelija, Dojran és Medžitlija térségében. Ennek legnagyobb részét 3,5 méter magas, kétsoros, pengésdróttal megerősített és határőrök által védett kétsoros kerítés teszi ki, egyes nehezebben megközelíthető helyeken azonban csak gyorsletelepítésű drótakadályt húztak ki. Az akadályok súlypontja a fő migrációs kapunál, Gevgelija környezetében összpontosul.

Részben a macedón és a szlovén kerítésépítéssel összefüggésben, 2020 augusztusában a szerb kormány is megváltoztatta korábbi álláspontját, és kerítésépítésbe kezdett. Hivatalos információkat a szerb–macedón határon zajló építkezésről sem adtak ki. A sajtóértesüléseket követően azonban nyilvánvalóvá vált, hogy Szerbia főként a macedóniai Tabanovcétól északra, a Preševo-völgy déli bejáratánál kialakított műszaki megoldásokkal akadályozná a migrációt. A fentebbiekből jól látszik, hogy a Balkánon átívelő főbb migrációs csatornák mentén, a nehezen ellenőrizhető, illetve könnyebben átjárható csomópontokra 2012-től több helyütt akadályokat telepítettek. A magyar kerítés felhúzása és szigorú őrzése egyfajta fordulópontra is jelentett: részben transzverzális utakra terelte a balkáni tömeges migrációt, másrészt egyes államok területén felduzzasztotta a menekültek számát. Az előbbi idézte elő a szlovén válaszütemet, és végeredményben főleg a magyar, a macedón és a szlovén lépésekkel, illetve a horvát határrendészeti tevékenység erősödésével függött össze a szerb kerítés kiépítése is.

A szerzők a következőkben történetiségébe ágyazva veszik vizsgálat alá a déli határ műszaki zárját, bemutatva a magyar kerítésépítés történeti-politikai legitimációját. Emellett külön hangsúlyt fordítanak a műszaki zár helyzetére, természetére, kiépítésére és működtetésére.

A déli magyar határ: széles határsáv, védelmi zóna

Bánságtól a határok légiesedéséig

A déli magyar határ felkeményedése az elmúlt évszázadokra visszatekintve meglehetősen gyakori. A Magyar Királyság, nehezebben leküzdhető természetes akadályok hiányában ugyanis éppen az időről időre változó területű Délvidéken, az állam „lágú altestén” volt a legkevésbé védett. A könnyebben átjárható folyóvölgyek mentén a Balkán-félsziget legjelentősebb migrációs csatornáit is éppen itt, a Morava-kapunál érték el az államterületet, és

⁴ Kiegészítésként tesszük hozzá, hogy 2022 júliusában megkezdtek a szlovén határkerítés lebontását.

haladtak tovább a Duna mentén Magyarországon át, míg a Morva-kapun ki nem léptek Európa belsőbb részeinek irányába (Pap, N.–Kitanics, M. 2015).

1. táblázat: A déli határok jellegének változásai az első világháborút követően

Évszám	Politikai háttér	Határok jellege	
		Összekötő jelleg erős	Elválasztó jelleg erős
1918	Az OMM felbomlása, az SzHSz Királyság és Nagy-Románia létrejötte.		A korábban a magyar állam belső területeinek számító térségek határmentivé, illetve más állam területeivé válnak. Az új államok ellenséges viszonyt alakítanak ki Magyarországgal.
1921	Baranya nagy részének visszatérése Magyarországhoz.	A határok korrekciós folyamatain belül Pécs és Baranya visszatér a magyar államhoz, a határ megszilárdul, a szerb lakosok a térségből ezt követően távoznak.	
1941	Magyarország belép a Jugoszlávia elleni háborúba.	A Bácskát, Muravidéket, Muraközt, a Baranya-háromszöget a Magyar Királysághoz csatolják, a határ több szakaszon délebbre kerül.	
1945	Magyarország elveszíti a második világháborút.		A trianoni határ visszaáll, az 1938–1941-es területgyarapodások elvesznek.
1949-1955	Éles szembenállás Jugoszláviával, erődtítési és fegyverkezési verseny.		A Déli Védelmi Rendszer kiépítése.
1989-1990	A kelet-közép-európai rendszerváltozások, a hidegháború vége.	A határ megszűnik hidegháborús határként funkcionálni.	
1991-2001	A délszláv háborúk időszaka.	A magyar déli területek háborús térségek szomszédságába kerülnek, menekültek érkeznek,	

		Magyarország a korszak végén belép a NATO-ba, hogy az atlanti szövetség a biztonságát garantálja.	
2004	Szlovénia csatlakozik az Európai Unióhoz.	A magyar-szlovén határ 2004-ben európai uniós belső határrá válik, majd 2007-ben schengeni belső határ lesz.	
2007	Románia csatlakozik az Európai Unióhoz.	A magyar-román határ az EU belső határává válik.	
2013	Horvátország csatlakozik az Európai Unióhoz.	A magyar-horvát határ az EU belső határává válik.	
2001-2015	Szerbia közeledése az Európai Unióhoz	A határ menti térségben fokozatosan javul az átjárhatóság, a szerb EU-integrációs szándékok egyre határozottabbak.	
2015	Migrációs válság alakul ki a szerb, a horvát és részlegesen a szlovén, illetve a román határszakaszon is.		A déli határ hosszú szakaszain, a szerb, részben a horvát, és rövid szakaszon a román határon is kerítés épült.

Szerk. Pap Norbert

Az említett Délvidéken a magyar állam kialakulásától kezdődően évszázadokig egy olyan széles határsávval számolhatunk, amelynek kiterjedése az aktuális erőviszonyok függvényében változott. A középkor folyamán ezen a részen, a magyar állam előterében, a Balkán északi peremén alakították ki védelmi célból a magyar királyok a bánóságok sorát, és a török előretörésével párhuzamosan is innen, a megmaradt horvát-szlavón területekről kiindulva szervezték meg a Lengyelorszáig terjedő védelmi korridort. A török kiverése után szintén itt hozták létre a Balkán felé ütközőterületet és „cordon sanitaire-t” képező Határőrvidéket, ahogy a hosszú 19. század végén Bosznia és Hercegovina megszerzésével, illetve a szerb állam függésbe hozásával is itt alakult ki utoljára egy széles déli pufferzóna.

Az I. világháború után az új, trianoni határokkal a magyar állam délen minden korábbinál sebezhetőbbé vált. A két világháború közötti revizionizmus időszakban a magyar kormány egyértelműen az „egyoldalú határleépítésre” törekedett, aminek következtében a Délvidéken rövid időre a déli határvédelem ismét a Dráva–Duna vonalra támaszkodhatott. A II. világháborút követő államszocialista rendszer időszakában a határok „egyoldalú felépítése” következett, a befelé és kifelé tartó áramlások erőteljes kontrolljával (Pap, N.–Reményi, P. 2017). A nyugati határt vasfüggöny zárta le, a déli határszakasz azonban még ennél is jobban militarizálódott. Miután ugyanis Jugoszlávia különutas politikáját a keleti blokk elutasította, a

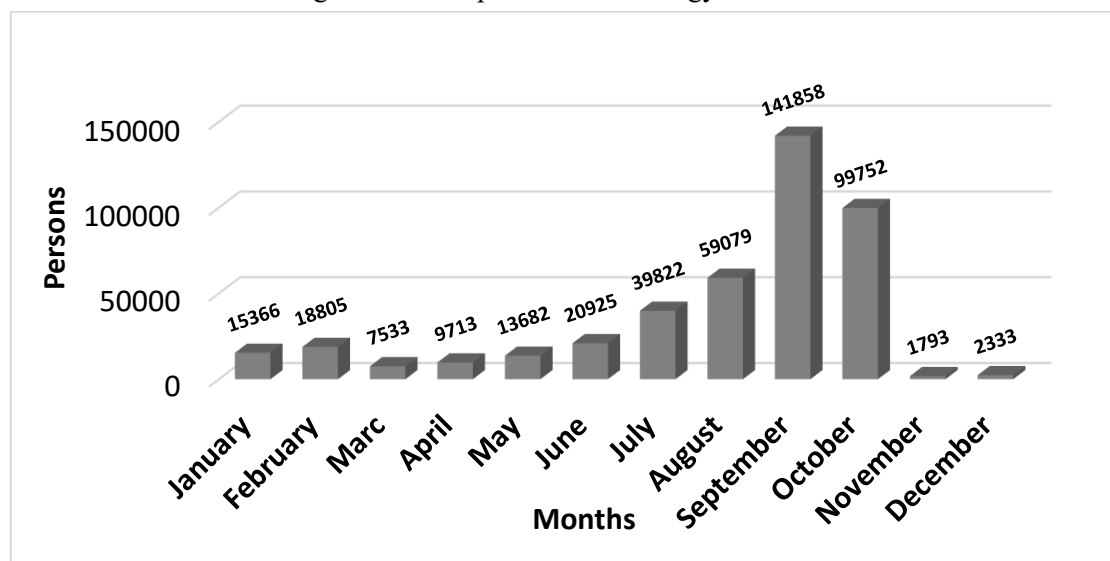
jugoszláv–magyar határszakaszon sor került az ún. Déli Védelmi Rendszer kialakítására. A déli irányból várt támadás lassításának érdekében a magyar fél 630 km hosszúságú, 100–160 km mélységű, harci készütségben 100.000 katona szolgálatát igénylő, többsoros, drótakadályokkal, betonművekkel és aknazárral megerősített védelmi rendszert épített ki (Kitanics, M.–Pap, N. 2017). Ezzel jó néhány évre (1949–1955) ismét egy, az államhatáron belüli széles déli határsáv alakult ki.

Az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején a bipoláris világ megszűnésével és a kelet-közép-európai demokratizálódási folyamatokkal együtt a térségben megkezdődött a határok légiesedése. A déli magyar határszakasz azonban 1991–1995 között a délszláv háború következtében ismét egyfajta különleges helyzetbe került, felkeményedett, militarizáltsága ezekben az években is fennállt. 2004-ben Magyarország mellett Szlovénia, majd 2013-ban Horvátország is az Európai Unió tagja lett, a tagjelölt Szerbia uniós csatlakozását pedig Magyarország hosszabb ideje intenzíven támogatja. A délszláv háborút követő debordering-szakasz Szerbia és Horvátország irányába azonban 2014–2015-ben véget ért. 2014-ben fokozódott a délről érkező migrációs nyomás, 2015-től pedig kiépült a déli műszaki határzár.

Az új védelmi zóna

A magyar–szerb határon 2015-től előbb egysoros, majd kettős kerítést építettek ki, köztük a mintegy 3,5 m széles, járőrözésre tervezett manőverúttal. A magyar–horvát határon egysoros kerítést húztak fel, a nehezebben átjárható részeken pedig gyorslepipítésű drótakadályokat helyeztek ki, vagy a Dráva képzett természetes akadályt. A déli határ 2015-től újra militarizálódott, és ismét egy szélesebb, több ezer rendőr és katona részvételével biztosított és fokozottan ellenőrzött, országterületen belüli határsáv került kialakításra.

1. ábra: Illegális határátlépések száma a magyar határon 2015-ben

Szerk. Hegedűs Norbert

Ezzel párhuzamosan azonban a magyar kormány 2015-től kialakult az a célja, hogy a migráció korlátozására már a magyar állam előterében, a határtól délre létrejöjjön egy pufferzóna. Ezzel összefüggésben Orbán Viktor magyar kormányfő a 2016. februári évértékelő beszédében ki is mondta: „... *Embert, határőröket, technikai eszközöket, gépeket adunk a balkáni országoknak, mert ők valójában Európa határait védik. S amíg ők kitartanak, mi is könnyebben védjük a saját határainkat. Tudjuk ezt Hunyadi óta.*” (About Hungary 2016a). Mindezt megismételte a 2016. szeptemberi, Christian Kern osztrák kancellár által szervezett bécsi migrációs csúcson is azzal, hogy mivel Görögország nem képes ellátni a feladatát, ráadásul az Európai Unió és Törökország közötti ingatag migrációs megállapodásra sem lehet hagyatkozni, ezért a Balkánon migrációs védelmi vonalakat kell kialakítani, amelyből az elsőt a macedón–görög, a másodikat a szerb–macedón, a harmadikat pedig a magyar–szerb határ jelentheti (EU Brüsszel MFA 2016). A magyar kormányzati kommunikáció állandóságát jelezte Szijjártó Péter külügyminiszter 2020. áprilisi szkopjei nyilatkozata is, miszerint a magyar határtól a lehető legdélebbre kell lennie a migrációs nyomással szembeni hatékony védekezés vonalának (V4NA 2020).

Ennek az elvnek a megvalósítására 2015 és 2020 között történtek is konkrét lépések. Ezért állt a magyar kormány Macedónia és Szerbia minél előbbi uniós felvétele mellé is, migrációs szempontból azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a Görögország és Magyarország közötti területi űrt kitöltve, a balkáni főbb migrációs útvonalakat a majdani új tagállamok hatékonyabban ellenőrizték, ezzel jelentősen könnyítve Magyarország helyzetén (Hungarian Government 2015).

Emellett külön is ki kell emelnünk, hogy Magyarország ténylegesen is támogatta a macedón–görög határon egy, a magyar déli határkerítéshez hasonló műszaki zár kiépítését a migrációs nyomás csökkentése érdekében. Így konkrét lépésként 2015 novemberében 25 km 450–600 mm-es, és 75 km 900–1000 mm-es körsugarú pengésdrót, oszlopverőgép, ujjnyomolvasók, számítógépek, fényképezőgépek és védőkesztyűk ingyenes macedón tulajdonba történő átadásáról döntött (Magyar Közlöny 2015a). Ezek segítségével a macedón kormány azután 2016-ra déli határának már említett kritikus szakaszain kiépítette a pengésdróttal megerősített kétsoros kerítését és a gyorstelepítésű akadályokat.

Macedónia mellett 2016-ban a magyar fél, illetve a V4-ek részéről egyre inkább körvonalazódott – a sokat bírált Görögország kihagyásával – egy Bulgáriával és Szerbiával is szorosabbra fűzött migrációs együttműködés. Egyértelművé vált ez már az említett bécsi migrációs csúcstól, 2016. február 15-én, a Prágában tartott rendkívüli V4-találkozón is (Visegrad Group 2016). Az eseményre ugyanis meghívták a macedón államfő mellett a bolgár miniszterelnököt is azzal a nem titkolt szándékkal, amely egyébiránt kiváltotta Görögország és Németország nemtetszését, hogy ha a közeljövőben Törökország és Görögország nem tud megbirkózni a menekülthullámmal, úgy a V4-ek elsősorban a balkáni országokat, többek között Macedóniát és Bulgáriát fogják erőteljesen segíteni az illegális migráció feltartóztatásában.

Magyarország ezt az elvet valósította meg, amikor kétoldalú megállapodás alapján 2016. januártól kezdődően, folyamatosan, havi váltásban, 30 fős rendőri kontingenst küldött

terepjárókkal, mobil éjjellátó készülékekkel és hőkamerás felderítőrendszerekkel a macedón–görög határra, hogy ott járőr-, őr- és kísérőfeladatokat lássanak el (Police 2020). Néhány hónappal később, 2016. június elején Bulgáriába érkezett egy hónapra egy 10 fős magyar rendőri egység a bolgár–szerb határszakasz védelmének segítésére (Police 2016). Szerbiába, szintén kétoldalú megállapodás alapján pedig már 2015. június végén megérkeztek a szerb–macedón határra a magyar rendőrök. Itt 20 fős egységgel kezdték meg a szolgálatot hőkamerás gépjárműveikkel (Police 2015), míg a szerb–bolgár határra a Délkelet-európai Rendőri Együttműködési Egyezmény keretében az első 20 fős rendőri egység 2016 októberében indult el (About Hungary 2016b).

Összességében tehát, ahogy fentebb láthattuk, 2015 és 2020 között a magyar kormány kevésbé Görögországra, mint inkább a belső balkáni „védelmi vonalra” koncentrált. A folyamatos, évek óta tartó magyar rendőri támogatás így főként a macedón–görög, a szerb–macedón, illetve a szerb–bolgár határon összpontosult, ahol az egyik magyar rendőri kontingens követte a másikat.

Változás ebben az irányvonalban 2020-ban következett be, miután a török hatóságok február végén egyértelművé tették, hogy nem tartóztatják fel határaikon az Európai Unió felé tartó migránsokat. Görögország ugyanis erre válaszul jelentősen megerősítette katonai erőivel keleti határainak védelmét. Magyarország ezért ekkor már szolidaritásáról biztosította a határait védő Görögországot, és a válság kezelésére 65 rendőr részvételét ajánlotta fel a FRONTEX görögországi missziójának, majd 2020 novemberében ismételt segítséget ajánlott az uniós külső határ védelmében (About Hungary 2020a, 2020b). A magyar kormány tehát 2020 márciusától már azt támogatta, hogy az első védelmi vonal a macedón–görög határról a görög–török határra helyeződjön át, továbbra is fenntartva ugyanakkor a belső balkáni „védelmi vonalak” technikai és élőerős segítségét.

A fentebb nagy vonalakban vázoltak szerint 2015-től a magyar kormány Magyarország erejéhez és lehetőségeihez képest nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy ne csak egy, a magyar államterületen belül működő határzár állja útját a Balkánon átívelő migrációnak. Ennek során hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar határtól délre egy olyan, a fő migrációs útvonalakat akadályokkal is lezáró pufferzóna jöjjön létre, ahol kitelepített magyar élőerővel és technikával segítik az illegális migrációs mozgások visszaszorítását, úgy vélve, hogy ezáltal megkönnyíthetik a magyar határ védelmét.⁵

⁵ Szintén Magyarország és a magyar déli határ minél erőteljesebb tehermentesítését célozta meg 2016-tól az a javaslat, hogy a segítséget a migrációs kibocsátó területre kell vinni, és a menekültügyi eljárások lefolytatására alkalmas hotspotokat az Európai Unión kívül kell kialakítani (About Hungary 2016c, 2016d, 2016e). A magyar miniszterelnök egy, az Afrikából érkező menekültek számára Líbiában kialakítandó hotspotra vonatkozóan konkrét javaslatot is tett (BBC 2016).

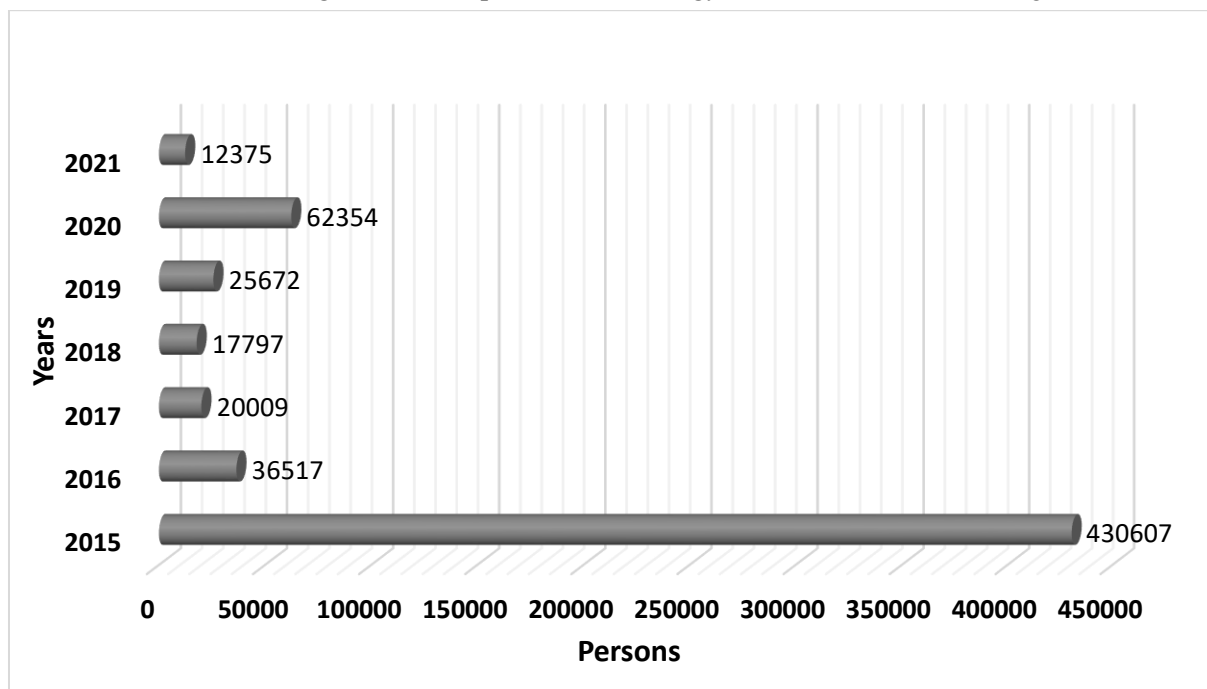
A déli műszaki határzár kiépítése és működtetése

Napjainkban Magyarország határvédelmét alapvetően a rendőrség látja el, az Alaptörvény szerint a határvédelem a rendőrség feladata. Ez azonban egy hosszabb folyamat eredményeként alakult így. A sorkatonai szolgálat felfüggesztése előtt, az őrzésvédelmi feladatokat a Belügyminisztérium alá tartozó Határőrségnél szolgálatot teljesítő hadkötelesek látták el. A sorkatonai szolgálat felfüggesztése a hivatásos határőrök nagyobb létszámú bővítését eredményezte. Határőr igazgatóságok váltották fel a korábbi Határőr kerületeket, míg az egykori Határőr őrsők Határőrizeti kirendeltséggé alakultak át. Magyarország 2004-es uniós csatlakozását követően azután a Határőrizeti kirendeltségeket és a határforgalmat ellenőrző Határforgalmi kirendeltségeket is összevonták, ezzel létrehozva a napjainkban is működő Határrendészeti kirendeltségeket.

A schengeni övezethez történő csatlakozás már előrevetítette, hogy az ország Európai Unión belüli, több mint 1000 km-es szakaszán többé nem lesz szükség határellenőrzésre. Ezért már a csatlakozást megelőzően csökkentették a határőrizetben résztvevők létszámát, másrészt az erőket az Unió külső határszakaszaira csoportosították át. Végül az Európai Parlament 2007. november 15-én jóváhagyta Magyarország csatlakozását a schengeni övezethez, majd összhangban az uniós ajánlásokkal, 2008. január 1-től a határőrség beolvadt a rendőrség szervezetébe. Innentől kezdve a rendőrségen belül a határőrizetért a határszakasszal rendelkező rendőrkapitányságok, illetve az illetékes rendőr-főkapitányság szerveként a Határrendészeti kirendeltségek feleltek. Ennek megfelelően a déli műszaki zár által érintett magyar–szerb határszakaszon Csongrád-Csanád megyében egy (Szeged), Bács-Kiskun megyében pedig négy (Bácsalmás, Bácsbokod, Hercegszántó, Kelebia) Határrendészeti kirendeltség működik, míg a magyar–horvát határszakaszt az illetékes megyei rendőr-főkapitányságok felügyelik.

A déli határon, azon belül is elsősorban a magyar–szerb határszakaszon rendkívül felerősödött migrációs nyomásra válaszul, első lépésként, követve a protokollt, a rendőrség megpróbálta belső erők átcsoportosításával ellátni a határőrizeti feladatát. Ez azonban kevésnek bizonyult. Ezért a magyar kormány az 1401/2015. sz. határozatával 2015 júniusában a magyar–szerb határszakaszon a zöldhatár átjárhatóságának megszüntetése érdekében egy 4 méter magas és 175 kilométer hosszú, határőrizetű célú, ideiglenes kerítés létrehozását rendelte el (Magyar Közlöny 2015b). Ezt követően 2015 júliusában az államhatárról szóló 2007. évi LXXXIX. tv. módosításával azt is lehetővé tették, hogy a Magyarország területének külső határ szerinti határvonalától, illetve a határjeltől számított 10 méteres sávban, az államhatár rendjének védelmét biztosító létesítmények épüljenek és üzemeljenek, illetve ott honvédelmi, nemzetbiztonsági, határőrizeti, menekültügyi és idegenrendészeti feladatokat lássanak el (Magyar Közlöny 2015c).

2. ábra: Illegális határátlépések száma a magyar határon 2015-től 2021-ig

Szerk. Hegedüs Norbert

A határkerítés kiépítésének munkálatait a Magyar Honvédség alakulatai végezték el. Első lépésként Mórahalomnál egy 175 méteres szakaszon 4 féle építési módszert próbáltak ki. A négy módszer közül elsősorban a gyorsaság és a gazdaságosság figyelembevételével végül a következő mellett döntöttek: cölöpverő géppel 1,5 méter mélyre lenyomva rögzítették a 4,5 méteres acél kerítésoszlopokat, amelyekre így 3 méter magas dróthálót feszítettek ki. A kerítés tetejére feszítőszálon gyorstelepítésű drótakadály került.

Mielőtt azonban nekiláttak a kerítés építésének, ideiglenes műszaki zárként gyorstelepítésű drótakadályt helyeztek ki. A nehezebben megközelíthető helyeken általában gúla alakban három hengert tettek egymásra, míg a könnyebben átjárható helyeken egy úgynevezett Műszaki Rendszert építettek ki „Y” alakú betonvasakra. Ez utóbbinál a betonvas függőleges szárára 3 emelet magasan rögzítették a gyorstelepítésű drótakadályt, majd a negyedik sort a betonvas tetejére rakták. A Műszaki Rendszert a kerítés megépítését követően is meghagyták úgy, hogy azok a szerb oldal felől szerves egységet, akadályt képeztek a határkerítéssel. Azokon a helyeken pedig, ahol nem került sor kerítés kiépítésére, főként például a mocsaras, vízenyős, nehezen átjárható területeken, valamint a határon átnyúló vízcsatornáknál, ott a továbbiakban is csak a gyorstelepítésű drótakadályok képeztek akadályt. A magyar–szerb zöldhatár 2015. szeptember 15-i teljes lezárását követően kevesebben próbálkoztak az átjutással, de kevesebben is tudtak az akadályokon észrevétlenül áthatolni. A próbálkozások számának drasztikus csökkenéséhez persze az is hozzájárult, hogy az embercsempészek azonnal reagáltak a helyzet megváltozására. Bár a gyorstelepítésű akadályok mögött a kerítés kiépítése még nem fejeződött be, az embercsempész útvonal részben a magyar–horvát határszakaszra helyeződött át. Erre válaszul a magyar kormány az 1665/2015. sz.

határozatában 2015. szeptember 21-én azonnali hatállyal elrendelte Magyarország schengeni határával azonos külső határán, a zöldhatár átjárhatóságának megszüntetése érdekében a határőrizeti célú ideiglenes biztonsági határzár létesítésének előkészítését és megépítését (Magyar Közlöny 2015d). Ez azt jelentette, hogy a műszaki határzár kiépítése innentől a magyar–horvát határszakaszra is kiterjedt, ahol 2015. október 16-ra mintegy 120 kilométeres hosszúságában telepítettek egy sor kerítést és/vagy gyorstelepítésű drótakadályokat. Ezzel tulajdonképpen megvalósult a migrációs szempontból nehezebben védhető, könnyebben átjárható magyar–szerb és magyar–horvát határszakaszok lezárása. Az „illegális migránsok” innentől kezdve csak a 2015 szeptemberében konténerekből kiépített tompai és röszei tranzitónákon, illetve a 2015 októberében a magyar–horvát határon felhúzott beremendi és letenyei tranzitónákon keresztül léphettek be Magyarország területére.⁶

Hozzá kell azonban tennünk mindehhez, hogy a kihelyezett gyorstelepítésű drótakadály, sőt a kerítés sem képez leküzdhetetlen akadályt, sokszor azon létrával vagy más módon átmászva, aláfeszítve, aláásva, illetve a kerítésdrótot átvágva, annak rongálásával jutottak, jutnak át a magyar oldalra. Emiatt, és arra készülve, hogy a magyar zöldhatáron akár egyszerre nagyobb számban megjelenő „illegális migráns” átjutását is megakadályozzák, a legnagyobb nyomásnak kitett magyar–szerb határszakaszon 2017 április végéig egy második kerítéssort is kiépítettek (Kui L. 2017). Ez a büntetés-végrehajtás 700 fogvatartottja által mintegy két hónap alatt felhúzott kerítés, amelynek drótszövetét a rongálásoknak bizonyos fokig ellenálló, 8 mm átmérőjű, kislyukú acél síkhálóval is megerősítették, az első kerítés mögött 155 km hosszan húzódik. Ezzel együtt a külső kerítést 900 V-os feszültség alatt álló olyan okoskerítéssé fejlesztették, amelyen rezgés, illetve vágásérzékelő optikai kábel fut, valamint hő- és lézeres mozgásérzékelő kamerákkal, reflektorokkal és akusztikus jelzőrendszerrel felszerelt. Rongáláskor, behatolásakor a kialakított kommunikációs hálózaton keresztül küld üzenetet a Határőrizeti központnak. Ezzel egyidejűleg a behatolási pontnál felgyulladnak a reflektorok, a kamerák a riasztás irányába fordulnak, az akusztikus jelzőrendszer pedig arab, farsi, urdu, angol és szerb nyelven figyelmeztet a határsértésre. A riasztást követően percekben belül a helyszínre érkezik a védelemért felelős legközelebbi rendőr vagy katonai járőregység. Az elfogott „illegális migránst” pedig rendőri jelenlét mellett kísérik a határkerítés legközelebbi kapujához, ahol a kerítés külső, Szerbia felőli oldalán, de még Magyarország területén engedik el. Az említett gyorsabb reagálást a kerítések közötti, az átfolyó vízcatornák felett acélvázak hidakkal ellátott manőverút segíti. Ennek az egyik oldalán pedig azok a magassági figyelőpontok kerültek kialakításra, ahonnan a szerb oldalon történő mozgások is jól követhetők.

A kettős kerítés ilyen módon történt kiépítésével sem lett azonban a határ magyar–szerb szakaszán mindenhol műszaki akadály, ugyanis Bács-Kiskun megyében az ún. Hóduna alatti

⁶ Az ide érkezők itt adhatták be a menedékkérelmüket, és itt kellett megvárniuk az eljárás végét is, ami ellen nem fellebbezhettek. A határozat meghozataláig a menedékkérelmet beadó személy kizárólag Szerbia irányába hagyhatta el a tranzitónát, ez azonban a menedékkérelmet automatikus elutasítását vonta maga után. Miután az Európai Unió Bírósága kimondta, hogy jogellenes őrizetnek minősül a menedékkérők elhelyezése a tranzitónákban, a magyar kormány 2020 májusában bezárta azokat.

részen, a Mohácsi-szigeten húzódó mintegy 10,5 kilométeres szakaszon nem épült ki határzár.⁷ Ugyanígy a magyar–horvát határszakaszon, Beremendtől nyugatra, onnantól, ahonnan a Dráva képezi az államhatárt, szintén csak élőerős védelemmel számolhatunk.

Bár a kerítést, ahogy fentebb láthattuk, a magyar kormány folyamatosan fejlesztette, az már a déli zöld határ teljes lezárása előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a rendőrség erői nem lesznek elegendők a műszaki akadályrendszer hatékony őrzésére, ahhoz a Magyar Honvédségre is szükség lesz.⁸ Mivel azonban egy ideig nem volt törvényi alapja a katonák határra vezénylésének, ezért 2015. szeptember 6-tól az élőerő, illetve a technikai és műszaki eszközök átcsoportosítását a Honvédség a „Határozott fellépés 2015” nevű gyakorlat keretében hajtotta végre (Honvédelem 2015). A gyakorlatot úgy kommunikálták, mint a katonák felkészítését arra, hogy a jogszabályi változtatásokig a tömeges bevándorlással kapcsolatos feladataikat elsajátítsák. A magyar kormány ezután szeptember 15-én tömeges bevándorlás okozta válsághelyzetet hirdetett Csongrád és Bács-Kiskun megyére (Magyar Közlöny 2015e). Ezzel összefüggésben pedig végül szeptember 21-én, a már említett törvénymódosítással tették lehetővé, hogy a Magyar Honvédség tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet idején, a rendőrséget segítve fegyverhasználati joggal működjön közre az államhatár őrzésében, az államhatár rendjét közvetlenül veszélyeztető konfliktushelyzet és a tömeges méretű migráció kezeléséhez szükséges intézkedések végrehajtásában, valamint az államhatár rendje ellen irányuló erőszakos cselekmények elhárításában. 2016 márciusában a válsághelyzetet előbb hat hónapra az egész országra kiterjesztették (Magyar Közlöny 2016), majd azt követően újra és újra meghosszabbították.

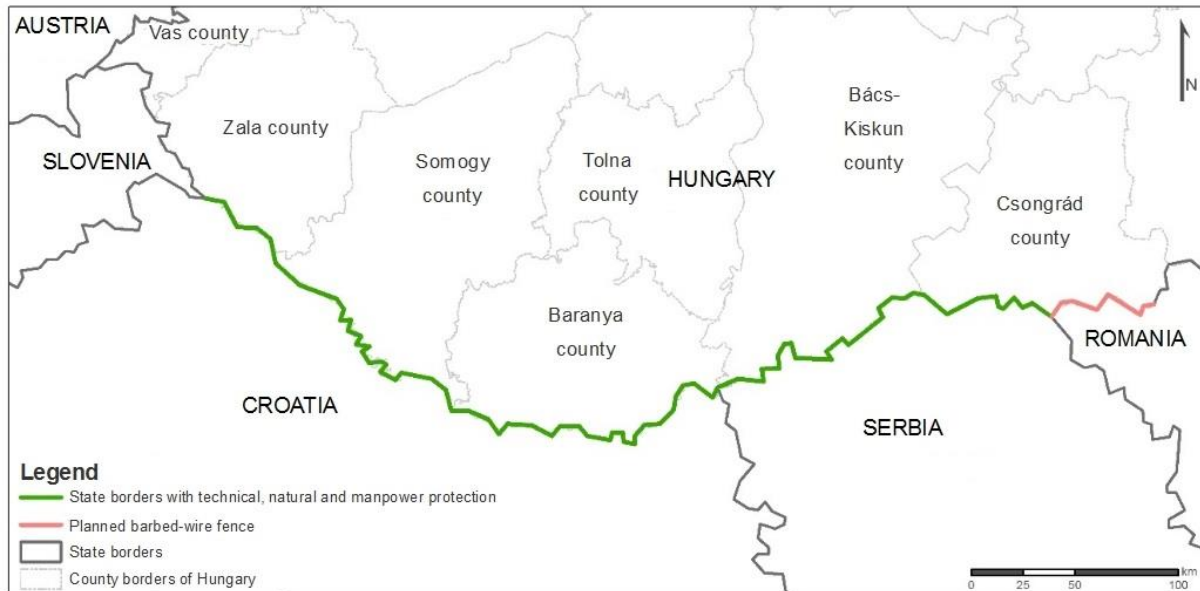
A határ őrzésére, a rendőrség munkájának segítésére levezenyelt katonák kezdetben tábori körülmények között kerültek elhelyezésre. Sokszor ideálisnak nem nevezhető módon, bérelt ingatlanokban, egy körleten belül több tucat katonát szállásoltak el egyidejűleg. Hasonló problémák adódtak eleinte a rendőrség esetében is, azzal a különbséggel, hogy a rendőrök felszerelésével és az étkeztetésével is számos gond akadt. Ez utóbbi nyilvánvalóan abból következett, hogy a rendőrség a Honvédséggel ellentétben nem volt felkészült a tábori körülményekre. Mindezek mellett további nehézséget okozott, hogy a szállásként bérelt létesítmények gyakran az érintett határszakasztól távolabb helyezkedtek el, így a szolgálat kezdetén és végén az oda és visszautazás növelte az amúgy is hosszú, 12 órás szolgálati időt. A rendőrség végül az állományát megfelelő körülményeket biztosító, meglévő rendőrségi laktanyákban szállásolta el. A Honvédség pedig a helyzet javítása érdekében Bács-Kiskun megyében négy Határvédelmi bázist épített ki. Az elsőt Kelebián adták át 2017. február 7-én.

⁷ Ez a térség ugyan a Duna ártere, de mégis átjárható a szerbiai Bezdán irányából. Ennek megfelelően ezen a szakaszon az ideiglenes biztonsági határzár hiányát megnövelt számú élőerővel pótolták. 2022 júliusában a magyar kormány döntött a Hóduna-határszakaszon való ideiglenes biztonsági határzár kiépítéséről is, illetve a magyar-szerb határszakaszon az ideiglenes biztonsági határzár átalakításáról oly módon, hogy a kerítés tetején elhelyezkedő biztonsági elem (hattyúnyak) 1 méteres magassággal kerüljön kialakításra (Magyar Közlöny 2022a).

⁸ 2022 júliusában a magyar kormány döntött egy Magyarország déli határain szolgálatot teljesítő határvasdász állomány felállításáról is (Magyar Közlöny 2022b). A határvasdászok egy olyan új, az államhatár őrzésére és a jogellenes migráció megakadályozására irányuló feladatokat ellátó állománycsoport, amely az általános rendőrségi feladatok ellátására létrehozott szerv személyi állományát erősíti. Az állományba vettek száma jelenleg elmarad a kitűzött céloktól.

Ezt követte a bácsalmási és a madarasi, majd a hercegszántói, amelyet 2017. március 20-án vehettek birtokba a katonák. A négy helyszín kiválasztása megegyezett a Bács-Kiskun megyében található Határrendészeti kirendeltségek települési körleteivel.

3. ábra: A déli határvédelem 2015-ben

Szerk. Pap Norbert. Grafika: Simon Bertalan

Mind a négy említett tábor teljesen azonos módon, osztrák segítséggel, NATO-bázisok mintájára építették fel. A 90 konténerből épített bázisok egyenként 150 katona (egy lövész század) elhelyezését biztosítják, ahol a katonákat négyfős konténerekben szállásolják el. A lakókonténerek mindegyike klimatizált és önálló fűtéssel rendelkezik. A táborok mosókonyhával, teakonyhával, vizesblokkal, étkezővel, önálló egészségügyi egységgel, sportolásra és szabadidős tevékenységre alkalmas résszel, továbbá raktárakkal is rendelkeznek. A Határvédelmi bázisokat és parancsnokaikat a Magyar Honvédség egy ideiglenesen létrehozott parancsnokság alá rendelte, amelynek központja a hódmezővásárhelyi Zrínyi Miklós Laktanya lett, és az Alföldi Ideiglenes Alkalmi Kötelék elnevezést kapta. A Kötelék állandó állománnyal nem rendelkezik, azt kéthetes váltásokban cserélik. A parancsnokság alá tartozó négy határvédelmi század és az őket kiszolgáló személyzet száma, vagyis a századok feltöltöttsége a migrációs nyomás függvényében folyamatosan változik. A Dunántúlon, ugyanezen szisztéma szerint hozták létre a Dunántúli Ideiglenes Alkalmi Köteléket, amelynek parancsnoksága a kaposvári 64. Boconádi Szabó József Logisztikai Ezred laktanyájában kapott helyet. Jelenleg, mivel a magyar–horvát határszakaszon nem tapasztalható komolyabb migrációs nyomás, ez a Kötelék nem működik. Így a térségben rendőrök teljesítenek szolgálatot, csak a Baranya megyei Homorúd környékén vannak kisebb létszámban jelen katonák, ők azonban szintén a hódmezővásárhelyi parancsnokság alá tartoznak.

A határvédelmi századok munkájában az önkéntes tartalékos katonák is részt vesznek. Bevetésük a határvédelemben több okból kifolyólag is ideális. Egyrészt a tartalékos rendszer létrehozásának egyik célkitűzése éppen az volt, hogy a Magyar Honvédség ne csak állandó jellegű, hanem időszakos feladatokat is képes legyen ellátni. Másrészt a behívásukkal nagyobb számú állandó állomány határőrzési feladat alóli mentesítése érhető el úgy, hogy a behívottak száma folyamatosan igazodik a változó migrációs nyomáshoz. Emellett az sem elhanyagolható, hogy mivel a járőrözési és megfigyelési tevékenység nem tekinthető komplex katonai feladatnak, ezért ahhoz – hivatásos katonák irányítása mellett – a tartalékosok képzettsége is elegendő. A tartalékos rendszer egyetlen hátrányának tekinthető ugyanakkor, hogy tapasztalataink szerint Magyarországon a munkáltatók kevésbé toleránsak azokkal a munkavállalókkal, akik önkéntes katonai szolgálatot vállalnak. Ezen pedig általában a Honvédség által a munkáltatónak jutatott bérkompenzáció sem segít.

Összességében a magyar kormány 2015 júliusától a déli schengeni határon egy olyan műszaki zárat alakított ki, amely jelentős rendőri és katonai élőerővel alkalmas volt az illegális migráció elterelésére és lecsökkentésére. A magyar honvédség ebben a munkában a rendőrséget segítve, nagy szerepet játszott úgy, hogy a rendszer működtetésében az önkéntes tartalékos haderő súlya is folyamatosan nőtt. A rendőrök, hivatásos és tartalékos katonák határvédő munkája pedig ahhoz is alapot nyújtott, hogy a kormányzati kommunikáció az „európai védőbástya” hasonlattal éljen.

Összegzés

Magyarország déli határa, akárcsak napjainkban, évszázadokon keresztül az állam legkönnyebben átjárható, legsebezhetőbb határa volt. Mint ilyen, változó szélességű határsávként időről időre felkeményedett, militarizálódott. Amennyiben az állam erősebb volt, úgy a védelmi célú határsáv az észak-balkáni pufferzónára is kiterjedt, amennyiben gyengébb, úgy az állam belső területén alakították ki azt, változó mélységben.

A 2015-ös migrációs válság során a déli magyar–szerb és magyar–horvát határszakasz ismét felkeményedett. Más európai példákat követően ugyanis a magyar kormány itt 2015 júliusától 2015 októberéig egy műszaki zárat alakított ki. Ehhez előbb egy 8 km-es határsáv kapcsolódott, ahonnan az elfogott határátlépőket visszakísérték a határzár Szerbia vagy Horvátország felőli oldalára, majd a gyakorlatot az egész ország területére kiterjesztették. Ez a határhoz közeli zónában az utak, csomópontok fokozott kontrolljával és mélységi ellenőrzésekkel egészült ki. A magyar kormány fontos törekvése volt az is, hogy már a magyar határtól délre, a Balkánon migrációs védelmi vonalak kialakítását segítse, elsősorban a macedón–görög, a szerb–macedón és a szerb–bolgár határon. 2020-ban ez már a görög–török határ görög határvédelmi tevékenységének a támogatásával is kiegészült.

Az említett déli műszaki zárat a nagyobb migrációs nyomásnak kitett magyar–szerb határ legnagyobb részén 2017 áprilisáig kettős kerítéssé fejlesztették, ennek high-tech

eszközeivel jelentősen megnehezítve a migránsok magyar területre való átjutását, egyben megkönnyítve elfogásukat. A magyar–horvát határ Dráváig terjedő szakaszán ezzel szemben csak egysoros kerítést létesítettek. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a rendőrök mellett katonákra is szükség van a műszaki akadályrendszer őrzéséhez és működtetéséhez. A honvédek, akik számára Határvédelmi bázisokat is létrehozta, 2015 szeptemberétől már törvényileg szabályozott módon, folyamatosan segítették a rendőrök munkáját úgy, hogy idővel az önkéntes tartalékos katonák játszották a főbb szerepet a déli magyar határvédelemben.

Irodalomjegyzék

- ABOUT HUNGARY (2016a): *The Prime Minister Viktor Orban's State of the Nation Address, Várkert Bazar, Budapest.* <http://abouthungary.hu/speeches-and-remarks/the-prime-minister-viktor-orbans-state-of-the-nation-address-varkert-bazar-budapest-text-video/> (2021. 02. 18.).
- ABOUT HUNGARY (2016b): *Hungarian police set off to protect Serbian-Bulgarian border.* <http://abouthungary.hu/news-in-brief/hungarian-police-set-off-to-protect-serbian-bulgarian-border/> (2021. 02. 24.).
- ABOUT HUNGARY (2016c): *Viktor Orban's Interview in der Sendung „180 Minuten” von Radio Kossuth.* <http://abouthungary.hu/speeches-and-remarks/viktor-orbans-interview-in-der-sendung-180-minuten-180-perc-von-radio-kossuth/> (2021. 02. 25.).
- ABOUT HUNGARY (2016d): *PM Viktor Orban's press conference after an extraordinary meeting of the European Council.* <http://abouthungary.hu/speeches-and-remarks/viktor-orbans-press-conference-after-an-extraordinary-meeting-of-the-european-council-full-text-in-english/> (2021. 02. 25.).
- ABOUT HUNGARY (2016e): *Here it is: Hungary's 10-point action plan for the management of the migration crisis.* <http://abouthungary.hu/news-in-brief/here-it-is-hungarys-10-point-action-plan-for-the-management-of-the-migration-crisis/> (2021. 02. 25.).
- ABOUT HUNGARY (2020a): *Hungary vows to help Greece amid rising migrant pressure.* <http://abouthungary.hu/news-in-brief/hungary-vows-to-help-greece-amid-rising-migrant-pressure/> (2021. 02. 24.).
- ABOUT HUNGARY (2020b): *FM: Hungary is prepared to assist Greece with the protection of its borders.* <http://abouthungary.hu/news-in-brief/fm-hungary-is-prepared-to-assist-greece-with-the-protection-of-its-borders/> (2021. 02. 24.).
- BBC (2016): *Hungary PM suggests giant migrant city in Libya.* <https://www.bbc.com/news/world-europe-37463386> (2021. 02. 25.).
- BENEDICTO, AINHOA RUIZ–BRUNET, PERE (2018): *Building Walls. Fear and securitization in the European Union, Centre Delàs d'estudis per la Pau, Barcelona.* https://www.tni.org/files/publication-downloads/building_walls_-_full_report_-_english.pdf (2021. 01. 11.).

- BETI, IVICA (2019): *Slovenija na granicu s Hrvatskom stavlja još 40 km panel-ograda, Večernji list*. <https://www.vecernji.hr/vijesti/slovenija-na-granicu-s-hrvatskom-stavlja-jos-40-km-panel-ograda-1331760> (2021. 01. 11.).
- EU BRÜSSZEL MFA (2016): *Orbán Viktor új védelmi vonalat tartalmazó vészforgatókönyvet javasol*. <https://eu-brusszel.mfa.gov.hu/hun/news/orban-viktor-uj-vedelmi-vonalat-tartalmazo-veszforgatokoenyvet-javasol> (2021. 02. 18.).
- FRA REPORT (2020): *Migration: Fundamental Rights Issues at Land Borders, Report*. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-land-borders-report_en.pdf (2021. 01. 04.).
- HONVÉDELEM (2015): „Határozott fellépés 2015”. <https://honvedelem.hu/media/aktualis-videok/hatarozott-fellepes-2015-2015.html> (2021. 02. 28.).
- HUNGARIAN GOVERNMENT (2015): *Hungarian Government, The Prime Minister, The EU Treaty must be reconsidered*. <https://2015-2019.kormany.hu/en/the-prime-minister/news/the-eu-treaty-must-be-reconsidered> (2021. 02. 21.).
- KITANICS, MÁTÉ–HEGEDÜS, NORBERT (2021): The latest ‘southern protection system’ and the revived ‘fortress of Europe’ topos in Hungary. *Politics in Central Europe* 17 (1), pp. 729–760.
- KITANICS, MÁTÉ–PAP, NORBERT (2017): De-bordering, Re-bordering and Integration of the Croatian Minority of Hungary. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe* 15 (3), pp. 91–111.
- KUI LÁSZLÓ (2017): A határőrizeti célú ideiglenes biztonsági határzár továbbfejlődése, avagy a második kerítés mindent megold? *Hadmérnök* 12 (4), pp. 67–75.
- MAGYAR KÖZLÖNY (2015a): *A Kormány 1829/2015. (XI. 21.) Korm. határozata Macedóniának történő segítségnyújtásról az illegális bevándorlással összefüggésben* 2015 (180), pp. 22546–22547.
- MAGYAR KÖZLÖNY (2015b): *A Kormány 1401/2015. (VI. 17.) Korm. határozata a rendkívüli bevándorlási nyomás kezelése érdekében szükséges egyes intézkedésekről* 2015 (83), p. 7970.
- MAGYAR KÖZLÖNY (2015c): *2015. évi CXXVII. törvény az ideiglenes biztonsági határzár létesítésével, valamint a migrációval összefüggő törvények módosításáról* 2015 (102), pp. 17524–17537.
- MAGYAR KÖZLÖNY (2015d): *A Kormány 1665/2015. (IX. 21.) Korm. határozata a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet kezelése érdekében szükséges további intézkedésekről* 2015 (134), p. 19741.
- MAGYAR KÖZLÖNY (2015e): *A kormány 269/2015 (IX. 15.) Korm. rendelete a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet kihirdetéséről, valamint a válsághelyzet elrendelésével, fennállásával és megszüntetésével összefüggő szabályokról* 2015 (125), p. 19624.

- MAGYAR KÖZLÖNY (2016): *A Kormány 41/2016. (III. 9.) Korm. rendelete a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet Magyarország egész területére történő elrendeléséről, valamint a válsághelyzet elrendelésével, fennállásával és megszüntetésével összefüggő szabályokról* 2016 (33), p. 3504.
- MAGYAR KÖZLÖNY (2022a): *A Kormány 1338/2022. (VII. 15.) Korm. határozata az ideiglenes biztonsági határzár kiépítésével, illetve a meglévő határkerítés megerősítésével kapcsolatos intézkedésekről* 2022 (117), p. 4534.
- MAGYAR KÖZLÖNY (2022b): *A Kormány 244/2022. (VII. 8.) Korm. rendelete az általános rendőrségi feladatok ellátására létrehozott szerv állományába tartozó szerződéses határvadászokra vonatkozó szabályokról* 2022 (111), pp. 4290–4298.
- MILESKI, TONI (2018): Response and Responsibilities of the Republic of Macedonia in the Migrant and Refugees Crises. *New England Journal of Public Policy* 20 (2), Special Issue on Migration, Article 12, pp. 1–6.
- PAP NORBERT (2017): *Magyarország és a Balkán – Kapcsolati terek és helyek*. MTA doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 190 p.
- PAP, NORBERT–KITANICS, MÁTÉ (2015): Hungary and the Balkans. *Megatrend Revija* 11 (4), pp. 219–240.
- PAP, NORBERT–REMÉNYI, PÉTER (2017): Re-bordering of the Hungarian South: Geopolitics of the Hungarian border fence. *Hungarian Geographical Bulletin* 66 (3), pp. 235–250.
- POLICE (2015): *Magyar rendőrkontingens a szerb–macedón határon*. <http://www.police.hu/hu/hirek-es-informaciok/legfrissebb-hireink/hatarrendeszet/kozlemeny-frissitve> (2021. 02. 20.).
- POLICE (2016): *Hazatértek Bulgáriából a rendőrök*. <http://www.police.hu/hirek-es-informaciok/legfrissebb-hireink/hatarrendeszet/hazatertek-bulgariabol-a-rendorok> (2021. 02. 23.).
- POLICE (2020): *Közösen szolgáljuk Európa határainak védelmét*. <http://www.police.hu/hu/hirek-es-informaciok/legfrissebb-hireink/hatarrendeszet/kozosen-szolgajjuk-europa-hatarainak-3> (2021. 02. 23.).
- ŠABIĆ, ŠELO–BORIĆ, SONJA (2016): *At the Gate of Europe, A Report on Refugees on the Western Balkan Route, Fridrich Ebert Stiftung SOE*. https://www.irmo.hr/wp-content/uploads/2016/05/At-the-Gate-of-Europe_WEB.pdf (2021. 01. 05.).
- V4NA (2020): *Hungary helps North Macedonia with protective equipment*. <https://v4na.com/en/hungary-helps-north-macedonia-with-protective-equipment> (2021. 02. 18.).
- VISEGRAD GROUP (2016): *Joint Statement on Migration*. <https://www.visegradgroup.eu/calendar/2016/joint-statement-on> (2021. 02. 22.).

A jugoszláv utódállamok felsőoktatási intézményeinek bekapcsolódása a nemzetközi tanulmányi célú migráció folyamatába

Teperics Károly¹ – Farsang Andrea² – Czimre Klára³

Bevezetés

A felsőoktatás nemzetközivé válása gyorsuló folyamat, a külföldön tanuló hallgatók száma és aránya egyre nő a világban. Becslések szerint (ICEF Monitor) 2025-re a 250 millióból 7 millió felettire emelkedik a számuk. Szerepük különösen a fejlett országokban jelentős, ahol a felsőoktatásban tanulók 2,5%-a külföldön végzi tanulmányait.

Egy-egy ország felsőoktatásában a nemzetköziesedés folyamatának jelentőségét, illetve állapotát a külföldi hallgatók arányával lehet érzékeltetni. Arányában az Európai Unió jelenlegi átlaga 7,5% körüli, a jövőben a 10%, majd a 20% feletti érték elérését tűzték ki célul (Berács, J. 2009, L. Rédei M. 2014). A Közösségen belül kiemelkedő szerepet szánnak a hallgatói migráció növelésének, ami külön hangsúlyt kapott a Bologna-folyamat célkitűzései között is. Ennek a gazdaság versenyképessége szemszögéből a tudástranszfer, másrészt az erőforrások optimális eloszlása miatt van nagy jelentősége. A jelenség jelentőségét mutatja, hogy a migráció tíz legfontosabb vállfaját elemző migrációkutató központ (Migration Policy Institute) a 9. helyre sorolta a tanulmányi célú vándorlásokat.

Jelen elemzésbe Jugoszlávia utódállamainak hasonló történelmi múlt, etnikai felosztottság mellett eltérő fejlődést mutató felsőoktatási rendszerei nemzetközi felsőoktatási migrációs folyamatokba történő bekapcsolódása került.

A Kelet-Közép-Európa rendszerváltásával párhuzamosan a térségben etnikai alapú önállósodási folyamatok zajlottak. A Jugoszlávia örökségén létrejött új államok a felsőoktatási intézményrendszereik megszilárdításával párhuzamosan megjelentek a nemzetközi felsőoktatási piacon is. A felsőoktatás expanziója a térségben az ezredforduló utáni évekre tolódott át (M. Császár Zs. 2006). Egyrészt nemzetközivé vált az eddigiekben országon belüli vonzáskörzetükből történő beiskolázásuk egy része is, másrészt megnyitották határaikat az oktatási piacot mind a kimenő, mind a bejövő hallgatók előtt.

Egymás közötti kapcsolataik, valamint a felsőoktatás nemzetközi „piaci viszonyaiba” történő bekapcsolódásuk vizsgálata érdekes geopolitikai és oktatásföldrajzi tanulságokkal

¹ Egyetemi docens, DE TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, teperics.karoly@science.unideb.hu

² Tanszékvezető egyetemi tanár, SZTE TTIK Geoinformatikai, Természeti- és Környezetföldrajzi Tanszék, farsang@geo.u-szeged.hu

³ Egyetemi adjunktus, DE TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, czimre.klara@science.unideb.hu

szolgálhat. A nemzetköziesedés folyamatát intézményi rangsorokon történő megjelenéssel, helyezésekkel idősorosan, illetve a hallgatók áramlásának 2019-es adataival mutatjuk be.

Anyag és módszer

A tanulmányi célú nemzetközi migráció jelenségének vizsgálatához, a nemzetköziesedés folyamatába történő bekapcsolódás bemutatásához felhasznált statisztikai adatok az Eurostat és az UNESCO tematikus gyűjtéséből és a nemzetállami statisztikai adatszolgáltatásokból származnak. Közös jellemzőjük, hogy közöttük a „kreditmobilitásban”, illetve a „diplomamobilitásban” szereplők egyaránt megjelennek. Adataink 2019-re vonatkoznak, közülük hiányzik Montenegró adatai közül az országba érkező külföldi hallgatók száma.

A szakirodalom elemzéséhez rendszerezett szakirodalmi áttekintést (systematic review) végeztünk, amelynek eredményei alapján feltérképeztük a volt jugoszláv utódállamok felsőoktatására vonatkozó kutatások főbb témaköreit és területi lefedettségét. Mivel kizárólag az angol nyelven megjelent szakirodalmi adatbázisokat vettük figyelembe, így elsősorban a nemzetközi körökben is elérhető források kerültek be a vizsgálatba. Ehhez a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának online adatbázisát (Summon 2.0) használtuk kiegészítve a Könyvtár gyűjteményében nem található kiadványokkal, a kiválasztott keresőszavakat minden mezőre kiterjesztve és a keresést csak a peer-reviewed találatokra szűkítve. Találataink szűkítését a PRISMA Checklist segítségével végeztük el.

A felsőoktatási intézmények nemzetközi rangsorokban elfoglalt pozíciójának vizsgálatánál négy rangsorolást (Shanghai, QS, Times és Leiden) vettünk figyelembe annak érdekében, hogy egyrészt több szempont alapján is összehasonlíthassuk a térség egyetemeinek ismertségét, másrészt, hogy minél összetettebb képet kapjunk azok jellemzőiről. Az egyes országok oktatási rendszerének eltérő ütem(ezés)ű reformjából adódóan az adatsorok legtöbbször hiányosak, eltérőek mind a listákon való megjelenésük évét, mind pedig a jelenlétük folytonosságát tekintve.

Elemzés

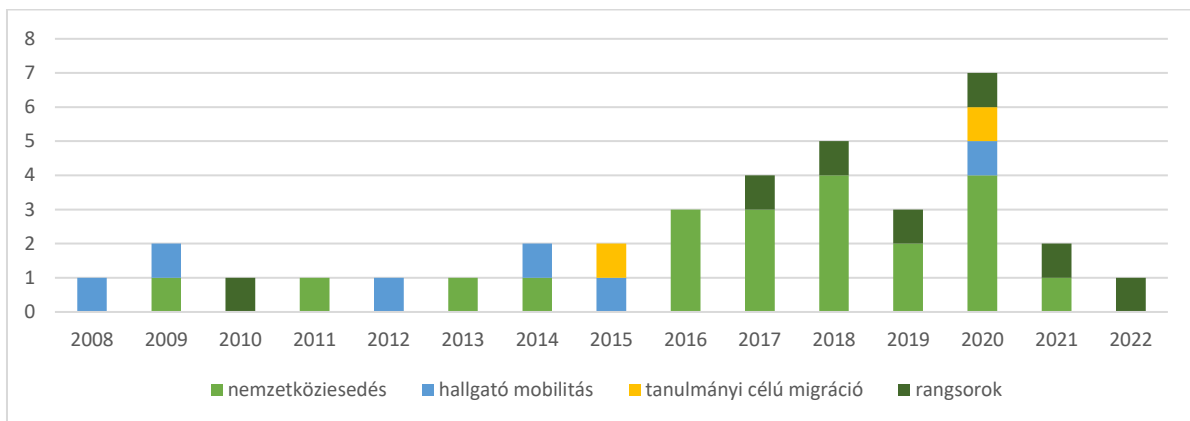
Szakirodalmi alapok

A vizsgálat két területre terjed ki. Egyrészt az utódállamok felsőoktatásának általános jellemzését, és ezek nemzetköziesedésbe történő bekapcsolódását tekintjük át, másrészt intézményi szinten a nemzetközi rangsorokban elfoglalt pozícióikat elemezzük a nemzetközi tanulmányi célú migráció szemszögéből.

A szisztematikus szakirodalmi vizsgálat során a *felsőoktatási intézmény, nemzetköziesedés, hallgatói mobilitás, rangsorok* (a keresés nyelvén: *higher education*)

institution, internationalisation, student mobility, study-driven migration, ranking) kifejezéseket kombináltuk a volt jugoszláv, Nyugat-Balkán, Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia és Montenegró tulajdonnevekkel. Ezek alapján 34 találatra szűkítettük le a térségre vonatkozó tanulmányok számát, amelyek javarészt a felsőoktatási intézmények és nemzetköziesedés kifejezések eredményeképpen születtek. Ezeket időben és térben is összehasonlítva egyértelmű koncentrációkat tapasztaltunk (1. és 2. ábra).

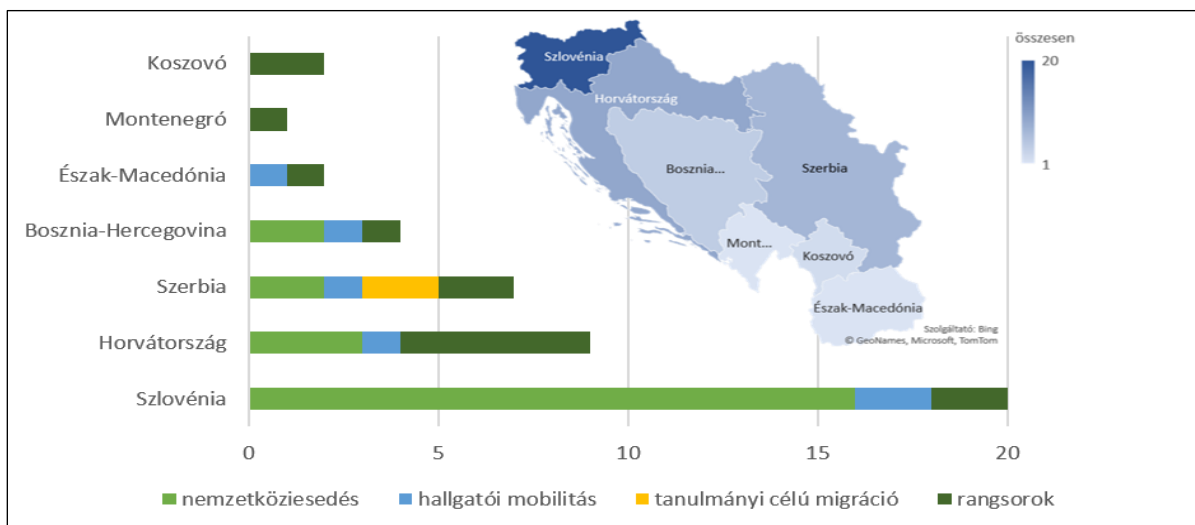
1. ábra: A jugoszláv utódállamok felsőoktatásának nemzetköziesedésével összefüggésbe hozható szakirodalmi tételek tematikus részletei

Forrás: University and National Library. University of Debrecen. Szerk. a szerzők.

A témát érintő publikációk száma egyértelműen nőtt 2016 után, ami elsősorban a felsőoktatás nemzetköziesedését vizsgáló kutatások szélesebb körű elterjedésének és a térség felsőoktatási intézményei rangsorokon való megjelenésének és az ehhez kapcsolódó fokozódó érdeklődésnek (is) köszönhető.

2. ábra: A szakirodalmi tételek egyes országokkal kapcsolatos témaköreinek megoszlása

Forrás: University and National Library. University of Debrecen. Szerk. a szerzők.

Kiemelkedő azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek Szlovénia szemszögéből végzett vizsgálatokat mutatnak be, és ezek 80%-a a felsőoktatási intézmények nemzetköziesedési folyamatokban való általános megjelenésére, illetve ennek szerepére vonatkozik (Flander, A.–Klemencic, M. 2014, Svetlik, I.–Braček Lalić, A. 2016, Lesjak, D.–Anussornnitisarn, P. 2017, Hauptman Komotar, M. 2018, Uslu, B. 2018, Hauptman Komotar, M. 2019, Toplak Perović, B.–Hauptman Komotar, M. 2020). A hallgatói mobilitás vizsgálatának területén az Erasmus-program szlovén felsőoktatásra gyakorolt hatásai (Breznik, K.–Đaković, G. 2016), a macedón hallgatók hely(zet)e az Európai Felsőoktatási Térségben (Dzamtoska-Zdravkowska, S. 2014), a regionális és határon átívelő felsőoktatási intézménykapcsolatok Észak-Vajdaságban (Takács, Z. 2012), vagy éppen a Covid-19 nemzetközi felsőoktatási mobilitásra gyakorolt hatásainak vizsgálata (Kapun. M. M. et al. 2020) a téma széleskörű megközelítési lehetőségeit mutatják. Az országok szintjén végzett összehasonlítás a felsőoktatási intézmények rangsorokban való megjelenése alapján történt, ahol más európai országokkal is összevetették a Balkán államait (Nadoveza Jelić, O.–Gardijan Kedzo, M. 2018, Ajdarpašić, S.–Qorraj, G. 2019, Perović, L. M.–Kosor, M. M. 2020, Dimzov, S. et al. 2021, Marković, M. 2022).

A szakirodalmi területi lefedettség szempontjából fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet Szlovénia, Horvátország és Szerbia hangsúlyosabb megjelenésére, ami a térségen belüli dominanciájukat, és az őket érintő intenzívebb érdeklődést is alátámasztja.

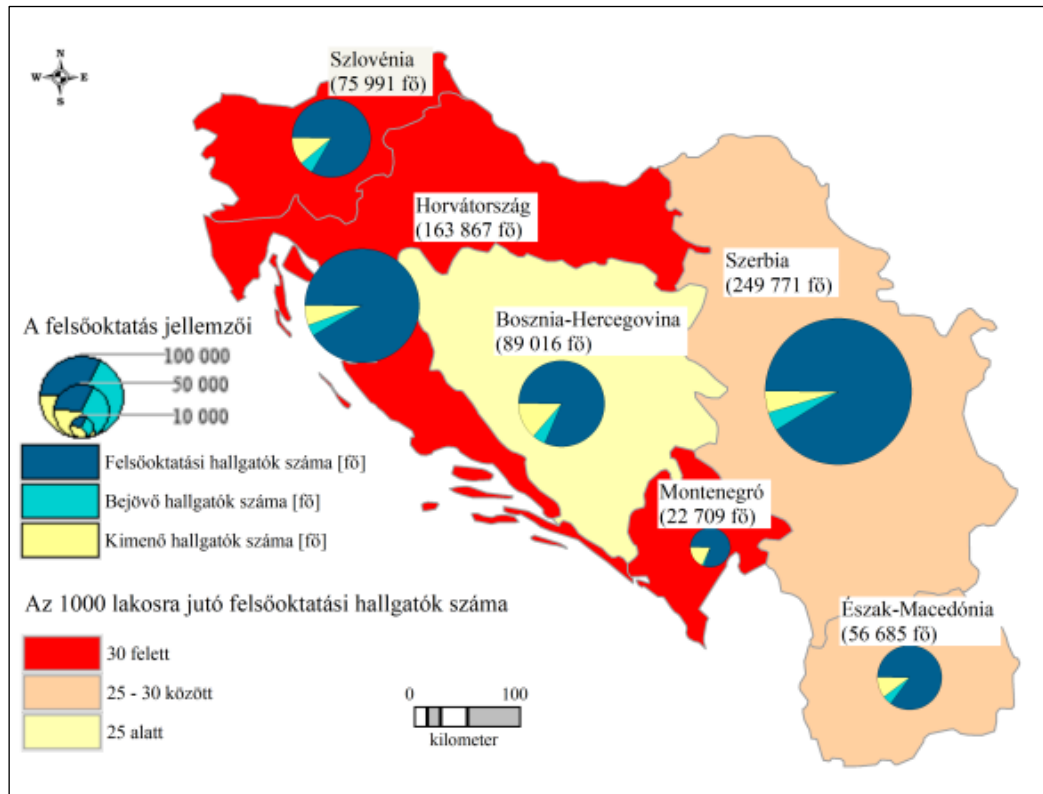
Magyar nyelvű szakirodalomban M. Császár Zsuzsa és témavezetettjei, kollégái esetében találkozott a terület (Balkán) és a téma (felsőoktatás-kutatás) (M. Császár Zs. 2002, 2006, 2013, 2015, M. Császár Zs.–Csilip A. 2017 M. Császár Zs.–Wusching, T. 2016).

Az utódállamok felsőoktatásának általános jellemzői

Abszolút számok vonatkozásában kitűnik, hogy Szerbia és Horvátország rendelkezik a legjelentősebb felsőoktatási infrastruktúrával, és (Szlovéniával együtt) ezekben az országokban található a legrégebbi hagyományokkal bíró, legkorábban alapított intézmények is (3. ábra).

A beiskolázottak népességszámhoz viszonyított arányából egyszerű következtetéseket vonhatunk le a (nemzetköziesítés szempontjából fontos) hazai kapacitásokról. Bár ez nem tartalmaz információt a külföldi hallgatók intézményválasztása szempontjából érdekes képzési szintekről, szakmai profilokról, képzési költségekről, mégis alkalmas áttekintésre (3. ábra, 1. táblázat).

3. ábra: A jugoszláv utódállamok felsőoktatásának néhány jellemzője (2019)

Forrás: Külföldi hallgatók aránya, Külföldön tanulók aránya: UNESCO 2019; Népességszám: <http://nepesseg.population>; Felsőoktatási hallgatók száma: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/educ_uae_enrt01/default/table?lang=en 2019 nyomán saját számításokkal kiegészítve. Szerk. a szerzők

1. táblázat: A vizsgált országcsoport felsőoktatási adatai (2019)

	Hallgatók száma nappali	Népesség-szám	1000 lakosra jutó hallgatók száma	Bejövő hallgatók száma	Kimenő hallgatók száma	Kimenő-bejövő arány
Montenegró	22.709	626.000	36,3	480*	5.226	10,9*
Észak-Macedónia	56.685	2.087.000	27,2	3.096	6.942	2,2
Szlovénia	75.991	2.074.000	36,6	5.071	10.266	2,0
Bosznia-Hercegovina	89.016	3.771.000	23,6	5.454	15.096	2,8
Horvátország	163.867	4.179.000	39,2	5.722	10.174	1,8
Szerbia	249.771	8.709.000	28,7	11.419	13.013	1,1

* A Montenegróban tanuló külföldiek száma, és ennek megfelelően a kimenő-bejövő arány a Montenegrói Egyetem adatából származó becslés

Forrás: Külföldi hallgatók aránya, Külföldön tanulók aránya: UNESCO 2019; Népességszám: <http://nepesseg.population>; Felsőoktatási hallgatók száma: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/educ_uae_enrt01/default/table?lang=en 2019, saját számításokkal kiegészítve.

A népességszámhoz viszonyított hallgatói létszámok vonatkozásában Horvátország, Szlovénia és Montenegró állnak az élen, hallgatói arányszámuk meghaladja a 3,6%-os átlagértéket. Ez az érték magasabb a magyar felsőoktatásban tanulók arányánál (2,98%). Szerbia és Észak-Macedónia kicsivel, nagyobb népességszám mellett Szerbia kicsit, Bosznia-Hercegovina már lényegesen elmarad ettől.

A hallgatói létszám (kis felsőoktatási kapacitása) és a külföldön történő továbbtanulási szándékok alapján Bosznia-Hercegovina, a viszonylag magas népességszám-arányos kapacitás, és mégis magas kimenő hallgatói létszámok alapján Montenegró felsőoktatásának pozíciói tűnnek gyengébbnek. Itt vélhetően a képzési paletta szűkössége és a minőség okozhatja ezt a jelenséget.

Horvátországnál felismerhető egy egyszerű kapcsolat, népességarányosan nagyobb a képzési kapacitás (minőségi intézmények, lásd a listákon elfoglalt helyek) és kisebb arányú a külföldön történő továbbtanulás vonatkozásában.

A nemzetköziesedés folyamatába történő bekapcsolódást a befogadott külföldi hallgatók és az országból külföldi felsőoktatásba távozó hallgatók arányával lehet érzékeltetni (4. ábra). Általában igaz, hogy a nemzetköziesedés folyamatába közel azonos időben (1990-es évek) bekapcsolódó kelet-közép-európai országokhoz hasonlóan alacsony (de növekvő) a külföldiek aránya az utódállamok felsőoktatásában és viszonylag magas (és növekvő) a külföldön továbbtanulók aránya (Teperics K. 2015). A nemzetközi hallgatói aktivitás (befogadás, külföldön történő továbbtanulás) vonatkozásában csoportokat alkothatunk az országok között (4. ábra):

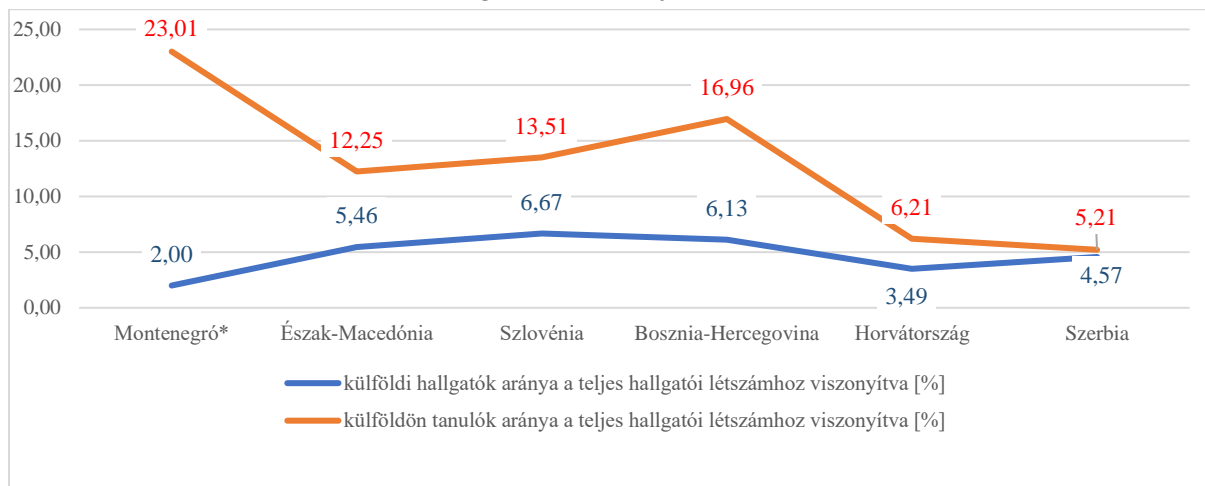
„*Kibocsátó országok*”. Az egyik véglet Montenegró, ahol a kis képzési kapacitás mellett valószínűsíthetően (adathiány) kicsi a befogadás, de nagy a kibocsátott hallgatók száma. Ebbe a csoportba sorolható még a bejövő hallgatók arányát duplán meghaladó kibocsátással Bosznia-Hercegovina, Szlovénia és Észak-Macedónia is. Közülük Szlovénia kitűnik abban, hogy külföldre igyekvő hallgatói nem az utódállamok egyetemén, hanem a nemzetközi oktatási piac nagy európai befogadóországaiban (Ausztria, Németország, Egyesült Királyság, Olaszország) folytatnak tanulmányokat. Az ország egyetemére érkező hallgatók (Bosznia-Hercegovinához hasonlóan) több mint kétharmada (72%) az utódállamokból származik.

Az utódállamok vonatkozásában hasonló jellemzőkkel bír Észak-Macedónia, Bosznia-Hercegovina, ahonnan többen mennek ki az országból felsőoktatási tanulmányok érdekében, mint amennyien bejönnek. Sajátos Bosznia-Hercegovina helyzete, ahol Szerbia vonatkozásában mindkét irányba erős a mobilitás. Észak-Macedónia egyedibb a befogadás viszonylatában (a török hallgatók meghatározóak a bejövők tekintetében) és a kibocsátás célterületei vonatkozásában is. A külföldre távozó hallgatóik kevesebb, mint negyede (23,15%) megy csak az utódállamok felsőoktatásába közöttük hasonlóan erős a török (883 fő) és a bolgár (867 fő) kapcsolat is.

„*Egyensúly közelében lévő, arányaiban alacsony mobilitású országok*”. Szerbia és Horvátország tartozik ebbe a csoportba. Komoly felsőoktatási kapacitás mellett a

nemzetköziesedés folyamatába még nem kapcsolódtak be intenzíven. Mindkét országból jellemzően többen mennek ki, mint ahány hallgatót fogadnak.

4. ábra: A nemzetközi hallgatói mobilitás jellemzői az utódállamok körében

* A Montenegróban tanuló külföldiek értéke a Montenegrói Egyetem adatából származó becslés.

Forrás: Külföldi hallgatók aránya, Külföldön tanulók aránya: UNESCO 2019a, 2019b, saját számításokkal kiegészítve. Szerk. a szerzők.

Az utódállamok felsőoktatásába érkező hallgatók

A külföldi hallgatók utódállamok felsőoktatásában történő megjelenése az ezredforduló utáni időszak erősödő folyamataként ismerhető fel (2. és 3. táblázat). Jellemzően az utódállamok állampolgárainak egymás közötti erőteljes mozgásai figyelhetők meg (2. táblázat).

A Szerbiába érkező 11.419 hallgató 86%-a a volt tagköztársaságok valamelyikéből származik. Kiugróan magas arányt (54%) jelentenek a Bosznia-Hercegovinából érkezők, valószínűleg az ország (becslések szerint 32%-os) szerb etnikumú polgárai közül kerülnek ki többségében, illetve jelentős (2.951 fő) a Montenegróból (30% szerb kisebbség) érkezők száma is. Minimális a Szlovéniából, illetve az Észak-Macedóniából érkezők aránya.

Horvátországban a külföldi hallgatók száma 5.722 fő. Közülük legtöbben Bosznia-Hercegovinából érkeznek (a külföldi hallgatók 45%-a), ahol a lakosság ötödére becsülik a horvát ajkú népesség arányát. Ennél lényegesen kisebb arányban (4,5%) jelennek meg hallgatók Szlovéniából, a többi utódállamból már alig-alig.

A horváthoz hasonló külföldi hallgatói létszámok mellett Szlovénia és Bosznia-Hercegovina felsőoktatása inkább a volt jugoszláv tagköztársaságokból (Szlovénia: 72,6%, Bosznia-Hercegovina: 84,5%) toboroz hallgatókat. Szlovénia felsőoktatása (Montenegró kivételével) minden utódállam vonatkozásában jelentős vonzással bír.

2. táblázat: Az utódállamok egymás közötti mozgásai, befogadás (2019)
(*első sor fogadó ország, első oszlop kibocsátó*)

	Szerbia	Horvát-ország	Észak-Macedónia	Szlovénia	Montenegró*	Bosznia-Hercegovina
Szerbia	...	2,4%	17,4%	11,7%	n. a.	29,7%
Bosznia-Hercegovina	53,9%	45,1%	0,9%	18,0%	n. a.	...
Montenegró	26,2%	1,1%	2,1%	2,9%	...	13,3%
Horvátország	4,3%	...	0,6%	20,9%	n. a.	40,8%
Észak-Macedónia	1,4%	1,4%	...	19,2%	n. a.	0,4%
Szlovénia	0,9%	4,5%	0	...	n. a.	0,4%
Utódállamok együttes aránya	86,8%	54,4%	21,0%	72,7%	n. a.	84,5%
Bejövő hallgatók száma	11.419	5.722	3.096	5.071	n. a.	5.454

Forrás: Külföldi hallgatók aránya, Külföldön tanulók aránya: UNESCO 2019a, saját számításokkal kiegészítve

Egyedi Észak-Macedónia helyzete, ahol kis létszám (1.887 fő) mellett a külföldi hallgatók mindössze ötöde (21,4%) származik valamelyik utódállamból (döntően Szerbiából: 17,4%).

Bosznia-Hercegovina felsőoktatása Szerbiához hasonlóan magas (84,5%) arányban fogad az utódállamok polgárai közül hallgatókat. Legtöbbet Horvátországból és Szerbiából. Érdekes, hogy az ország etnikai összetételétől eltérően magasabb a Horvátországból érkező hallgatók aránya (40%), mint a Szerbiából jövőké (30%).

A közelmúlt politikai közösségén kívülről érkezők származási helye érdekes képet mutat (3. táblázat).

Szerbia és Bosznia-Hercegovina esetében az első három küldő ország az utódállamok közül kerül ki. Csak utánuk jönnek az oktatási piac szolgáltatásvásárló külföldi hallgatói. Eltérő súllyal, de mindkét országban (Bosznia-Hercegovinában 17, illetve 11 fő) és csak itt vannak Szaúd-Arábiából és Líbiából érkező hallgatók. Vallási és politikai kapcsolatokat vélhetünk felfedezni a Szerbiában tanuló orosz (140 fő) és a Bosznia-Hercegovinában jelentős török hallgatói létszám (584 fő) mögött. Utóbbi esetben a török jelenlét 10% feletti a külföldiek között. Ennél csak Észak-Macedóniában vannak többen a török hallgatók (4-5% török etnikai kisebbség mellett), ott az 1.304 fős kontingens a külföldi hallgatói létszám 42%-át teszi ki. A boszniai jordán és a macedóniai albán hallgatói jelenléttel együtt a déli és a keleti orientáció jellemzi ezt a három országot.

3. táblázat: Az utódállamokba érkező külföldi hallgatók állampolgársága (2019)

Célország	Utódállamokon kívüli, legnagyobb küldő országok	Összes külföldi
Szerbia		11.419
Horvátország		5.722
Szlovénia		5.071
Észak-Macedónia		3.096
Bosznia-Hercegovina		5.363

Forrás: UNESCO 2019a, Montenegró esetében nincs elérhető adat.

Határozott eltéréseket lehet látni Horvátország és Szlovénia esetében. Diverzifikált mindkét ország esetében a küldő országok köre (Horvátországba 55, Szlovéniába 51 országból érkezik legalább 5 fő a felsőoktatásba) és erősebb a nyugati területekre kiterjedt vonzás. A horvát felsőoktatás „modernebb” nemzetközi oktatási piaci jelenlétét az abszolút listán második német (385 fő), negyedik francia (228 fő), ötödik olasz (212 fő) hallgatói létszám mutatja. Emellett még 200 lengyel, 100 fő feletti amerikai, török, és spanyol hallgató jelenléte árulkodik a nemzetköziesedés szintjéről. Szlovénia érdemben kisebb számok mellett mutat hasonló diverzifikációt, bár esetükben a legnagyobb (nem utódállamból származó) hallgatói létszámot elérő Olaszország „csak” ötödik az abszolút listán.

Magyar hallgatók az utódállamok felsőoktatásában összesen 126-an jelentek meg a vizsgált, 2019-es évben. Szerbiában 80-an, Horvátországban 30-an Szlovéniában pedig 13-an tanultak.

Az utódállamokból külföldre induló hallgatók jellemzői

Alacsony a volt Jugoszláviában működő egyetemek választása Szlovénia, Szerbia és Észak-Macedónia felsőoktatásba induló hallgatói esetében (4. táblázat).

Montenegró és Bosznia-Hercegovina erősen, Horvátország kicsit gyengébben kötődik az utódállamok felsőoktatásához. A Jugoszláviához köthető kapcsolatok leglátványosabban Montenegró (77,8%) és Bosznia-Hercegovina (65,1%) esetében ismerhetők fel. A külföldön

tanuló montenegrói hallgatók 59%-a, a Bosznia-Hercegovinából peregrinálók 42%-a Szerbiába megy egyetemre.

4. táblázat Az utódállamok egymás közötti mozgásai, kibocsátás (2019)

(első sor küldő ország, első oszlop célország)

	Szerbia	Horvát-ország	Észak-Macedónia	Szlovénia	Montenegró	Bosznia-Hercegovina
Szerbia	...	5,4%	3,1%	2,4%	58,9%	41,7%
Bosznia-Hercegovina	12,6%	24,3%	0,4%	0,5%	14,2%	-
Szlovénia	4,5%	11,2%	18,2%	-	2,8%	5,9%
Észak-Macedónia	2,6%	0,1%	-		0,8%	0,1%
Horvátország	1,0%	-	1,5%	5,9%	1,2%	17,3%
Montenegró*	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Utódállamok együttes aránya	20,8%	41,0%	23,1%	8,8%	77,8%	65,1%
Kimenő hallgatók száma	13.013	10.174	6.942	10.266	5.226	15.096

Forrás: Külföldi hallgatók aránya, Külföldön tanulók aránya: UNESCO 2019b, saját számításokkal kiegészítve.

Boszniából Szerbia az elsődleges célpont (6.073 fő), az utódállamok másik nagy felsőoktatási kapacitással bíró országát (Horvátország: 2.521 fő) megelőzi a népszerűségben Ausztria (2.904 fő).

Montenegró esetében még jelentősebb a szerb dominancia, onnan azonban Horvátország már nem tartozik a potenciális célpontok közé. Arányaiban legtöbbször (23%) Montenegróból mennek külföldi egyetemre. Ennek oka az ország felsőoktatásának kis kapacitása lehet.

Hasonlóan magas arányban (17%) Bosznia-Hercegovinából peregrinálnak, ott inkább a népességszám-arányosan alacsony kapacitás áll a háttérben.

Az utódállamokon kívüli célok választásában érvényesülő tendenciákban ismét felismerhetők különböző csoportok (5. táblázat).

5. táblázat: Az utódállamokból induló hallgatók országválasztása (2019)

Célország	Utódállamokon kívüli, legnagyobb küldő országok	Összes
Szerbia	<p>Németország 931 Ausztria 1679 Magyarország 1944</p>	13 013
Horvátország	<p>Németország 732 Ausztria 1026 Egyesült Királyság 1118</p>	10.174
Szlovénia	<p>Egyesült Királyság 412 Ausztria 647 Olaszország 931</p>	10.266
Észak-Macedónia	<p>Németország 527 Bulgária 867 Törökország 883</p>	6.942
Bosznia-Hercegovina	<p>Törökország 430 Németország 816 Ausztria 2904</p>	15.096
Montenegró	<p>Olaszország 151 Albánia 179 Törökország 218</p>	5.226

Forrás: UNESCO 2019b

A legnagyobb kibocsátó állam nem az utódállamok között érdemben legnagyobb népességű Szerbia, hanem Bosznia-Hercegovina. Legtöbben Szerbiába mennek tanulni, de az első három célország közé második legnépszerűbbként bekerült Ausztria, megelőzve Horvátországot (2.521 fő) és Szlovéniát (866 fő). Ötödik helyen van Németország és hatodik Törökország (430 fő) a sorban. Az utódállamok polgárai közül innen mennek a legtöbben (109 fő) Szaúd-Arábiába tanulni.

A kimenő hallgatók vonatkozásában jelentős a Szerbiából indulók számára Magyarország (erős etnikai hatás) és Ausztria a két legnagyobb létszámot jelentő célterület. Az utódállamok közül Bosznia-Hercegovina az abszolút harmadik helyre került 1.593 hallgatóval. A következő utódállamot (Szlovénia, 566 fő) megelőzi a sorban Németország, Szlovákia (834 fő), Törökország (789 fő) és Románia (749 fő) is. Diverzifikált a kibocsátás, hiszen 19 országba is mennek 100 fő feletti létszámban szerb hallgatók.

Horvátországból Bosznia-Hercegovinába mennek a legtöbben, majd csak az Egyesült Királyság és Ausztria után következik a sorban Szlovénia (1.009 fő). A közeli olasz (633 fő), az alacsony tandíjjakkal működő holland (390 fő) és az ingyenes dán (374 fő) felsőoktatás tartoznak még a legnépszerűbbek közé.

Szlovénia népességarányosan a legnagyobb kibocsátó ország, volt politikai közösségétől leginkább független és a nemzetközi tanulmányi célú migráció előnyeit élvező állam. Külföldre induló hallgatói által megcélzott országok Európa nagy befogadó felsőoktatási

rendszerait működtetik. A legtöbb hallgató Olaszországba (9%, 931 fő) indul tanulni, több, mint az utódállamokba összesen. A TOP 3 után (Belgium: 401 fő, Németország: 400 fő, Hollandia: 269 fő) következik csak az egyetlen jelentős utódállam Horvátország (254 fő) felsőoktatása. Itt a legegységértelműbb a nyugati kapcsolatrendszer súlya.

Észak-Macedóniából a hallgatók ötöde megy csak az utódállamok felsőoktatásába, konkrétan Szlovéniába (1.177-ből 924 fő, 79%) tanulni. Az abszolút második helyen Törökország, a harmadikon Bulgária található, de intenzív a német (527 fő) és az osztrák (245 fő) egyetemek utáni érdeklődés is. A 100 fő feletti hallgatói létszámban olasz, cseh, svájci, albán és az angol egyetemek is megjelennek. Az utódállamokból innen mennek legtöbben (82 fő) az orosz felsőoktatásba.

Montenegróból a hallgatók elsődlegesen (59%) Szerbiába, másodlagosan (14%) Bosznia-Hercegovinába mennek tanulni. A maradék negyedrészen osztoznak az utódállamokon kívüli, leginkább török, albán és olasz egyetemek. 100 fő feletti hallgatói létszámot Ausztria (116), és Németország (106) mondhat magáénak. Unikálisnak tekinthető a 45 fős malajziai tanulmányokat folytató csoport.

A külföldön tanulók vonatkozásában három felismerhető csoportra tagolhatók az utódállamok. Szlovénia és Horvátország kibocsátása határozottan nyugati egyetemek irányába mutat. Szerbia és Bosznia-Hercegovina esetében már határozottabban felismerhető a keleti kötődés (Törökország, Szaúd-Arábia) megjelenése, Észak-Macedónia és Montenegró esetében pedig ez már előtérbe is kerül.

Az egymás közötti mobilitás mellett legjelentősebb célországok szerepelnek az országokénti TOP3-ban. A legtöbb hallgatót ebben a csoportban (utódállamokon kívüliek) Ausztria (6.617), Németország (3.512) és Törökország (2.346) fogadja. Utóbbi úgy, hogy Szlovéniából és Horvátországból alig választja őket valaki célul. Tőlük kicsit marad el Magyarország (2.197), az Egyesült Királyság (2.066) és Olaszország (2.000) hallgatói létszáma. 1.000 fő alatti létszámokkal Szlovákia, Bulgária, Románia, Hollandia és Svájc befogadó jellege említhető még meg. Utóbbi csoportban a bolgár és a román felsőoktatást választók közül is szinte teljesen hiányoznak a szlovén, montenegrói és a Bosznia-Hercegovinából származó hallgatók.

Magyarország befogadóként lényegesen nagyobb szerepet játszik, mint kibocsátóként az országcsoport életében. Összesen 2.197 fő érkezik hozzánk tanulni. Közel 90%-uk természetesen a magyar kisebbséggel rendelkező Szerbiából jön (1.944 fő), Horvátországból már csak 87 fő, Szlovéniából, Észak-Macedóniából, Bosznia-Hercegovinából 50 fő körüli a létszám, Montenegróból csak 28-an érkeznek a magyar felsőoktatásba.

Jugoszlávia utódállamainak felsőoktatási intézményei a nemzetközi rangsorokban

A hat ország összesen 34 felsőoktatási intézményéből öt ország 15 egyeteme jelent meg az általunk vizsgált négy felsőoktatási intézményi rangsorban. Ugyanakkor jelentős eltérések

vannak a rangsor típusát, a bekerülés évét és a megjelenés folytonosságát tekintve (6. táblázat). Ezek alapján leszűkítettük a kört azokra az egyetemekre koncentrálva, amelyek mind a négy listán szerepelnek és időben leginkább nyomon követhető a rangsorokban elfoglalt pozíciójuk.. Ezek az egyetemek Szlovénia, Horvátország és Szerbia felsőoktatási intézményei közül kerültek ki, ezenkívül a négyből három a hat ország legrégebbi alapítású, és a rangsorokba legkorábban bekerült, leginkább fővárosi egyetemei (5. ábra).

6. táblázat: A jugoszláv utódállamok megjelenése a felsőoktatási intézmények rangsoraiban (zárójelben az alapítás éve/megjelenés első éve a rangsorokban) (1=szerepel a rangsorban legalább egy alkalommal, 0=nem szerepel a rangsorban)

	Shanghai	Times	QS	Leiden
University of Maribor (1975/2016)	1	1	1	1
University of Ljubljana (1919/2003)	1	1	1	1
University of Primorska (2003/2022)	0	1	0	0
University of Nova Gorica (1995/2022)	0	1	0	0
University of Novi Sad (1960/2017)	1	0	0	1
University of Nis (1965/2020)	0	0	1	1
University of Belgrade (1808/2011)	1	1	1	1
University of Kragujevac (1976/2022)	0	1	0	0
University of Zagreb (1669/2011)	1	1	1	1
University of Split (1974/2018)	1	1	0	0
University of Rijeka (1973/2021)	0	0	1	0
Sarajevo School of Science and Technology (2004/2019)	0	0	1	0
University of Sarajevo (1949/2023)	0	0	0	0

University Rankings.ch; Shanghai 2022; Times 2023; QS 2023; Leiden 2022 alapján szerk. a szerzők

Olyan év nem volt, amikor mind a négy egyetem szerepelt volna minden listán, de azt fontos kiemelni, hogy 2016 és 2021 között mindhárom ország ott volt a listák valamelyikén. Ez egyrészt a nemzetköziesedés folyamatába való kései csatlakozásra utal, másrészt pedig az érintett országokban megjelenő külföldi hallgatók arányaival párhuzamosítható.

A rangsorokban elfoglalt pozíciók alapján a rangsorok második felében helyezkednek el a hat ország egyetemei, egy-két kivételtől eltekintve általában romló értékekkel. Ugyanakkor az adatok alapján létezik egy differenciált fejlődés a hat ország felsőoktatási intézményeire vonatkozóan (5. ábra).

5. ábra: A felsőoktatási intézmények válogatott nemzetközi rangsorokban elfoglalt pozíciói és azok időbeli változása

University Rankings.ch; Shanghai 2022; Times 2023; QS 2023; Leiden 2022 alapján szerk.a szerzők

Szlovénia teljesít a legjobban az intézményeinek a megjelenésével, két rangsort is vezetve a többiek előtt (Leiden és QS), illetve relatíve stabilan őrzi pozícióját a Shanghai rangsorban, ahová a jugoszláv utódállamok felsőoktatási intézményei közül elsőként került be a Ljubljana Egyetem 2003-ban. Érdekes, hogy 2016-ig 500 egyetem közül állt a 401-500. helyen, míg 2017-ben már 800, azt követően pedig 1000 egyetem közül került a 401-500. és 501-600. helyre, tehát relatív értelemben javított a pozícióján a bekerülése alatt eltelt időben. A Ljubljana Egyetem kapcsán mindenképpen említést érdemel a térségben legjobb pozíciót jelentő 69. hely, amelyet a Jogi Kar 2022-ben a Times rangsorában elért (ennek előzményeként már 2019 óta 151+ és 201+ pozíciókat foglalt el). Bár Maribori Egyetem csak 2020-ban került be a Leiden rangsorba, de rögtön a legjobb pozíciót foglalta el a vizsgált egyetemek közül, és a következő évben ezt tovább tudta javítani.

Horvátország egyetemei mind a négy rangsorban a többi országhoz képest a középmezőnyben helyezkednek el, egyik egyetem sem rendelkezik kiugróan jó értékekkel a pozícióját tekintve. Ugyanakkor, ha az általános pozíció mellett karonkénti bontást is nézünk, akkor kiemelkedik a Zágrábi Egyetem Jogi Kara, amely a legutóbbi 4 évben 151+ és 201+ helyen is szerepelt a Times rangsorában (szemben az összesített 801-1000., 1001+ és 1201+ értékeivel).

Bár a Leiden rangsorban Szerbia egyetemeinek a pozíciója folyamatosan gyengült az elmúlt években, a 2020-ban bekerült Nisi Egyetem javított a pozícióján a kései bekerülése ellenére. Érdekes, hogy a Shanghai rangsorban a Novi Sad-i Egyetem a térség utolsójaként, de szerepel, a másik két rangsorban azonban már csak a Belgrádi Egyetem található meg, amelyek közül vezet a Shanghai rangsort.

Bosznia-Hercegovina csak a QS rangsorába került be 2019-ben, de ekkor az összes jugoszláv utódállam egyetemei közül a legjobb pozíciót foglalta el.

A Montenegrói Egyetem 2020-ban került be a Times rangsorába, ahol az akkori értékeknek megfelelően a Zágrábi, Maribori és Belgrádi Egyetemhez hasonlóan a rangsor alsó 10%-ában helyezkedett el (2020-21: 1001+, illetve 2022: 1201+).

Következtetések

Az országcsoport felsőoktatásának vizsgálata alapján néhány következtetés levonható. Felismerhető, hogy kapacitás, hagyományok és nemzetközi kapcsolatok alapján Horvátország, Szerbia és Szlovénia felsőoktatása kiemelkedik a többi közül. Ezt támasztják alá a háromféle módszerrel végzett vizsgálataink is.

A lektorált folyóiratokban megjelent tanulmányok során a szakirodalmon belül a Szlovéniával kapcsolatos kutatások messze meghaladják a többi utódállam területén a témában végzett kutatások arányait. A tanulmányok tartalmi elemzése rávilágított, hogy míg Szlovénia esetében döntő mértékben a felsőoktatás nemzetköziesedési folyamata áll a kutatók fókuszában, addig a piacképesebb rangsorok kérdéskörrel leginkább a Horvátországgal kapcsolatos kutatásokban találkozunk.

Az egyetemek rangsoraiba bekerülő jugoszláv utódállamok közül Szlovénia, Horvátország, és Szerbia legrégebben alapított és legnagyobb hagyományokkal rendelkező egyetemei mindegyik rangsorban a legkorábban, és időben viszonylag folytatólagosan jelennek meg. Bár megjelenésük a rangsorokban összességében megkésettnek tekinthető a világ más egyetemeivel összehasonlítva, de így is érdekes összefüggéseket rejthet magában a nemzetközi hallgatói érdeklődés változását tekintve, amit egy későbbi idősoros nemzetközi (bejövő) hallgatói mobilitás vizsgálattal lehet alátámasztani.

Nemzetközi hallgatói mobilitás vonatkozásában világosan kitűnik, hogy a volt jugoszláv tagköztársaságok kapcsolatai erősek. Szerbia és Bosznia-Hercegovina esetében 80% feletti arányban, Szlovéniában 72%-ban, Horvátországban 54%-ban igaz, hogy a volt tagköztársaságokból érkeznek a külföldi hallgatók. Egyedül Észak-Macedóniában van ez az arány 21%-on. Látványos, hogy Szlovénia felsőoktatása az utódállamok (kivéve Montenegró) vonatkozásában jelentős vonzással bír. Ezen kívül már színes a kép. Szlovénia és Horvátország nyugati orientációja (Olaszország, Németország, Ausztria, Franciaország) jól felismerhető, míg a többi országba délről és keletről (Líbia, Szaúd-Arábia, Jordánia) érkeznek nagy számban hallgatók. Kiemelkedő jelentősége van Észak-Macedóniában és Bosznia-Hercegovinában a török hallgatóknak. Szerbia és Bosznia-Hercegovina vonatkozásában felismerhető mind a befogadó, mind a kibocsátó oldalon szoros kapcsolat.

Megosztott a térség a kimenő hallgatók vonatkozásában is. Ebben az esetben Bosznia-Hercegovina és Észak-Macedónia kötődik leginkább a volt politikai egységhez. Észak-Macedónia és Montenegró határozottan keleti kapcsolatokat mutat, Bosznia-Hercegovina és

Szerbia átmenet, viszont karakteresen eltérően nyugati célországokkal jellemezhetők Horvátország és Szlovénia kimenő hallgatói.

Az utódállamok egymás közötti mozgásait leszámítva a három legnagyobb befogadó ország Ausztria, Németország és Törökország. Közülük az első kettő (és kisebb létszámmal az Egyesült Királyság, Olaszország, Hollandia) szinte mindenütt megjelenik a célországok között. Erősen szelektív viszont Törökország (kisebb számok mellett Bulgária és Románia) választása. Törökország esetében a horvát és a szlovén hallgatók, Bulgária és Románia esetében a horvát, szlovén, montenegrói és a bosznia-hercegovinai hallgatók csak minimális számmal jelennek meg. Albánia hasonló helyzetben van, azzal az eltéréssel, hogy oda (valószínűsíthetően az 5% körüli albán kisebbség okán) Montenegróból nagyobb (1.798 fő) létszám érkezik.

A célországok között az utódállamokon kívüli sorban negyedik Magyarország leginkább Szerbia esetében kerül elő, nemzetiségi okok miatt. Magyarországról minimális számban (136 fő) érkeztek hallgatók Szerbia, Horvátország és Szlovénia egyetemére.

Megállapítható, hogy a nemzetköziesedés folyamatába nagyobb számban a kibocsátás oldalán kapcsolódnak be a jugoszláv utódállamok. Önállósodásuk után indult el ez a folyamat, amit történelmi, nyelvi, etnikai jellemzők okán az egymás közötti kapcsolatok dominálnak. Természetesen észlelhetők különbségek. A nemzetközi felsőoktatási piacba (leginkább hallgatói kibocsátás oldalán) történő bekapcsolódás folyamatában előrébb járó Horvátország és Szlovénia nyugati orientációt mutat, a többi utódállam esetében erősek a regionális kötődések, keleti kapcsolatok. Figyelemre méltó (és geopolitikai törekvésekkel párhuzamosítható) Törökország intenzív jelenléte a felsőoktatási kapcsolatok vonatkozásában.

Irodalomjegyzék

- AJDARPAŠIĆ, S.–QORRAJ, G. (2019): Does university performance matter for EU programmes in South East Europe: case study Horizon 2020. *Management* 24 (2), pp.1–10.
- BERÁCS J. (2009): A felsőoktatás nemzetközivé válása. – In: *NFKK Füzetek* 1. Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja, Budapest, pp. 72–83.
- BREZNIK, K.–ĐAKOVIĆ, G. (2016): Erasmus student mobility flows - the national-level social network analysis of Slovenia. *International Journal of Innovation and Learning* 20 (2), pp.124–137.
- DIMZOV, S.–MATOŠIĆ, M.–UREM, I. (2021): University rankings and institutional affiliations: Role of academic librarians. *The Journal of Academic Librarianship* 47 (5), 102387.
- DZAMTOSKA-ZDRAVKOVSKA, S. (2014): Macedonian Students: Their Awareness of EU Studies and a Sense of Belonging to EHEA. *Kultura (Skopje)* 2 (3), pp.127–138.
- FLANDER, A.–KLEMENCIĆ, M. (2014): Will academics drive or obstruct the Slovenian government's internationalisation agenda for higher education? *CEPS* 4 (2), pp.27–48.
- HAUPTMAN KOMOTAR, M. (2018): The evolutionary dynamics of quality assurance systems in European higher education: the view from Slovenia. *Quality in Higher Education* 24 (3), pp. 203–220.
- HAUPTMAN KOMOTAR, M. (2019): Comprehensive internationalisation of Slovenian higher education? The rhetoric and realities. *Higher Education* 77 (5), pp.871–887.
- KAPUN, M. M.–KAVALIR, M.–KUSTEC, K.–PUŠNIK, N. (2020): Should I Stay or Should I Go? – Experiences of International Students During the Covid-19 Epidemic. *Druzboslovne razprave* 36 (94–95), pp.75–100.
- KRITZ, M. (2012): *Globalization of Higher Education and International Student Mobility*. http://www.un.org/esa/population/meetings/EGM_MigrationTrends/KritzPresentationFinal.pdf (2016. 05. 06.).
- LESJAK, D.–ANUSSORNNITISARN, P. (2017): Internationalisation – professors' mobility and teaching in foreign languages in Slovenian higher education. *International Journal of Innovation and Learning* 22 (3), pp.340–352.
- L. RÉDEI M. (2014): Vándorló diákok. *Demográfia* 2014/1, pp. 73–93.
- MARKOVIC, M. (2022): Has Serbia reached the quality of education of EU countries? Multi-criteria evaluation. *Oradea Journal of Business and Economics* 7 (2), pp.17–25.
- M. CSÁSZÁR ZS. (2002): Az oktatás területi különbségei – az oktatásföldrajz szerepe a területi kutatásokban. In: Kovarszki A.–László M.–Tóth J. szerk. *Múlt, jelen, jövő – a településügy térben és időben*. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 210–221.
- M. CSÁSZÁR ZS. (2006): Horvátország oktatási rendszerének sajátosságai. In: *Balkán Füzetek* 4, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 99–112.

- M. CSÁSZÁR ZS. (2013): A kisebbségi oktatás területi aspektusai a Nyugat-Balkánon. *Valóság: Társadalomtudományi Közlöny* 56 (1), pp. 52–70.
- M. CSÁSZÁR ZS. (2015): Vallási törésvonalak Bosznia-Hercegovinában. In: Ferwagner P. Á.–Garaczi I.–Kalmár Z. szerk. *Mediterrán perspektívák*. Stratégiakutató Intézet, Budapest, pp. 37–49.
- M. CSÁSZÁR ZS.–WUSCHING Á. T. (2016): A felsőoktatás nemzetköziesedésének hatása az egyetemvárosok fejlődésére egy pécsi esettanulmány tükrében. *Földrajzi Közlemények* 140 (3), pp. 245–257.
- M. CSÁSZÁR, ZS.–CSILIP, A. (2017): Cross-border Soft Power of Turkey: Balkans Scholarship Program. In: Țoca, C-V. T.–Horga, I.–Șoproni, L. eds. *Achievements, contemporary approaches and perspectives in the evaluation of cross-border cooperation*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, pp. 105–116.
- M. CSÁSZÁR ZS. (2019): A külföldi hallgatói migráció geopolitikai aspektusai. In: Pap N.–Lilón, D.–Szántó Á. szerk. *A tér hatalma – a hatalom terei: Tanulmánykötet a 70 éves Szilágyi István professzor tiszteletére*. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar – Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola, Pécs, pp. 129–136.
- NADOVEZA JELIC, O.–GARDIJAN KEDZO, M. (2018): Efficiency vs effectiveness: an analysis of tertiary education across Europe. *Public Sector Economics* 42 (4), pp. 381–414.
- PEROVIC, L. M.–KOSOR, M. M. (2020): The Efficiency of Universities in Achieving Sustainable Development Goals. *Amfiteatru economic* 22 (54), pp. 516–532.
- SVETLIK, I.–BRAČEK LALIĆ, A. (2016): The impact of the internationalisation of higher education on academic staff development: The case of Slovenian public universities. *Studies in Higher Education* 41 (2), pp. 364–380.
- TAKÁCS Z. (2012): Regionális és határon átívelő felsőoktatási intézménykapcsolatok Észak-Vajdaságban. *Educatio: pedagógia, szociológia, história, ökonómia, pszichológia, politológia* 21 (1), pp. 104–122.
- TEPERICS K. (2015): A Debreceni Egyetem területi kapcsolatai, gazdasági hatásai. Habilitációs dolgozat, Debreceni Egyetem, Debrecen, 174 p.
- TOPLAK PEROVIĆ, B.–HAUPTMAN KOMOTAR, M. (2020): Are international degree students indeed more employable? The case of Italian physiotherapy graduates in Slovenian higher education. *Industry & higher education* 34 (2), pp. 100–107.
- USLU, B. (2018): Strategic actions and strategy changes in European universities: clues from institutional evaluation reports of the European University Association. *European Journal of Higher Education* 8 (2), pp. 215–229.
- WÄCHTER, B. (2014): Recent Trends in Student Mobility in Europe. In: Treitwieser ed. *Internationalisation of Higher Education and Global Mobility*. Symposium Books, Oxford, pp. 87–97.

Egyéb felhasznált dokumentumok, adatforrások

- Felsőoktatási adatok: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/educ_uoe_enrt01/default/table?lang=en (2022. 09. 15.).
- ICEF Monitor (2015): *The state of international student mobility in 2015*. <http://monitor.icef.com/2015/11/the-state-of-international-student-mobility-in-2015> (2016. 03. 14).
- Leiden 2022. *CWTS Leiden Ranking*: <https://www.leidenranking.com/ranking/2022/list> (2022. 09. 15.).
- Migration Policy Institute: <http://www.migrationpolicy.org/> (2016. 12. 15.).
- Népességszám: <http://nepesseg.population.city> (2022. 09. 15.).
- QS Top Universities 2023. *QS World University Rankings*: <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2022> (2022. 09. 15.).
- Shanghai (2022): *Academic Ranking of World Universities (ARWU)* <http://www.shanghai-ranking.com/> (Letöltés ideje: 2022. 09. 15.).
- Times (2023): *The World University Rankings*: <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2022> (2022. 09. 15.).
- UNESCO (2019a): Institute for Statistics: Inbound internationally mobile students by country of origin 2010-2014, <http://data.uis.unesco.org/Index.aspx?queryid=171> (2022. 09. 15.).
- UNESCO (2019b): Institute for Statistics: Outbound internationally mobile students by host region 2010-2014, <http://data.uis.unesco.org/Index.aspx?queryid=171> (2022. 09. 15.).
- University Rankings.ch <https://www.universityrankings.ch/compare> (2022. 09. 15.)
- University and National Library. University of Debrecen. <https://unideb.summon.serialssolutions.com/> (2022. 10. 14.).

Szellemi kulturális örökség a horvát-magyar határ mentén – lehetőség vagy akadály?

Végh Andor¹

Bevezetés

A kultúra gyakran azokban a pillanatokban nyújt a nemzetközi együttműködési színtereken lehetőséget és új dimenziókat, amikor a politikai vagy a diplomáciai szint nem képes jelentősebb összeköttetési potenciálok fejlesztésére. Ezt különösen előnyös lenne kihasználni olyan területeken, melyek gazdasági fejlettségi szintjeik következtében a nehezen fejleszthető, vagy hátrányos helyzetűek közé sorolhatóak. Ilyen a magyar-horvát határ is. Az ilyen határszakaszoknál a tradicionális, hagyományos kultúra egyes elemei jelentősebb mértékben maradtak meg, mint a fejlett, korán polgárosult vidékeken. Ez adja sajátosságukat, de speciális fejlesztési nehézségeiknek a velejét is. A 19. században az említett határszakasz egy államalakulatban elhelyezkedve számos kapcsolati elemet fejlesztett ki a napjainkban már hagyományosnak mondható kulturális, de gazdasági vagy közlekedési szinteken is. Ezek új kontextusban való megjelenítése, esetleges sajátos revitalizációja akár hordozhat együttműködési potenciálokat is. Erre a kérdésre a szellemi-kulturális örökségvédelem nemzeti és nemzetközi rendszereinek vizsgálatán keresztül igyekszem válaszokat találni ebben a rövid munkában.

Egy kutatás előzményei és módszerei

A szellemi kulturális örökség egyes aspektusaival immár tíz éve foglalkozom hazai és nemzetközi szinten is. A jelen írás háttérét egy 2015-ös Campus Hungary-program által támogatott nemzetközi kutatás adja, mely a magyar és a horvát nemzeti szellemi kulturális örökséget érintő intézményi háttérrel és területi koncentrációt vizsgálta. A kutatás nagyrészt terepen zajlott, melynek célja a magyar-horvát határ horvát oldalán található nemzeti szellemi kulturális örökségi helyszínek vizsgálata, tipizálása és csoportosítása volt. Ezek közül az egyes jellegzetes helyszíneket meglátogattam és interjú keretében információkat gyűjtöttem feladataikról, tevékenységükről és terveikről. Kiemelt jelentőséggel bírt a településhez köthető UNESCO reprezentatív listás horvátországi helyszín, a Gorjani općina (faluközösségi

¹ Egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Szlavisztika Intézet, Horvát Tanszék.

önkormányzat, mely ez esetben két települést foglal magában). Ez a Đakovo melletti település a pünkösdi királyné-járásával került fel a nemzeti listára és onnan a nemzetközi reprezentációs térbe is.

A magyar listához képest jóval jelentősebb számú horvát nemzeti listából (a magyar nemzeti jegyzék ekkor 22, a horvát 132 elemet tartalmazott, a határ menti régióban ekkor megközelítőleg 28–30 ilyen elem található²) kiválasztottuk a területileg relevánsakat, és megterveztük utazásunk ideje alatt a találkozókát. E találkozók adták a tapasztalati elemek vázát, melyet kiegészített a Horvátország Kulturális Minisztériuma által közzétett információbázis is (támogatásokról, a törvényi és védelmi keretről és intézkedésekről). Még a kiutazás előtt konzultáltunk a magyar Szellemi Kulturális Örökség Igazgatóságával a horvátországi kapcsolatok és tapasztalatok ügyében.

Így alakult ki a kutatás tervezett programja, mely elsősorban terepbejárásból, találkozók lebonyolításából és a Gorjaniban eltöltött időből állt, mely alatt a szellemi kulturális örökségi elemként kiemelt gorjani pünkösdi királyné-járás hagyományának (Gorjanske ljelje) a kutatása zajlott a helyszínen (előkészületek, közösségi tevékenységek, társadalmi beágyazottság, támogatások felhasználásának módja, fejlesztési tervek stb).

A célok a következők voltak:

- megismerni és tipizálni a horvát szellemi kulturális örökség helyszíneit és fejlesztési lehetőségeiket;
- megtalálni és megvizsgálni a jó gyakorlatokat;
- kapcsolatokat keresni a magyar és a horvát szellemi kulturális örökségi elemek és helyszínek között (akár, mint látjuk struktúrákon átívelő módon is);
- nemzeti és nemzetközi fejlesztési javaslatokat megfogalmazni
- lehetőleg hosszú távú kutatási/együttműködési irányokat keresni és meghatározni a képviselt társadalmi és felsőoktatási struktúrák között.

A 2015. évi kutatás eredményei

Mivel a magyar Dél-Dunántúl valamint a Kelet-Horvátország régiójaként ismert Szlavónia, a Dráva, a Száva és a Duna által határolt területen történetileg és társadalmilag egységes keretben fejlődött 1918-ig; azok társadalmi, így kulturális alkotóelemei is nagyrészt megegyeznek. A vizsgált társadalmi jelenségek összekapcsolása és nemzetközi – a horvát és a magyar oldalt összekötő pozitív gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődést meghatározó – elemként való értelmezése nem erőltetett internacionalizmus, hanem mindkét ország társadalmának előnyére kovácsolható lehetséges forrás, illetve a kölcsönöségen alapuló tudásgyarapítási eszköz.

² A horvát szellemi kulturális örökségi elemek elérhetők a <https://registar.kulturnadobra.hr/#/> linken. A magyar szellemi kulturális örökség nemzeti jegyzékének elemei az alábbi oldalon találhatóak: http://szellemikulturalisorokseg.hu/index0.php?name=f24_nemzeti_%20jegyzek_elemei

Az itt megjelenített eredmények elsősorban a horvát struktúrára értendők, csak olyan helyen vonatkoznak a magyar oldalra is, ahol ezt külön kiemelem. A horvát szellemi örökség védelmi és jelölési gyakorlat merőben eltér a magyarországitól, így a megfelelő rendszerek összekötése és a nemzetközi együttműködés nem csak a szellemi kulturális örökségi elemek kapcsán jöhetne létre. E különbség okozza a horvát részen meglévő túlbujánzást is (feleakkora ország hatszor több nemzeti listás elemmel). Magyar részről mind a népi iparművészeti, mind a „Népművészet Mestere“ cím (tárgyalkotó és szellemi örökség szintjén is) és érdekes módon a hungarikumok által felhalmozott örökségi tudásanyagok külön is kapcsolódhatnak a horvát szellemi kulturális örökségi lista egyes elemeihez, csoportjaihoz. Ez utóbbi esetében elsősorban a gasztronómiai párhuzamok a szembeűnőek, melyek a magyar gyakorlatban, az említett igazgatási különbségek okán hiányoznak. Az említett magyarországi rendszerek bekapcsolásával a két nemzeti terület közötti kompatibilitás jelentősebb szintű és mértékű lehet. A horvát oldalon a szellemi kulturális örökség elemeinek és helyszíneinek alulfinanszírozottsága (zömmel rurális területeken, vagy ha nem, akkor is periférián elhelyezkedő helyszínek) nem volt meglepő vagy váratlan. Annál inkább a megvalósulás helyszínén meglévő alulinformáltság és az a függőségi attitűd, mely által az egyes elemek fenntartói (társadalmi közege, melynek a horvát törvényi-szabályozási keretben elsődleges finanszírozási és fenntartási, megőrzési kötelezettsége van) csupán állami (kevésbé ösztársadalmi) feladatkörnek tekintik e lista meghatározását és fenntartását.

Mivel az állami és szakágazati támogatások meglehetősen szűkösek horvát, de magyar területen is, a szellemi kulturális örökség megjelenésének a formáját, reprezentativitását olyan formák segítik leginkább, melyek a társadalmi megismerést, egyfajta „soft marketinget“ segítik. Ezért kifejezetten fontos a gazdasági szegmens az egyes elemek fenntarthatóságában. Ilyenek a fesztiválok, a hagyomány elemeinek a kulturális turisztikai kínálatba való beágyazása (nyitott műhelyek, a megismerés térbeli és társadalmi „széttérítése“). Ezen kívül olyan helyi turisztikai potenciált is képeznek ezek a nem materiális elemek, melyek közvetlenül hathatnak az adott terület turisztikai beruházásainak fejlesztésében (ezt a faluházak, „hagyományos porták“ megnyitásának lehetőségei egyértelműen kirajzolják Gorjaniban és más településeken is). Ezen kívül látványosan az egyes horvát elemek olyan „tömegrendezvényekhez“ kapcsolódnak, melyek garantálják a plusz pénzügyi források bekapcsolását (Vinkovačke jeseni, Đakovački vezovi, Brodsko kolo, Baranjski Bećarac stb). Ez a lehetőség még abban az esetben is megfigyelhető, amikor az adott elem kalendáriumfüggő (pl. népszokás, amely így egy megváltozott, általában színpadi formában jelenik meg, de elkülönült programként). A tárgyalkotók számára ezek az alkalmak az elsődleges piacosítási lehetőséget nyújtják. Természetesen megjelennek azok a „purista“ felfogások is, melyek a piacosítási és a csatlakozási lehetőséget a turisztikai tömegrendezvények kapcsán teljes mértékben (de leggyakrabban részben) elutasítják, ezek a jelenségek egy külön kínálati szegmensen alkotnak, és éppen „tisztaságuk“ kötheti őket össze marketing szempontból. A csatlakozás a már említett „nagyokhoz“ problémás azokon a területeken is, ahol ez megtörtént, mert így gyakran a

támogatás lecsapódása nem a valódi célterületen, hanem a lebonyolító által priorizált szinten történik meg.

A vizsgált elemek és helyszínek szinte mindegyike elnéptelenedő térségben helyezkedik el, melyben a domináns gazdasági aktivitások általában a mezőgazdaság termelő és feldolgozó ágazataira épülnek. Ez az utóbbi 20 évben csak tovább erősítette a polarizációt a vidéki társadalomban Horvátország keleti területein. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy pontosan a vizsgált örökségi elemek a társadalmi kooperációhordozók (fenntartanak közös érdekeket és infrastruktúrát, célt adnak a lokális közösségnek). Ennek az együttműködő tevékenységnek mindenképpen van lakosságmegegő szerepe, még ha sehol sem tudja ellensúlyozni az elvándorlást, vagy a negatív demográfiai folyamatokat. Ez a tényező a gazdaságélénkítő elemmel együtt már komoly területfejlesztési-tervezési egységnek tekinthető.

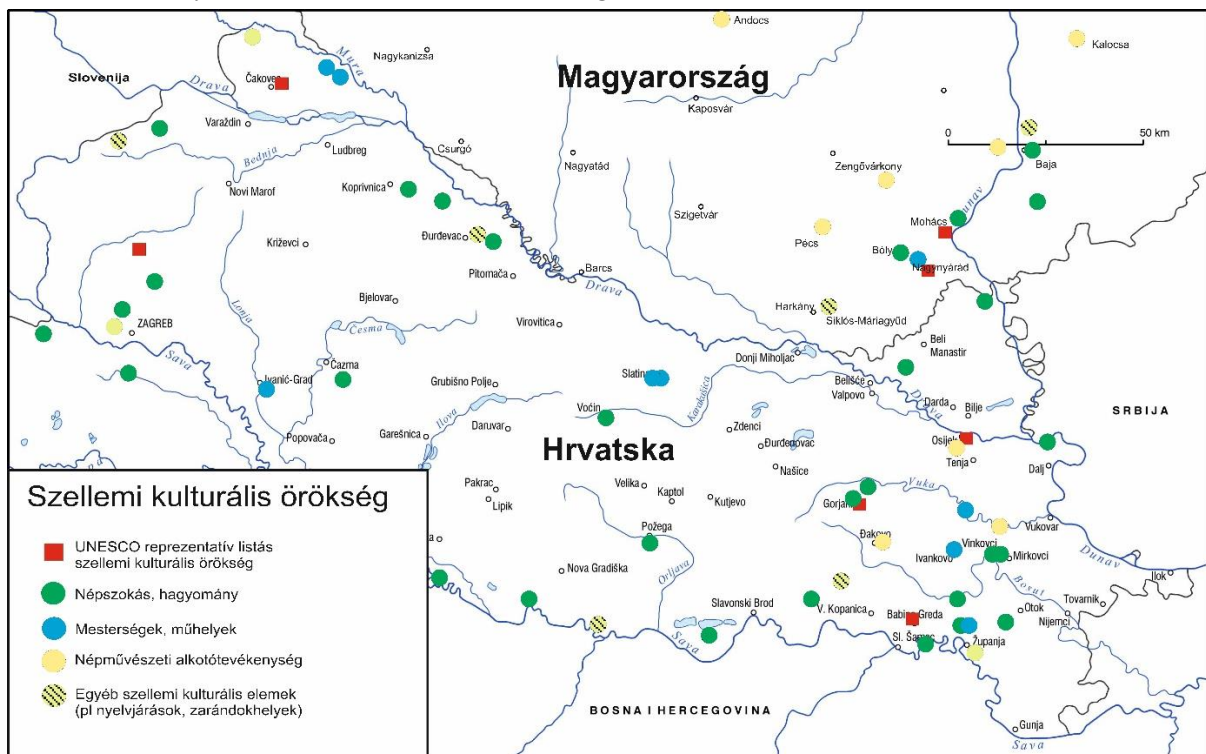
Láthatóan ott sikeresebb és láthatóbb az egyes örökségi elemek megőrzésének, tudatosításának és bemutatásának a folyamata, ahol ez civil közösségek által megfogalmazott és támogatott cél (még ha így is számtalan hátráltató tényező jelentkezik). A legjelentősebb problémákat éppen ezért a csak egy családra vagy annak valamely tradicionális tudására alapozott műhelyek kapcsán találhattuk meg (pl. gyapjúfonó-kártoló üzem, kötélfonó üzem, kalapkészítő). Ezek közül van már megszüntetett tevékenység, van utánpótlás nélküli, és éppen felszámolás vagy elárusítás alatti védett tevékenység/kézműipari helyszín is. Fontos lenne ezen elemek külön kezelése, akár csak a magyar népi iparművészeti gyakorlatban. Itt külön kiemelendők azok a gyakorlatok és azon elemek, melyek nem kötődnek konkrét településhez, hanem nagyobb régiós elemet jelenítenek meg több központtal, esetleg egy jelentősebb központ nélkül. Ebben az esetben a koordinációnak és a módszertani műhelyként való fejlesztő gondolkodásnak lehetnek előnyei (ennek példáját a magyar népművészeti gyakorlatban láthatjuk), de mindenképpen ennek is egy meglévő (lehetőleg egy erőteljes belső és szervezési potenciállal bíró) és az adott területen – semmiképpen sem egy művien centralizált fővárosi műhelyben – lenne a helye.

Az előbbihez kapcsolódóan jelenik meg az a humánerőforrás-hiány, mely jellemzi a teljes kutatott kérdéskört Horvátországban. Leggyakrabban a teljes kiemelt szellemi kulturális tevékenység egy emberre vagy egy szűk csoportra épül, melyben az előállt változások (halálozás, elköltözés) olyan haváriaszerű változásokat idézhetnek elő, amelyek megrendítik a teljes elem fenntartásának alapjait. Ugyanakkor az utánpótlásképzés nem megoldott. A mesterségek és műhelyek tekintetében ez a szakmai képzés teljes hiányát jelenti, hiányzik a teljes megőrzési és utánpótlás-nevelési koncepció. A civil szférát egyesületi szinten érintő körben pedig ugyanez igaz a csoportvezetők, az irányítók, az utánpótlás-nevelésben, a tudatosító munkában tevékenykedők speciális képzését illetően.

Végezetül kiemelendő, hogy sem a nemzeti listák kapcsán, sem a nemzetköziennek nem fedezhető fel olyan gondolkodás, mely összeköthetné a szomszédos területeket az államhatárokon keresztül. Ennek Horvátországban vannak geopolitikai okai (háború és szomszédok közti nemzeti-integrációs viták az 1990-es évekig), de ezáltal jelentős lábakat vágnak el egyes elemektől, amelyek periférikus elhelyezkedésüket éppen e gondolati köröknek

köszönhetik. Másrészt pedig a 1990-es évek óta Horvátország társadalmi-gazdasági létében is jelentős változások álltak be, és éppen a határokon átnyúló örökségi elemek favorizálásával és tudatosításával dolgozhatnánk közösen egy toleránsabb és egészségesebb társadalom irányában. Erre az egyébként jelentősebb konfliktusoktól, terhektől mentes horvát-magyar viszony lehetne a minta, mely később elterjedhetne a problémásabb területeken (horvát-szerb illetve horvát-bosnyák viszonylatban) is.

1. ábra: A magyar és a horvát szellemi kulturális örökség helyszínekhez köthető elemeinek térbeli elhelyezkedéséről Pannon-Horvátországot és a Dél-Dunántúlt érintően 2022-ben

Szerk. a szerző

Az 1. ábrán a horvát örökségi elemek helyszíneinek két sűrűsödési pontját fedezhetjük fel az országhatárok mentén. A keletit, melyet a Duna vonala köt össze, valamint az említett Baranya megyék szárazföldi határszakasza, a másik pedig nyugaton van a felső Dráva-mente és a Muraköz területén. Ha e két terület magyar oldalát is megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy a keleti területen erős kompatibilitást találunk az egyes nemzeti listán elhelyezkedő elemek mennyiségét illetően, de még a tartalmát tekintve is (ez természetesen az ábrán nem megjelenített információ). Ez a nyugati területeken nem figyelhető meg magyar oldalon. Ha ehhez még az épülő V/c korridor (a magyar M/6 és a horvát A/5 Slavonika összekötése) megépülésének és 2024-es forgalomba helyezésének lehetséges társadalmi és gazdasági hatásait is hozzávesszük, elmondható, hogy e téren az együttműködések a jövőben jelentősen fejlődhetnek.

A 2015 óta eltelt időszakban a szellemi kulturális örökség horvát és magyar listája egyaránt bővült, a korábban említett számok helyett napjainkban már a magyar elemek száma 48, amíg a horvátoké a 200-at is meghaladja.

A nemzeti struktúrák fejlődése és a lehetőségek

A szellemi kulturális örökség meghatározásában (legalább) két markáns probléma figyelhető meg, az egyik a territorialitással (Jakab A. Zs.–Vajda A. 2018) a másik³ pedig a közösségek és a nemzetközi, nemzeti és lokális konceptualizáció kapcsán jelenik meg (Zebec, T. 2013). A territorialitás az UNESCO alapelvéből fakad, miszerint tagjai a részes, egyezményhez csatlakozott államok, területükkel és az azon található kulturális javakkal képviseltetik magukat. Ez számos esetben a kisebbségek vagy más marginalizált (etnikai) csoportok (Haffstein, T. V. 2013, Jakab A. Zs.–Vajda A. 2018) reprezentációs hiányához vezethet. Ez a Kárpát-medencében és Délkelet-Európa államaiban (a Balkánon) különösen a magyarság szempontjából igen érzékeny kérdés.⁴ A magyar megoldás erre az a sok lábon álló és a nemzetpolitikai célkitűzéseket is figyelembe vevő rendszer, amely az UNESCO-gyakorlattól és intézményrendszertől függetlenül, nem territoriálisan, hanem etnicitási alapon működik. Magyarországon kívül ez a Külhoni Nemzetresz Értéktár Bizottságok rendszere,⁵ amely a honi értéktárrendszerrel együtt a magyar Agrárminisztérium alá tartozó hungarikumokat, értéktárakat jelenti. E rendszer teljesen más módszertannal és céllal működik, mint a szellemi kulturális örökségi nemzeti hivatalok. Ennek egyik jelzése, hogy a külhoni értéktárakat bemutató honlapok nyelve kizárólag magyar, sem angol, sem más nyelveken nem elérhető adatbázis, a cél egyértelműen a nemzeti kohézió kulturális bázisának erősítése.

Horvátország részéről ilyen jellegű nemzeti kulturális alternatíva nem létezik, még úgy sem, hogy a horvát politika, kulturális és gazdasági jelenlét a horvátok által lakott nyugat-hercegovinai területeken magában hordozná egy ilyen struktúra kiépítésének lehetőségét és akár igényét is. Ennek az elmaradását elsősorban abban a horvát gyakorlatban látom, mely az 1991–1995 között horvátországi területeken lezajló háborús tapasztalat eredménye. Ez pedig a határok mindenekelőtt való tiszteletben tartása. Ezért a horvát struktúrák igen érzékenyek minden egyes határátlépésre bármely irányban, befelé és kifelé is, legyen az mentális, kulturális, technikai vagy akár gazdasági jellegű.

A másik említett problematika azzal kapcsolatos, hogy az adott helyi, civil vagy esetleg nemzeti közösségek milyen célból próbálják saját kulturális javaikat megismerhetővé,

³ A szakirodalomban számos irányzat és kifejtett probléma detektálható, de jelen tanulmány célja nem ezen ellentmondások tisztázásában, vagy felfedésében van, bár a háttérmentiség ezen problematikákat felszínre hozhatja és megerősítheti, ahogy ezt egyes kutatók kiemelik.

⁴ Ennek a legnyilvánvalóbb politikai instrumentalizációja a csíksomlyói búcsú UNESCO felterjesztésének szabotálása a román Kulturális Minisztérium részéről. Részletesen lásd: <https://maszol.ro/kultura/73325-nem-valt-a-vilagorokseg-reszeve-a-csiksomlyoi-bucsu> (2022. 11. 23.).

⁵ Részletesen lásd a <http://www.hungarikum.hu/hu/kulhoni-nemzetresz-ertektar-bizottsagok> honlapon (2022. 11. 23.).

szélesebb közösség elé tárhatóvá tenni. Nemzeti szinten természetesen itt az adott ország nemzetközi reprezentációja, marketingje nem elhanyagolható szempont. Ennek a gazdasági ágazata elsősorban az idegenforgalom. Horvátország kapcsán, melynek nemzetgazdasági ágazatai közül a nemzeti összetermék szinte 20%-át a turizmus adja, nem meglepő, hogy az UNESCO reprezentatív listás elemek száma 16, és ezek közül csak 3 örökségi elem jött létre nemzetközi felterjesztés⁶ eredményeképpen. Magyarország esetében⁷ ez a szám 6, melyből kettő nem a reprezentatív lista, hanem a jó gyakorlatok regisztere közé sorolt örökségi elem, kettő pedig nemzetközi felterjesztés eredménye.

A helyi és az országos szint közötti különbségek, melyek gyakran a szakmai (nevezhetnénk szakhatósági) szempontrendszer és a helyi közösségek között húzódnak, a szellemi kulturális örökség tudományos diskurzusának igen gyakori elemei (Ceribašić, N. 2013, Zebec, T. 2013, Hafstein, T. V. 2013). E helyi identitáselem már említett további ellentmondás-növelői a kisebbségi csoportok, melyek gyakran jelentősebb arányban őriztek meg tradicionális kulturális elemeket a többségi etnikai csoportoknál, mivel a marginalizációjuk (Végh A. 2021) sokkal inkább kézzelfogható és megfigyelhető. Ebből a szabályrendszerből üde kivételt jelent a mohácsi busójárás UNESCO-listára kerülése Magyarország részéről, ugyanis ez döntően a helyi horvát-sokác kisebbség farsangi maszkos alakoskodó szokásának a bázisán helyi ősszhagyományá fejlődött örökségi elem.

A kutatás kapcsán említett nemzeti örökségielem-kijelölési gyakorlatok egyes áthidalási lehetőségei lehetnek más, már említett struktúrák elemei is Magyarország területén: kézműves központok, népi iparművészeti műhelyek. Ezek fundamentumai gyakran a közös Monarchia múltjában találhatók meg, melyek 1918 után más kulturális és gazdasági közegben éltek tovább. Ez részben komplementaritást, de nehézségeket is hordozhat. Így pl. a magyar népi iparművészetnek nemcsak hagyománya, de napjainkig létező kereslete, piaca is van. Hiába közösek a Dráva és a Mura két partjának hasonló hagyományai a két országban, a mintegy százéves eltérő fejlődés miatt a magyar tapasztalatok nem, vagy csak igen korlátosan honosíthatók meg déli szomszédunknál.⁸

2023-tól Horvátország csatlakozhat a schengeni zónához, melynek köszönhetően a magyar-horvát határ, különösen a hidak közelében, valamint a szárazföldi határszakaszokon, Baranya megye délkeleti határán és Berzence környékén másképpen tud majd fejlődni. Bár a nyelvi korlátok továbbra sem fognak megszűnni, különösen azokon a területeken, melyeken a másik oldalon élnek kisebbségek (magyarországi horvátok, illetve horvátországi magyarok), egy újabb összekötési lehetőség nyílik meg a határszakasz közelében élők számára. Ez aktivizálhatja mind a kisebbségi csoportok kulturális aktivitásait, de a már meglévő intézményi szinten artikulált egyes elemek további fejlődési lehetőségeit is. Erre több példa is mintául

⁶ Részletek a <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/vrste-kulturne-bastine/nematerijalna-kulturna-bastina/nematerijalna-dobra-upisana-na-unesco-ov-reprezentativni-popis-nematerijalne-kulturne-bastine-covjecanstva/5337> honlapon (2022. 11. 23.).

⁷ Részletek a http://szellemikulturalisorokseg.hu/index0.php?name=fl_szko honlapon (2022. 11. 23.).

⁸ Ilyen jellegű nehézséget több interjúban is említettek, valamint személyes határmenti projektaktivitásban is tetten érhetően tapasztaltam.

szolgálhat elsősorban a turisztikai kínálatban meglévő elemek esetén (Kopács, Mohács, Baja). Ugyanakkor látnunk kell, hogy ilyen jellegű kulturális kapcsolatok azokon a határszakaszokon sem fejlődtek jelentősebb mértékben, vagy csak korlátozottan, amelyeknél a schengeni korlát már régóta leépült (Szlovénia, Szlovákia). Feltehetően ilyen jellegű együttműködések az elemekben bővelkedő keleti, a Duna vonala által integrált vonal mellett elhelyezkedő területeken jelenhetnek meg.

Összegzés

A szellemi kulturális örökség egyszerre hordoz együttműködési lehetőséget és jelenti a nemzeti kohézió egyik eszközét is. A kultúra ezen területe nemzetpolitikai szempontból fontos eszköz, és kevésbé a határmenti szomszédsági viszonyok fejlesztésére szolgált mindeddig a Kárpát-medencében. Ez a tapasztalat ugyanakkor minden egyes határszakaszon más-más társadalmi-gazdasági és természetesen kulturális hálózatban jelenik meg. Véleményem szerint a sok felsorolt nehézség és példa ellenére számos párhuzam fedezhető fel a két határtérség kapcsán, melyben az igen szegényes társadalmi erőforrásokhoz való igazodás sajátos stratégiákat eredményezhet. Ebben a helyzetben felértékelődhetnek azok a meglévő elemek, melyek éppen a modernizáció hiánya miatt érhetők tetten nagy számban. És amennyiben ezt erőforrásként éljük meg, lehetséges az ezekre alapozott társadalmi és kulturális fejlődés a határokon belül, és ezeket követően, vagy akár ezzel párhuzamban a nemzetközi együttműködések megalapozása is.

Irodalomjegyzék

- CERIBAŠIĆ, NAILA (2013): Novi val promicanja nacionalne baštine: UNESCO-ova Konvencija o očuvanju nematerijalne kulturne baštine i njezina implementacija. In: Hameršak, M.–Pleše, I.–Vukušić, A. eds. *Proizvodnja Baštine – Kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*. Biblioteka: Nova etnografija, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, pp. 295–312.
- HAFSTEIN T. VALDIMAR (2013): Pravo na kulturu: nematerijalna baština d.o.o., folklor©, tradicijsko znanje™. In: Hameršak, M.–Pleše, I. Vukušić, A. eds. *Proizvodnja Baštine – Kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*. Biblioteka: Nova etnografija, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, pp. 37–64.
- JAKAB ALBERT ZSOLT–VAJDA ANDRÁS (2018): Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In: Jakab Albert Zsolt–Vajda András szerk. *A néprajzi örökség új kontextusai: Funkció, használat, értelmezés*. Kriza János Ethnographic Society, Cluj-Napoca, pp. 7–28.
- ZEBEC, TVRTKO (2013): Etnolog u svijetu baštine: hrvatska nematerijalna kultura u dvadeset i prvom stoljecu. In: Hameršak, M.–Pleše, I.–Vukušić, A. eds. *Proizvodnja Baštine – Kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*. Biblioteka: Nova etnografija, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, pp. 313–334.
- VÉGH ANDOR (2021): Modernizáció, identitás, marginalizáció: Gadányi Pál élete, zenéje és zenei egyénisége társadalomnéprajzi megközelítésben. In: Lipták D.–Richter P.–Salamon S. szerk. *Amerre én járok. Tanulmányok a 70 éves Pávai István tiszteletére*. Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, pp. 469–491.

Magyarok a Drávaszögben¹

Bali Lóránt²

Bevezetés

Kelet-Szlavóniában (Istočnohrvatska ravnica, magyarul Kelet-Horvát-Alföld) Eszék–Baranya megyében, a Drávaszögben³ él napjainkban a horvátországi magyarok közel fele, mintegy hatezer fő. A magyarok lakta térség a tartós etnikai homogenizáció ellenére multietnikus. A szerbség a második legjelentősebb etnikum a magyar mellett. Az Erdődi opécínában a létszámuk meghaladja a horvátokét is, a Pélmonostori és Dárdai opécínában pedig a magyaroknál vannak jelen nagyobb arányban, számuk azonban folyamatosan csökken. A 20. század elején még számottevő német népesség napjainkra teljesen eltűnt, elvándoroltak, kitelepítették, megsemmisítették őket. Eszék-Baranya megyében 8249 magyar él, akik a lakosság 2,7%-át, a horvátországi magyarság 58,7%-át alkotják. A megye központjában, Eszéken a lakosság 90%-a horvát. Közel 6%-kal (7 ezer fő) a szerbség a második legjelentősebb etnikum, ezután következnek a magyarok, létszámuk nem éri el az ezret (kb. 950 fő⁴). A legnagyobb magyar közösségek a következő településeken találhatók Horvátországban: Eszék, Laskó, Várdaróc, Kopács, Dárda, Pélmonostor, Hercegszőlős, Csúza, Vörösmart, Kiskőszeg, Szentlászló, valamint a Vukovár-Szerém megyei Kórógy és Vukovár (*I. ábra*). A szomszédos magyarországi területektől eltérően alacsony a cigány népesség jelenléte, 650 fő vallotta magát romának. A tanulmány célja, hogy az államszocialista időszaktól napjainkig bemutassa a drávaszögi magyarság helyzetét (Bognár A. 1995, Magaš, D. 2013).

A közigazgatás átstrukturálódásának néhány aspektusa

A térség Trianon előtt Baranya vármegye részét képezte, 1920-tól pedig a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszláv Királyság) része, azon belül is Horvátországé (a Baranyavári járás szinte teljes egészében, a Mohácsi járásból Dályok és környéke, a Siklósiból pedig Újbezdán és környéke került elcsatolásra). A Duna, Dráva és a magyar-horvát határ által

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-5. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Habilitált egyetemi docens, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Vidékfejlesztés és Fenntartható Gazdaság Intézet, Georgikon Campus.

³ A Duna, a Dráva és a magyar államhatár által közrezárt terület. Több esetben nevezik Horvát-Baranyának, illetve Baranya-háromszögnek is.

⁴ A HÉTFA Kutatóintézet által becsült adat (2019).

közrefogott terület nagysága 1147 km². Az új délszláv államban sajátosan alakultak a térség közigazgatási kapcsolatai. Annak ellenére, hogy a Dunán Bácska és Baranya között nem volt sem közúti, sem vasúti összeköttetés, 1922-ben Dél-Baranyát az Újvidéki régióhoz (oblast) csatolták. 1929-ben a királyi diktatúrát követő új közigazgatási szisztémában a Drávaszög a Dunai Bánság része lett, amelynek szintén Újvidék lett a központja (Bognár A. 1995, Gulyás L. 2005).

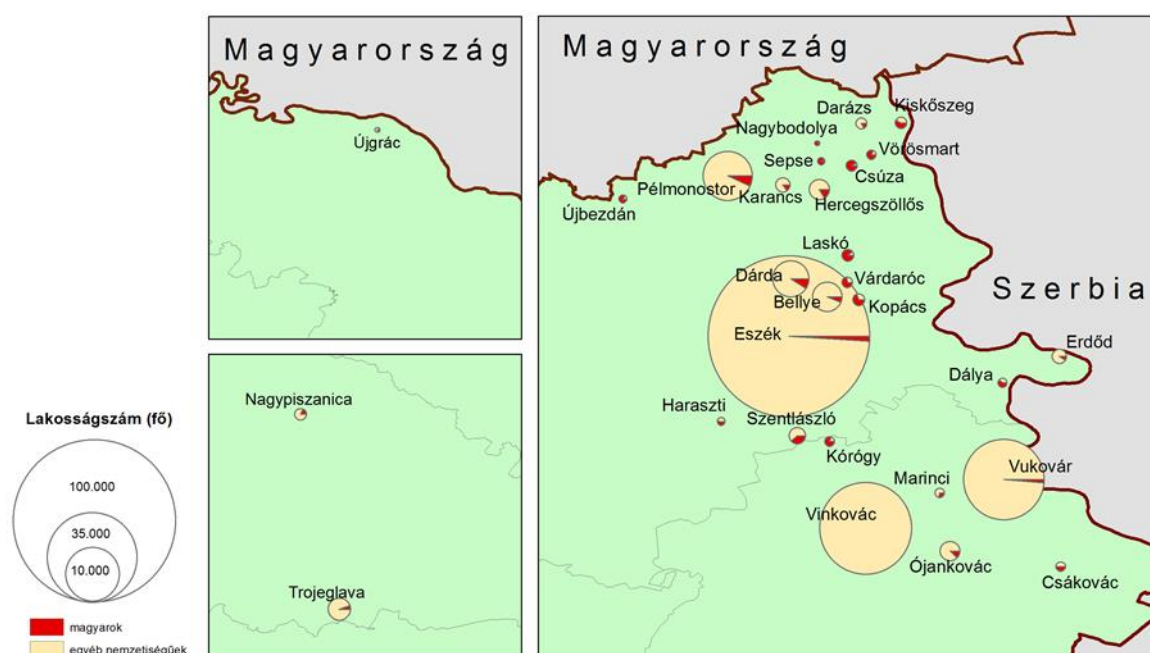
1941. április 11-én a magyar csapatok megtámadták Jugoszláviát, ellenőrzésük alá vonták a Baranya-háromszöget. A Drávaszög a Dunai Bánság részét képezte 1941 áprilisában, amikor a magyar csapatok átvették a hatalmat felette. A mindenkori impériumváltásoknak megfelelően itt is nőtt a magukat magyarnak valló lakosok aránya. A horvát történészek becslései alapján a jugoszláviai magyarságnak összesen negyvenezer háborús áldozata volt, ezen felül számolandók az 1944 végét követő etnikai tisztogatások áldozatai. A feltételezett húszezer áldozat sorsa már a Tito által vezetett partizánok lelkén száradt. A Drávaszög mellett Belovár és Verőce térségéből vannak konkrét internálásokat és etnikai tisztogatásokat bizonyító adatok. A Vörös Hadsereg a jugoszláv partizánokkal karöltve kemény harcok árán 1944 novemberében lépte át a Dunát és vonta katonai közigazgatás alá a Drávaszöveget, ahol a németység mellett a magyarság szenvedte meg legjobban az etnikai tisztogatásokat (Hajdú Z. 2011).

Az abszurd helyzet 1945-ben szűnt meg, és Eszék-Baranya megye teljes egésze Horvátországhoz került Jugoszlávián belül. A térség központja Eszék, ezen nem változtatott az 1972–1974-ben Kiskőszeg és Bezdán között megépült híd sem, továbbra sem bomlott meg a város vonzáskörzete. A szocializmusban is történtek változások Horvátország közigazgatási struktúrájában, azonban ez nem érintette a drávaszögi magyarság szállásterületét. A függetlenné vált Horvátország közigazgatási struktúrájában a magyarság döntő többsége Eszék-Baranya és Vukovár-Szerém megyében él (Bognár A. 1995, Magaš, D. 2013).

A szocializmus időszaka

A horvátországi magyarság létszáma az államszocialista időszakban közel huszonötezer főre volt tehető, amelyből tizenötezer élt egy tömbben Dél-Baranyában, a fennmaradó rész Szlavónia többi részében szóróanyagban helyezkedett el. Az oktatást hat óvoda és tizennégy általános iskola biztosította a hetvenes évek végén, valamint egy középiskolai tagozat Pélmonostoron. Utóbbi helyen pedagógia, vasmunkás, közgazdasági és matematika tagozaton lehetett magyar nyelven tanulni. Magyarul felsőfokon csak Eszéken és Zágrábban lehetett tagozati szintű oktatásban részt venni. A horvátországi magyarok előszeretettel tanultak a szülőhazájában, Pécsen és Budapesten (Kocsis K.–Bognár A. é.n.).

1. ábra: A magyarok becsült száma és aránya a vizsgált 29 településen, 2019

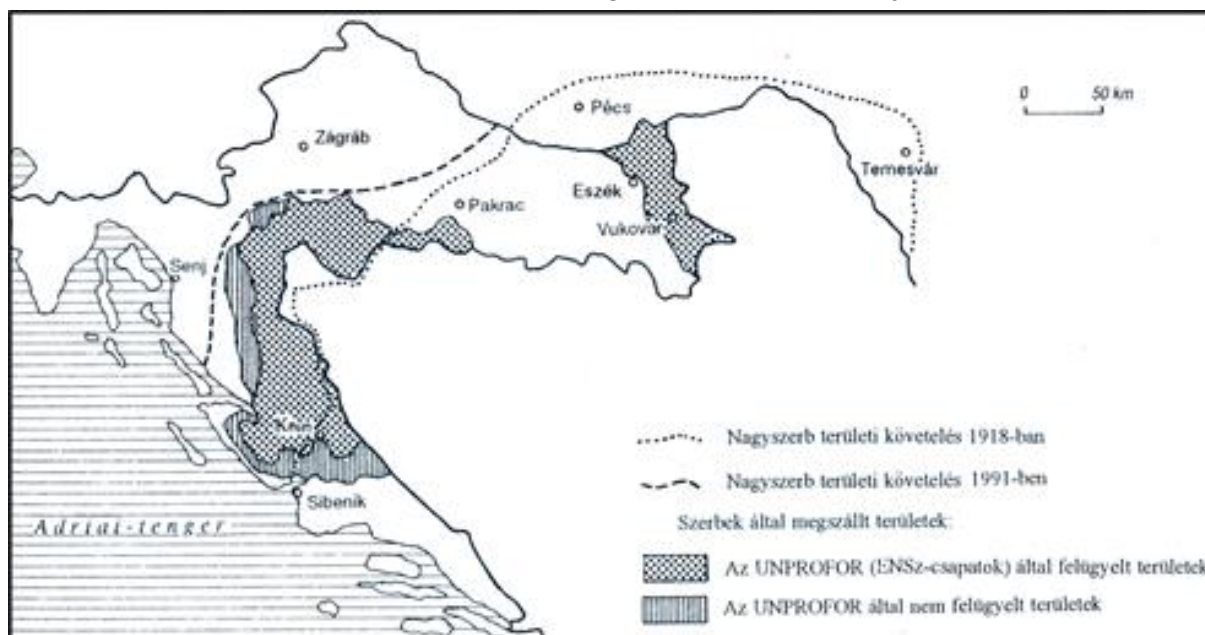
Forrás: HÉTFA Kutatóintézet 2019. évi kérdőíves felmérése

Horvátországban 1949 óta működik a Horvátországi Magyarok Szövetsége, amely a nemzetiség önszerveződését, érdekképviseletét látja el. A helyi Közigazgatási Intézet felmérése szerint a legnagyobb magyar közösséggel rendelkező községek közül csak Pélmonostor statútuma rendelkezett a magyar nyelv használatáról. Eszék, Đakovo, Vinkovci, Vukovár, Pakrac esetében ez nem történt meg. Ez is arról tanúskodik, hogy már a jugoszláv érában a magyar, mint hivatali nyelv kiszorult az közigazgatásból. A Szövetség jelentős szerepet vállalt a horvátországi magyarok kulturális életének a megszervezésében. Szinte minden faluban létrejött egy-egy kulturális egyesület, vadásztársaság, sportkör. Emellett magyar nyelvű hetilap kiadására is sor került Képes Újság néven. A jugoszláviai magyarság társadalmi struktúrája rendkívül kedvezőtlen volt a hatvanas évek végén. Míg országosan a munkás–értelmiség arány 70:30 volt, addig ez a magyar nemzetiség szintjén 82:18, ennél rosszabb képet csak az albánok mutattak. A szűk értelmiségi réteggel rendelkező társadalmi csoportok társadalmi, politikai, gazdasági érdekérvényesítő képessége gyenge volt (Arday L. 1998).

Az elmúlt harminc év

Az államszocialista időszak utolsó évtizedében a horvátországi magyarság társadalmi-gazdasági helyzete kielégítően alakult. Kulturális életük gazdag volt, az anyaországi kapcsolataik pedig egyre szorosabbak lettek. Történt ez annak ellenére, hogy a milosevityi nacionalizmus a helyi szerbek körében egyre jobban felütötte a fejét, amely a kilencvenes évek elején etnikai összetűzésekhez és a horvát honvédő háború kialakulásához vezetett.

2. ábra: A horvátországi frontvonalak 1993 elején

Forrás: Sokcsevits D.–Szilágyi I.–Szilágyi K. 1994

Milošević célja a Jugoszláviában élő szerbek egy államban való egyesítése volt. A harcok, a honvédő háború fő színterei a krajínák⁵ és Kelet-Szlavónia volt. A helyi szerb milíciák és a JNA⁶ alakulatai hamar az ellenőrzésük alá vonták a Baranya-háromszöget is (2. ábra). Elestett Vukovár, Eszék pedig frontváros lett. A háború gyakorlatilag 1995 augusztusában véget ért,⁷ a megszállás időszaka azonban a Drávaszögben 1998. január 15-ig tartott. Ekkor szűnik meg a szerb katonai igazgatás és a térség de facto is Horvátország része lett.

A helyi magyarságot, akárcsak a térséget az asszimilációs nyomás mellett negatívan érinti még a gazdasági kényszerből eredő elvándorlás is. Jellemzőek a részben kiürült falvak, a több éve nem lakott, a szomszéd által gondozott porták. Annak ellenére, hogy a honvédő háborút követően a horvát állam helyreállította a háborús károkat, a közúti infrastruktúrát, új közintézményeket emelet, ma Kelet-Szlavónia Horvátország legszegényebb térsége.

A magyarság önrendelkezése, önszerveződése biztosított, amely a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közösségének az irányításával folyik. Saját helyi nemzetiségi önkormányzatokkal rendelkeznek, valamint kedvezményes mandátummal, parlamenti képvisellel a horvát Száborban. A magyar nyelvű közoktatás teljes vertikuma alapszinttől a középszinten át a felsőoktatásig megvan. Az oktatási infrastruktúra folyamatosan fejlődik, Eszéken új kollégium épült a közelmúltban, Pélmonostoron pedig új művelődési központ épül. Önálló újságja televíziója és rádiója van a helyi magyar nemzetiségnek.

⁵ Mária Terézia idejében létrehozott, szerbek által lakott egykori katonai határőrvidék.

⁶ Jugoszláv Néphadsereg (Jugoslovenska Narodna Armija)

⁷ 1995. december 14-én írják alá Párizsban a háborút lezáró Daytoni békeszerződést.

Irodalomjegyzék

- ARDAY LAJOS (1988): A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete (1981) In: *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről (Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszláva)*. Medvetánc könyvek. ELTE, Budapest, pp. 265–304.
- BOGNÁR ANDRÁS (1994): A baranyai lakosság etnikai összetételének változása. In: Arday Lajos szerk. *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből (tanulmányok)*. Közép-Európa Intézet – Teleki László Alapítvány, Budapest, pp. 109–134.
- BOGNÁR ANDRÁS (1995): Dél-Baranya népessége és etnikai összetételének változása. *Földrajzi Közlemények* 119 (2), pp. 137–154.
- GULYÁS LÁSZLÓ (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest, 233 p.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2011): A Baranya–háromszög területi-közigazgatási integrálásának kérdései Jugoszláviában, 1918–1945. *Közép-Európai Közlemények* 4 (3–4), pp. 81–90.
- KOCSIS KÁROLY–BOGNÁR ANDRÁS (é.n.): *A népesség változó etnikai arculata Horvátország pannon területén*.
http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/ethnicMAP/004_session_h.html (2022. 03. 06.)
- MAGAŠ, DAMIR (2013): *Geografija Hrvatske*. Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju i izdavačka kuća Meridijani, Zadar, 595 p.
- SOKCSEVICS DÉNES–SZILÁGYI IMRE–SZILÁGYI KÁROLY (1994): *Déli szomszédaink története*. Bereményi Kiadó, Budapest, 355 p.

Észak-Macedónia EU-csatlakozási perspektívája és a bolgár-macedón viszony összefüggései

Háry Szabolcs¹

Bevezetés

Észak-Macedónia 2005 óta az EU tagjelöltje, az Európai Bizottság 2009 óta rendszeres javaslata ellenére csak 2020. márciusban kapott meghívást a csatlakozási tárgyalások megkezdésére, és az első kormányközi konferenciára 2022. júliusban csak azután kerülhetett sor, hogy vállalta a Bulgáriával fennálló, a macedón identitást érintő vitáinak rendezését, illetve az erről szóló kétoldalú protokoll aláírását. Az alábbiakban – anélkül, hogy állást foglalnánk valamelyik fél mellett – arra mutatunk rá, hogy a csatlakozási folyamat – az EU történetében példátlan – függővé tétele a kétoldalú viták rendezésétől hátráltathatja Észak-Macedónia EU-integrációját, és a további EU-bővítést akadályozó precedenst teremthet.

Észak-Macedónia EU-csatlakozási folyamata

Macedónia és az EU kapcsolata 1992 októberében kezdődött, amikor az ország kinevezte brüsszeli diplomáciai képviselőjét. Az EU-tag, és így a szervezetben vétójoggal rendelkező Görögország az 1990-es évek elején sikerrel akadályozta az ország EU általi elismerését, így arra csak 1995 decemberében került sor, miután Macedónia és Görögország aláírták az ún. Ideiglenes Megállapodást. Ezt követően, 1996-ban Macedónia csatlakozhatott a PHARE-programhoz, majd 1997-ben Együttműködési Megállapodást írt alá az integrációs szervezettel.

Az integrációs folyamatban mérföldkövet jelentett a Stabilizációs és Társulási Megállapodás (Stabilization and Association Agreement, SAA) aláírása, illetve hatályba lépése. Az SAA-t 2000-ben, a zágrábi Nyugat-Balkán–EU csúcstalálkozón parafálták, 2001. április 9-én Luxemburgban írták alá, majd 2004. április 1-én lépett hatályba. Az SAA a jövőbeni EU-csatlakozásig biztosítja a jogi kereteket az EU és Észak-Macedónia kapcsolatához, elősegíti a politikai párbeszéd folytatását, a regionális együttműködést és a közösségi joganyag átvételét. Emellett az SAA néhány mezőgazdasági terméket kivéve az áruk és szolgáltatások teljes körére érvényes, Macedónia számára kedvező aszimmetrikus vámtarifarendszert és az EU belső

¹ A szerző 2018-ban a PTE Földtudományok Doktori Iskolában szerzett PhD-fokozatot, kutatási területe a Nyugat-Balkán politikai földrajza. 2008-ban M. Császár Zsuzsa vezetésével a „Magyarország és a balkáni térség interregionális kapcsolatrendszere” kutatási projekt keretében feltérképezte a macedóniai albán kisebbség anyanyelvi oktatási lehetőségeit.

piacára gyakorlatilag korlátlan vámmentes bejutást biztosított. Az SAA keretében az EU segítséget nyújtott a gazdasági verseny és a közbeszerzés szabályainak megalkotásához, a szellemi tulajdon védelméhez, valamint az igazságszolgáltatás és a rendőrség reformjához (European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations, North Macedonia).

Macedónia 2004. március 22-én csatlakozási kérelmet nyújtott be az EU-hoz. Az Európai Bizottság 2005 novemberében értékelte az ország felkészültségét. Eszerint Macedónia működő demokrácia, stabil intézményekkel, amelyek általában biztosítják a jogállamiságot és az alapvető jogok tiszteletét. A 2001-es fegyveres konfliktust követően fokozatosan bevezette az azt lezáró Ohridi Keretegyezményben rögzített alkotmány- és törvénymódosításokat, amelyekkel javította a politikai és a biztonsági helyzetet. Az értékelés alapján, a Bizottság javaslatára 2005. december 16-án az Európai Tanács (Állam- és Kormányfői Tanács) tagjelölt státuszt adományozott Macedóniának, hangsúlyozva, hogy további előrehaladást kell elérnie a politikai kritériumok és az SAA teljesítése érdekében (EU – the former Yugoslav Republic of Macedonia Relations).

Az Európai Bizottság a politikai kritériumok teljesítése alapján először 2009-ben javasolta az Európai Tanácsnak, hogy kezdjék el Macedóniával a csatlakozási tárgyalásokat, de arra csak Görögország (2019-ig, amikor a két ország közötti névvitát az ún. Preszpai Megállapodás végrehajtásával sikerült rendezni) és Bulgária ellenállása miatt 2022-ig nem került sor.

A tárgyalások hiányában a csatlakozási folyamat fő fóruma a 2012-ben indított Magas Szintű Csatlakozási Párbeszéd (High Level Accession Dialogue, HLAD), amely öt fő területre, nevezetesen a szólásszabadság védelmére, a jogállamiság és az alapjogok erősítésére, a közigazgatás reformjára, a választási reformra és a piacgazdaság fejlesztésére koncentrált.

Az EU különböző programokon (PHARE, CARDS, IPA) keresztül támogatást nyújtott és nyújt Macedónia számára. A 2001-ben indított CARDS-program a politikai, intézményi és gazdasági átalakulás elősegítésére helyezte a hangsúlyt. A CARDS- és egyéb EU-programok keretében megvalósított projekteket 2002-től az Európai Újjáépítési Ügynökség (European Agency for Reconstruction, EAR) irányította. A 2001-es belső fegyveres konfliktust követően az EU az infrastruktúra újjáépítésére és a rendőrség reformjára fókuszált, majd fokozatosan a demokratikus intézmények kiépítésére helyezte a hangsúlyt. 2002-től 2006-ig a segítségnyújtás négy fő területet érintett: demokrácia és jogállamiság, gazdasági és társadalmi fejlődés, bel- és igazságügy, környezetvédelem és természeti erőforrások. 2007-ben az összes EU segítségnyújtási programot egységes keretbe foglalták, illetve felváltották az ún. Előcsatlakozási Segítségnyújtási Eszköz (Instrument for Pre-accession Assistance, IPA) létrehozásával. Az IPA az intézményépítés támogatását, a regionális együttműködés fejlesztését, az EU kohéziós és vidékfejlesztési politikájának alkalmazását, valamint az EU-források decentralizált kezelésére való felkészülést célozta. Az IPA keretében a 2007–2013 közötti időszakban 610 millió EUR forrás érkezett az országba. Az IPA II. Nemzeti Programot az Európai Bizottság 2014 decemberében fogadta el, a macedón kormány és a Bizottság közötti vonatkozó keretegyezményt az előbbi 2015 júniusában ratifikálta. Az IPA II. célterületei:

demokrácia és kormányzás, jogállamiság és alapjogok, versenyképesség és innováció, mezőgazdaság, közlekedés és környezetvédelem voltak.

2015-ben súlyos politikai válság sújtotta az országot, és Macedónia több területen (politikai kritériumok, igazságszolgáltatás) visszaesett a csatlakozási felkészülési kritériumok teljesítésében. Kormánypolitikusok lehallgatott, majd az ellenzék által nyilvánoságra hozott beszélgetései az alapvető jogok és az igazságszolgáltatás függetlenségének, a szólásszabadság és a választások szabadságának megsértésére, valamint súlyos korrupcióra utaltak. A kialakult belpolitikai válságot a pártok közötti, az Európai Bizottság és az Európai Parlament egyes tagjai közvetítésével létrejött egyezményvel sikerült enyhíteni, amelynek nyomán egyéves bojkottot követően a legnagyobb ellenzéki párt, az SzDSzM 2015 júliusától újra részt vett a parlament munkájában. Emellett az Európai Bizottság szakértői feltárták a válsághoz vezető jogi és intézményi hiányosságokat, amelyek kiküszöbölésére a Sürgős Reform Prioritások (Urgent Reform Priorities) c. dokumentumban tettek javaslatot. A szakértők kezdeményezték többek között az igazságszolgáltatás és a közigazgatás depolitizálását (bírók, ügyészek és köztisztviselők kinevezése politikai elkötelezettség helyett érdek alapján), a lehallgatások bírói és parlamenti felügyeletét, független ellenőrző és felügyeleti testületek működési és jogi feltételeinek javítását, a korrupció elleni fellépést, valamint a választói névjegyzék felülvizsgálatát (Urgent Reform Priorities 2015).

2020 márciusában az EU Franciaország javaslatára új, a korábbiaknál szigorúbb politikai kritériumrendszert határozott meg a csatlakozási folyamatra. 2020. március 25-én az Európai Tanács meghívta ugyan Észak-Macedóniát (és Albániát) a csatlakozási tárgyalások megkezdésére, de annak időpontját a továbbra is fenntartott bolgár vétó – amelynek okait a tanulmány harmadik részében tekintjük át – miatt nem jelölte meg. A bolgár vétó feloldására végül 2022. június 24-én került sor (Márky Z. 2022), amikor a csatlakozási tárgyalási keretbe bekerült a bolgár-macedón kétoldalú viták rendezésének, illetve egy erről szóló jegyzőkönyv (protokoll) aláírásának a kötelezettsége. Észak-Macedónia parlamentje – az ellenzék tiltakozása, illetve tömeges demonstrációk ellenére – július 16-án elfogadta a „francia javaslatként” ismert tárgyalási keretet, majd a két ország külügyminiszterei július 17-én Szófiában aláírták a protokollt, amely többek között a két ország történelmét, illetve a macedón identitást érintő viták rendezésének ütemtervét tartalmazza (Protocol of the second session). A dokumentum rögzíti, hogy a csatlakozási tárgyalások nyitásának „lezárása” (azaz, az érdemi tárgyalások megkezdése) előtt a bolgár kisebbséget bele kell foglalni Észak-Macedónia alkotmányába.² Ugyanakkor az alkotmány nem tartalmazhat utalást arra, hogy Észak-Macedónia bármilyen formában védi a Bulgáriában élő nem macedón állampolgárságú személyek jogait.³ Emellett Észak-Macedóniának kötelezettséget kell vállalnia a történelemkönyvek, tansegédletek, módszertani anyagok, emlékművek feliratai bolgár történelemszemléletnek megfelelő módosítására, illetve a bolgárok elleni „gyűlöletbeszéd” megelőzésére és üldözésére.

² Az alkotmánymódosítás kétharmados többséget igényel, és a macedón ellenzék nem támogatja.

³ Utalás a Bulgária által el nem ismert ottani macedón kisebbségre.

Észak-Macedónia és Bulgária kapcsolata

A két ország kapcsolatát történelmi, kulturális és etnikai okokra visszavezethető konfliktusok terhelik. Bulgária nem ismeri el az önálló macedón nemzet, identitás és nyelv létezését, a macedónokat bolgároknak, nyelvüket nyugat-bolgár nyelvjárásnak, a nemzeti identitásukat pedig Tito kreációjának tartja (Arszovszki, M. et al. 2006, Roudometof, V. 2006, Troebst, S. 1997, Klein A. 2013, Márky Z. 2022). Ebből következően Bulgária természetesen a macedón kisebbség létét sem ismeri el a saját területén, a macedónok által Pirini-Macedóniának hívott térségben. Bulgária az 1912–1913-as balkáni háborúk során igyekezett elfoglalni Macedóniát, a II. balkáni háborúban azonban vereséget szenvedett a szerbektől és a görögöktől, így az 1913-as bukaresti békeszerződésben csak földrajzi Macedónia területének 12%-át (Pirini-Macedónia) szerezte meg, 50%-a (Égei-Macedónia) Görögországhoz, 38%-a (Vardari-Macedónia, gyakorlatilag a mai Macedónia területe) pedig Szerbiához került. A II. világháború során a németekkel szövetséges Bulgária megszállta Macedónia keleti részét (Kiszelinovszki, Sz. 2007).

A történelmi előzmények ellenére Bulgária az elsők között, 1992. január 15-én elismerte Macedónia függetlenségét. Az 1990-es évek elején a már említett görög gazdasági blokád, illetve a Jugoszlávia elleni ENSZ-embargó idején Bulgária lehetővé tette Macedóniának, hogy a területén keresztül folytassa árucere-forgalmának egy részét, ami különösen Macedónia kőolajimportja szempontjából volt jelentős (Sztavovi-Kavka, I. 2002).

Bulgária azonban továbbra sem ismerte el a macedón nyelv létét, ami akadályozta a kapcsolatok fejlődését, mivel Bulgária nem volt hajlandó az államközi szerződéseket macedón nyelven is aláírni, illetve ratifikálni. Ezt a problémát 1998-ban úgy oldották meg, hogy a jószomszédi, barátsági, biztonsági és együttműködési szerződést két változatban készítették el: a macedón parlament által ratifikált változat végén az a mondat szerepelt, hogy „a szerződés macedón és bolgár nyelven készült”, a bolgár parlament által ratifikált változat végén pedig az, hogy „a szerződés bolgár nyelven és a Macedón Köztársaság hivatalos nyelvén készült”. Ezt követően megnyílt az út a gazdasági, tudományos, kulturális és katonai együttműködés területeit érintő államközi szerződések aláírása előtt.

Bulgária jelentős mértékben hozzájárult a Macedón Hadsereg fejlesztéséhez: 1999-ben 94 db, a Bolgár Hadsereg hadrendjéből kivont, de harcképes T-55 típusú harckocsit adományozott az országnak. (A harckocsikat a 2003-ban kezdődött haderőreform előírásainak megfelelően 2005-ig megsemmisítették.)

A két ország kapcsolatait megterheli, hogy Bulgária nem ismeri el a macedón kisebbség létét a területén, és adminisztratív eszközökkel akadályozza szervezetük, az Egyesült Macedón Szervezet (OMO)-Ilinden-Pirin működését (Kiszelinovszki, Sz.–Sztavovi-Kavka, I. 2004). Negatív hatást gyakorolt a kapcsolatokra, hogy Bulgária ezrével adott bolgár állampolgárságot macedón lakosoknak, akik nyilvánvalóan nem a bolgár identitás, hanem a vízummentes utazást (Mircsev, D. 2006), illetve 2009 után az EU-n belül könnyebb munkavállalást biztosító útlevél miatt választották ezt a lehetőséget.

A Bulgária EU-tagságát követő időszakra a politikai és gazdasági kapcsolatok viszonylag kiegyensúlyozott fejlődése jellemző, azonban a macedón nyelvről és identitásról, illetve a közös történelem értelmezéséről folytatott vita továbbra is befolyásolja a kétoldalú viszonyt. 2012-től Bulgária (akkor még Görögországgal együtt) világossá tette, hogy a kétoldalú viszonyok rendezéséig nem támogatja, hogy Macedónia (2019-től Észak-Macedónia) elkezdhesse az EU-csatlakozási tárgyalásokat (Klein A. 2013).

A két ország 2017-ben barátsági, jószomszédsági és együttműködési szerződést (Treaty of friendship, good-neighborly relations and cooperation) kötött egymással, amelyet parlamentjeik 2018 januárjában ratifikáltak (Dimchev, A 2018). A szerződés előírja, hogy megegyezés szülessen Macedónia történelmi múltjának jelenleg eltérő értelmezéséről. A bolgár parlament 2019. októberi nyilatkozata világossá teszi, hogy az első csatlakozási fejezet megnyitásához csak akkor járulnak hozzá, ha Észak-Macedónia nem követeli a Bulgáriában élő macedónok kisebbségként való elismerését és elfogadja a macedón történelem bolgár értelmezését (Bulgaria's Parliament approves declaration, 2019).

A gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok további fejlődését akadályozza, hogy a közös határon mindössze három határátkelő üzemel, a két ország között nincs autópálya- és vasúti összeköttetés (Tehnicna podrska na Minisztersztvoto za tranzport i vrszki vo podgotovka na nacrt Nacionalna tranzportna sztrategija za patniot szektor 2007).

A bolgár álláspont Észak-Macedónia EU-csatlakozásával kapcsolatban

Bulgária az alábbi tényezőkkel magyarázta, hogy az Európai Tanács 2020. márciusi pozitív döntése (ld. első rész) ellenére 2022 júniusáig miért vétózta Észak-Macedónia csatlakozási tárgyalásainak elkezdését:

Nem vezetett eredményre a 2017-es szerződés nyomán felállított ún. Történelmi és Oktatási Ügyek Közös Multidiszciplináris Szakértői Bizottság tevékenysége, mivel nem sikerült megegyezni a régió történelmi eseményeinek, személyiségeinek közös értelmezéséről, ami a gyakorlatban a bolgár értelmezés elfogadását jelentette volna.

Bulgária nem ismeri el a macedón nyelv létét, azt a bolgár nyelv regionális normájának, nyugati dialektusának tartja. Ebből következően az EU dokumentumaiban a nyelv megnevezése helyett „az Észak-macedón Köztársaság hivatalos nyelve” kifejezés, illetve a „macedón nyelv” megnevezésekor lábjegyzetként „az Észak-macedón Köztársaság alkotmánya szerint” magyarázat használatát kezdeményezte. Végül 2022 júniusában elfogadták a „macedón nyelv” formula alkalmazását azzal, hogy az nem jelenti a macedón nyelv Bulgária általi elismerését.⁴

A 2018-as, Görögország és Észak-Macedónia között megkötött, az utóbbi ország nevét megváltoztató Preszpai Megállapodást követően Bulgária követelte, hogy az EU dokumentumaiban csak az ország teljes nevét (Észak-macedón Köztársaság) használják, mivel

⁴ A 2018-ban megszövegezett, de Bulgária fenti álláspontja miatt csak 2022. október 26-án aláírt, az EU és Észak-Macedónia között a FRONTEX telepítéséről szóló szerződést már macedón nyelven is aláírták.

a rövid névnek (Észak-Macedónia) olyan területi értelmezése is lehet, amely a földrajzi Macedónia Bulgáriához tartozó részét is magában foglalja. Bár Észak-Macedóniának soha nem voltak területi követelései Bulgáriával szemben, ettől a követeléstől csak akkor tekintett el, miután Észak-Macedónia deklarálta, hogy a rövid országnév is kizárólag az ország területére vonatkozik.

Bulgária nem ismeri el a területén a macedón kisebbség létezését, és a strasbourgi Emberi Jogi Bíróság többszöri elítélő határozata ellenére tiltja a macedón etnikai-nemzeti alapon létrehozott szervezetek működését. A csatlakozási tárgyalások részévé tett 2022. július 17-i protokoll szerint Észak-Macedónia nem képviselheti a Bulgáriában élő „nem észak-macedóniai állampolgárok” érdekeit, és erre nemzetközi szervezeteket sem vehet igénybe.

Ugyanakkor, a protokollba bekerült Bulgária legújabb követelése, miszerint Észak-Macedónia alkotmányában államalkotóként nevesíteni kell a bolgár kisebbséget, és ez a feltétele a csatlakozási tárgyalások érdemi megkezdésének, gyakorlatilag a fejezetek megnyitásának a joganyag-átvilágítás (screening) 2023 végén várható befejezését követően.

Következtetések

Az EU-csatlakozási folyamat – az EU történetében példátlan – függővé tétele a bolgár-macedón kétoldalú viták rendezésétől, hátráltathatja Észak-Macedónia EU-integrációját, és veszélyes, a további bővítést akadályozó precedenst teremthet.

Az első akadályt az a – 2017-es államközi szerződésben és a 2019-es bolgár parlamenti határozatban még nem szereplő – követelés jelenti, hogy a bolgár kisebbséget nevesíteni kell Észak-Macedónia alkotmányában az érdemi csatlakozási tárgyalások megkezdésének, azaz a fejezetek megnyitásának feltételeként. Az alkotmánymódosításhoz kétharmados parlamenti többség szükséges, a jelenlegi macedón ellenzéki pártok azonban ellenzik azt, a kormány, illetve az alkotmánymódosítást támogató ellenzéki albán pártok szavazatai pedig nem elegendők. A helyzet még nehezebb lesz egy esetleges előrehozott, vagy a 2024-ben esedékes rendes parlamenti választásokat követően, mivel azt várhatóan a jelenleg ellenzéki, és az alkotmánymódosítást, illetve a kétoldalú protokollban foglaltakat ellenző, azokat a macedón identitásra nézve veszélyesnek tartó Belső Macedón Forradalmi Szervezet – Macedón Nemzeti Egység Demokratikus Pártja (VMRO-DPMMNE) fogja megnyerni. Mindez azt jelentheti, hogy hiába rendezték meg nagy eufóriával 2022 júliusában az első kormányközi konferenciát, az érdemi tárgyalások megkezdésére, a fejezetek megnyitására nem kerülhet sor.

Amennyiben ezen az akadályon túljutnak, a várhatóan hosszú évekig tartó tárgyalások során az egyes fejezetek nyitásakor és zárásakor Bulgáriának még számos lehetősége lesz a vétóra, ha úgy értékeli, hogy Észak-Macedónia pl. még mindig nem fogadta el történelmének bolgár értelmezését, és nem írta át ennek megfelelően a tankönyveit. Tekintettel arra, hogy a történelem értelmezése a nemzeti identitás része, ezen a területen még komoly nézeteltérések várhatók, amelyek rendezése során Bulgária „zsaroló” pozícióból léphet fel Észak-Macedónia

EU-csatlakozási folyamatának akadályozásával. (Képzeljük el, mi lett volna, ha a történelem Magyarországgal azonos értelmezése feltétele lett volna Románia vagy Szlovákia EU-csatlakozásának....).

A kétoldalú viszonyok rendezése EU-csatlakozási feltételül szabása veszélyes precedenst teremt, akadályozhatja, illetve megbéníthatja az EU további bővítését, mivel minden tagjelöltnek lehetnek megoldatlan kétoldalú problémái EU-tag szomszédaival (pl. szerb-horvát viszony). Emellett a csatlakozási folyamat során újabb feltételek támasztása erodálhatja az EU hitelét a csatlakozni kívánó országok társadalmában, ahogy ennek a jelei már látszanak Észak-Macedónia esetében.

Irodalomjegyzék

- ARSZOVSZKI, M.–KUZEV Sz.–DAMJANOVSKI R. (2006): *Vojnata vo Makedonija vo 2001 godina*. Matica, Szkopje, 486 p.
- Bulgaria's Parliament approves declaration on conditional support for EU accession talks with N Macedonia and Albania (2019): *Nezaviszen Vesznik* <https://nezavisen.mk/%20bulgarias-parliament-approves-declaration-on-conditional-support-for-eu-accession-talks-with-n-macedonia-albania/?lang=en> (2020. 01. 19.).
- DIMCHEV, A. (2018): Macedonian Parliament Ratifies The Declaration of Cooperation With Bulgaria. EU Scoop <https://web.archive.org/web/20180115184730/https://www.euscoop.com/en/2018/1/15/macedonian-parliament-ratifies-friendship> (2018. 01. 15.).
- European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations, North Macedonia. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/detailed-country-information/north-macedonia_en (2022.11.06.)
- KISZELINOVSKI, Sz. (2007): *Isztorija na Makedonija (kratka isztorija)*. Menora, Szkopje, 133 p.
- KISZELINOVSKI, Sz.–SZTAVOVI-KAVKA, I. (2004): *Malcinsztvata na Balkanot (XX vek)*. Insztitut za nacionalna isztorija, Szkopje, 237 p.
- KLEIN A. (2013): Egy új bolgár Macedónia-politika felé. *Külügyi Szemle* 12 (1), pp. 172–181. https://kki.hu/assets/upload/Kulugyi_Szemle_2013_01_Egy_ej_bolger_Macedenia-p_.pdf (2022. 05. 31.).
- MÁRKY Z. 2022: A macedón kérdés. *Országút* 2022. augusztus 13. <https://orszagut.com/kitekinto/vitatott-mult-megbicsaklott-jelen-avagy-a-macedon-kerdes-3143> (2022. 11. 06.).
- Protocol of the second session of the joint intergovernmental commission, set up under article 12 of the treaty of friendship, good neighborly relations and cooperation between the Republic of Bulgaria and the Republic of North Macedonia, held on 17 July 2022. <https://www.mfa.bg/en/3117> (2022. 11. 07.).
- SZTAVOVI-KAVKA, I. (2002): *Isztorija na Makedonija*. Menora, Szkopje, 442 p.
- Treaty of friendship, good-neighborly relations and cooperation Bulgaria - Republic of North Macedonia. <https://www.mfa.bg/en/3117> (2022. 11. 07.).
- TROEBST, S. (1997): *Bugarszko-jugoszlovenszka kontroverza za Makedonija 1967-1982*. Insztitut za nacionalna isztorija, Szkopje, 327 p. (eredeti cím: Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967-1982. Südost-Institut, München-Oldenburg, 1983).
- Urgent Reform Priorities 2015. *European Comission, Neighbourhood and Enlargement Negotiations* http://ec.europa.eu/enlargement/news_corner/news/news-files/20150619_urgent_reform_priorities.pdf (2016. 05. 12.).

Vizekhez kapcsolódó határviták a Nyugat-Balkánon¹

Reményi Péter² - Perjés Fanni³

Bevezetés

A volt Jugoszlávia területén még negyedszázaddal a konfliktus után is számos határvitát találhatunk. Sajátos típust jelentenek a vizekhez (tenger, folyó) kapcsolódók, egyrészt mivel a vízi határok önmagukban is némileg speciális határtípusok, másrészt mivel az egykori Jugoszlávia hatóságai nem minden esetben jelölték ki pontosan az akkor még belső közigazgatási határok futását. Ez az elmaradt szabályozás, valamint az állam erőszakos felbomlása együttesen vezetett a jugoszláv utódállamok elhúzódó határvitáihoz. Ebben a rövid tanulmányban az utódállamok főbb, vizekhez kapcsolódó határvitáit kívánjuk összegyűjteni.

A vízi határokról

A határok külön típusát képezik a vizekhez kapcsolódó határok. Viszonylag jó határjelzőnek számítanak, mivel jól láthatóak és vonalszerű törést hoznak létre a térben, ugyanakkor a folyók mente sok esetben sűrűn lakott, ami nem feltétlenül kedvező helyzet. A folyók esetében a határok egyedisége abból a tényből is ered, hogy maga a határ a vízhez kapcsolódik, a folyók viszont sok esetben instabil elemek, így a határok a folyómeder esetleges változásának következtében megváltoztathatják helyzetüket. Baráti viszonyban álló szomszédok között ezek a változások időről időre kiigazíthatók, de a feszült szomszédsági kapcsolatok esetén hosszú távú vitákat is okozhatnak.

A vízzel kapcsolatos határok másik típusait jelentik a tengeri határok, amelyek jelenlegi rendszerét az ENSZ 1982-ben a tengerjogi egyezményben (UNCLOS)⁴ rögzítette (1994-ben lépett hatályba). Ez szabályozza a tengeri határok mellett az egyes parti államok különböző tengeri övezeteit (pl. kizárólagos gazdasági hasznosítás zónája) is. Általában ezen határok és övezetek meghatározása egyértelmű, de az ellentétes szuverenitási igények (pl. Dél-kínai-

¹ A kutatás a „Geopolitikai folyamatok és térképzetek Közép-Európában: Államok, határok, integráció és területi fejlődés” című, 134903. számú OTKA-projekt keretében, az NKFI Alap K_20 programjának támogatásával valósult meg.

² Egyetemi docens, PTE TTK Földrajzi és Földtudományi Intézet Intézet. Tudományos munkatárs KRTK RKI Dunántúli Tudományos Osztály

³ Doktorandusz PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola

⁴ United Nations Convention on the Law of the Sea:

https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf (2020. 08. 04.).

tenger) vagy a tengerjog eltérő értelmezése (a két Korea tengeri határa) területi és határvitákhoz vezethet.

A vizek közvetett szerepet is játszhatnak a határvitákban. Ebben az esetben a határ nem a vizek mentén húzódik, hanem a vízhez (folyóhoz vagy tengerhez) való hozzáférés a területi vita tárgya. Ezekben a helyzetekben korridorszerű területi elemek (pl. Danzig, Leticia stb.) jöhetnek létre, amelyek egyrészt biztosíthatják a hozzáférést, másrészt azonban ezek általában geopolitikai konfliktusokra hajlamos területi anomáliákként is értelmezhetők (Pap N. 2001).

A volt Jugoszlávia határai

Jugoszlávia felbomlása során a területi szuverenitás és így a határkérdések is a viták középpontjában álltak (Reményi P.–Végh A. 2006). Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen általában az államok felbomlása során meg kell állapodni az új területi rendről, így a határokról is. Földrajzi szempontból az egyik fő ok, amiért a délszláv állam felbomlása a területi ellenőrzésért folytatott fegyveres konfliktusok sorozatát váltotta ki, a volt Jugoszlávia térbeli konfigurációjában keresendő.

Először is, az etnikai csoportok területi elhelyezkedése nem illeszkedett az állam területi közigazgatási struktúrájához (Kocsis K. 1993). A szlovének és köztársaságuk kivételével minden szövetségi egység többnemzetiségű volt, és a meghatározó etnikai csoportok több köztársaságban és tartományban éltek, így az etnikai kisebbségi kérdés a szlovéneken kívül mindenkit érintett valamilyen módon. Másodszor, a felbomláshoz vezető utat minden oldalról a növekvő etnonacionalizmus szegélyezte, ami egyrészt nem tekinthető szokatlannak Kelet-Európában a kommunizmus utolsó éveiben, másrészt ezt felülről is táplálták az egyes etnikai csoportok nemzeti elitjei (Juhász J. et al. 2003).

Harmadszor, Jugoszlávia szövetségi egységeinek határait a felbomlás előtt csak adminisztratív vonalaknak tekintették, és az állami bürokrácia nem fektetett sok energiát a pontos kijelölésükre, még akkor sem, amikor a szövetségi egységek közötti viták felmerültek. A második világháború utáni belső határok (újra)megállapítását övező pontos lépések, tárgyalások és viták meglehetősen homályosak (Režek, M. 2015), de Milovan Đilasnak, a kor egyik befolyásos politikusának fontos szerepe volt benne (Klemenčić M.–Schofield, C. 2001). Az általános szabály (ahogy 1945-ben a jugoszláv kommunista vezetők megállapodtak) az 1878-as berlini kongresszus nemzetközi határainak visszaállítása volt (Spahić, M. et al. 2014), így a történelmi megközelítést széles körben alkalmazták, de nem mindig és nem mindenhol, mivel egyes határok korábban soha nem voltak nemzetközi határok (pl. a Duna a horvát Baranya és a szerb Vajdaság között). Néhány esetben etnikai elveket (Macedónia vagy a Szerémség határainak meghatározása) vagy egyéb stratégiai megfontolásokat (Kotori-öböl) alkalmaztak. (Režek, M. 2015).

Az állam felbomlásakor az egyik legfontosabb kérdés az újonnan létrejövő államok nemzetközi határainak meghatározása volt. Természetesen minden fél igyekezett a nemzetközi

jogi szabályokat (határok sérthetlenségének elve, nemzeti önrendelkezés elve stb.) a saját érdekei mentén értelmezni, de végül a Badinter-bizottság döntései alapján a köztársaságok határai lettek az új nemzetközi határok (Pellet, A. 1992, Radan, P. 1999; Hoffmann T. 2007).

A jelentősebb határviták

A felbomlást követően a korábbi belső közigazgatási határok nemzetközivé váltak, és az ezek mentén kialakult nézeteltérések belpolitikai vitákból nemzetközi feszültségekké váltak. Mivel a jugoszláv közigazgatás elhanyagolta a belső határokat, és azokat csak adminisztratív választóvonalaknak tekintette, senki sem volt felkészülve a nemzetközi környezetben való kezelésükre, ami egyes esetekben elhúzódó határvitákhoz vezetett a volt tagköztársaságok között. A következőkben a vizekhez kapcsolódókról adunk rövid áttekintést.

A Pirani-öböl és a szlovén tengeri kijárat

A tengeri határvita középpontjában (a tágabb értelemben vett kérdés a vitatott szárazföldi határokat is érinti) a Szlovénia és Horvátország közötti tengeri határmegállapítás hiánya áll. Az Észak-Adria tengeri határait 1975-ben Olaszország és Jugoszlávia az osimo-i szerződésben állapította meg, amely egyebek mellett rendelkezett Trieszt szabad város területi felosztásáról is. Az UNCLOS tengeri határrendszert még Jugoszlávia fennállása alatt, 1982/1986-ban írták alá és ratifikálták. Ez azt jelenti, hogy a jugoszláv-olasz tengeri határt megállapították, de a Horvátország és Szlovénia közötti belső tengeri határokat soha nem jelölték ki pontosan (Avbelj, M.–Letnar Černič, J. 2007).

Szlovénia rövid parti sávja (46 km) teljes egészében az egykori Trieszt szabad város részeiből áll, és az öböl alakja miatt Szlovénia és Horvátország függetlenné válását követően az előbbi Olaszország és Horvátország tengeri zónái közé szorult. A határvita 1995 óta azon szlovén követelés körül forog, amely szerint a szlovénok szabadon hozzáférhessenek a nemzetközi vizekhez, amelyeket Horvátország és Olaszország területi vizei elzárnak. Szlovénia az egész öbölre vagy legalábbis a középvonalon túlra és a nemzetközi vizekhez vezető folyosóra tartott igényt.

Horvátország viszont ragaszkodik a középvonalhoz, és nem hajlandó folyosót biztosítani a követelt területen keresztül. Mindkét ország az UNCLOS-egyezmény különböző részeire hivatkozik, és több tárgyalási fordulót is szerveztek, amelyeken olyan megállapodások születtek (Drnovšek-Račan 2001-ben, Bled 2007-ben), amelyeket később csak az egyik fél ratifikált. Szlovénia még a Horvátország EU-csatlakozását akadályozó vétóját is felhasználta érdekei érvényesítésére. A vitát egy állandó választottbíróóság kötelező érvényű döntése látszott lezárni (2017-ben, Szlovéniának kedvezően), amit azonban Horvátország elutasított (Pavlič, V. 2017).

A Pelješac-híd és a boszniai tengeri kijárat

A szlovén partszakaszhoz hasonlóan a boszniai is egy keskeny sáv (21 km), amely korábbi békeszerződések következménye, de ebben az esetben a 17. század végéről és 18. század elejéről (az 1699-es karlócai és az 1718-as pozsareváci) származik. A neumi, valamint délebbre a sutorinai kijáratot Ragusa és a Velencei Köztársaság közötti ütközőzónaként hozták létre a fenti dokumentumok. A térség folyamatos határváltozásai ellenére Neum a mai Bosznia-Hercegovina része maradt, és az ország függetlenné válása után az Adriai-tengerre való egyetlen kijáratként szolgált (Bickl, Th. 2019).

A neumi korridor így megszakítja Horvátország szárazföldi folytonosságát, egyfajta exklávét hozva létre Dél-Dalmáciában. A korridoron áthaladó tranzitforgalom ellenőrzése potenciális befolyást jelent Bosznia-Hercegovina kezében, és pusztán létezése konfliktusos határhelyzeteket teremthet. Az 1990-es évek végén a két állam között tárgyalások kezdődtek a korridoron keresztülhaladó horvát forgalom különleges tranzitjogairól és a bosnyák vállalatok különleges kereskedelmi jogairól a horvátországi Ploče kikötőjében, más néven a Neum/Ploče megállapodásról, de mindeddig végleges konszenzus nélkül.

Horvátország az 1990-es évek eleje óta tervezte a kedvezőtlen helyzet egyoldalú megoldását egy híd építésével az Adria felett, amely összeköti a szárazföldi Horvátországot a déli exklávéjával, a neumi korridor megkerülésével. A híd hosszas politikai és pénzügyi vitákat követően 2022-ben épült meg. Ugyan a híd a horvát felségvizek felett halad, Bosznia-Hercegovina mégis két fontos okból is ellenezte azt: akadályozhatja a potenciális neumi kikötőbe irányuló és onnan induló tengeri forgalmat (emiatt a hidat magasabbra is tervezték), és mivel a két állam közötti tengeri határokról még nincs végleges megállapodás (hasonlóan a Pirani-öböl vitájának kontextusához), lévén két kisebb lakatlan sziget (Mali Školj és Veliki Školj) tulajdonjoga még mindig vitatott (Papadopoulos, Th. 2018).

Sutorina

Sutorina Nyugat-Montenegróban található, egy keskeny, a Kotori-öbölre nyíló partvonallal. A település Neummal együtt 1699-től ütközőzónaként funkcionált Ragusa és a Velencei Köztársaság között. A berlini kongresszus (1878) óta mindkét terület Bosznia-Hercegovina része lett, és míg Neum még mindig ehhez az országhoz tartozik, Sutorina 1947-ben a két szocialista tagköztársaság közötti területcsere részeként Montenegróhoz került (azonban az átruházásra vonatkozó közvetlen írásos források nélkül (Spahić, M. et al. 2014). Bosznia-Hercegovina függetlenné válása után vitatni kezdte a terület hovatartozását, egészen a 2015-ös bécsi megállapodásig, amelyben lemondott a településre vonatkozó igényeiről. Bosznia-Hercegovina számára a tengerre vezető kis kijárat több mint szimbolikus kérdés volt, ismerve a másik szűk korridorjához kapcsolódó vitákat. Ez a vita egyértelműen területi vita (volt), a község feletti szuverenitásról folyt, és nem magának a határnak az elhelyezkedéséről.

A Prevlaka-félsziget

Sutorinától nem messze található egy másik vitatott határ is. A horvátországi Prevlaka-félsziget egy keskeny földszalag a stratégiai jelentőségű montenegrói Kotori-öböl bejárata előtt. A bécsi kongresszustól (1815) az első világháborúig a Habsburgok, a két világháború között Jugoszlávia uralta mindkettőt. Jugoszlávia belső határainak megállapítása során a Kotori-öblöt átengedték a montenegrói tagköztársaságnak, míg a Prevlaka-félsziget a horvát tagköztársaság része maradt, vagyis ugyanazon állam különböző szövetségi egységeivé váltak. Horvátország elszakadását követően feszültségek keletkeztek, ami mögött ugyanaz állt, mint a Pirani-öböl vitája esetében: az utódállamok nemzetközivé vált határvitája a szövetségi egységek közötti tengeri határok megfelelő meghatározásának hiányában. Itt azonban a tét nem olyan nagy, gyakorlatilag nem akadályozza más országok tengerhez vagy jelentős erőforrásokhoz való hozzáférését. A vita inkább szimbolikus jellegű, de máig nem oldódott meg; bár 2002-ben ENSZ-döntés született a Horvátországhoz való tartozásról, azt Montenegró továbbra is vitatja (Pavlič, V. 2017).

A Duna

A régió legfontosabb folyami határvitája a Duna mentén Horvátország és Szerbia között zajlik. A horvátok ragaszkodnak a 19. században a folyó akkori folyása mentén meghatározott közigazgatási határokhöz, amelyeket folyamatosan használtak alacsonyabb területi léptékben (megyei, települési és kataszteri határokként). A folyamszabályozás és a Duna természetes mozgásai miatt a folyó ma már nem követi az évszázadokkal ezelőtti folyását, a kanyarulatokat átvágták, és a folyó most egy kicsit nyugatabbra folyik a valamikori medertől (és ezáltal a horvát határértelmezéshez képest).

A szerb álláspont szerint ezzel szemben a nemzetközi határnak a jelenlegi sodorvonalat, vagyis a folyó tényleges folyását kellene követnie. Álláspontjuk a Đilas-bizottság jelentésén alapul, amely 1945-ben kijelölte a Duna mentén húzódó belső határt. Ez ráadásul a gyakorlatban is sokak életét megkönnyítené, amennyiben a két állam meg tudna állapodni a hozzájuk tartozó, de az új meder által tőlük elvágott területek cseréjéről. Itt két nagy akadályt lehet azonosítani: először is, gyakorlati megközelítésből a folyó keleti oldalán lévő horvát területek mintegy tízszer akkora területet foglalnak el, mint a folyótól nyugatra lévő szerb területek (1.000, illetve 10.000 ha) (Klemenčić, M.–Schofield, C. 2001). Másodszor, ideológiai megközelítésből, a terület nagyságától függetlenül nehezen képzelhető el, hogy Horvátország, amely 30 évvel ezelőtt vívott territoriális védekező háborút Szerbia ellen, egy centimétert is feladna ezen területeiből.

Így a Duna menti határkérdés holtpontra maradt, ahol időnként még a határ bizonytalan helyzetét kihasználni szándékozó „vállalkozások” is felbukkannak. 2015-ben egy kis szigeten, amelyet sem Szerbia, sem Horvátország nem követelt magának (mivel a folyó főágától nyugatra

fekszik, így szerb szempontból Horvátorszáé, de mivel az egykori folyómedertől keletre fekszik, így horvát szempontból Szerbiáé), tehát elméletileg terra nullius, egy cseh politikus kikiáltott egy új államot, Liberlandot. A mi szempontunkból az államalapító szándékai és érdekei másodlagosak, de jól mutatják, hogy a Szerbia és Horvátország közötti határon kialakult nézeteltérés a két szomszédos nemzet határain túl is zavarokat okozhat a nemzetközi kapcsolatokban (Rossman, G. 2016).

Konklúziók

Az államok felbomlását követő határviták elhúzódó problémákat okozhatnak, különösen akkor, ha a felbomlást territoriális jellegű fegyveres konfliktusok sora kíséri, mint a volt Jugoszlávia esetében. A határok és az államterületek szimbolikus jelentőségét ezekben az esetekben nem lehet túlbecsülni, a konfliktus utáni társadalmakban a nemzetépítés általában teljes lendülettel folyik, az identitások még mindig „építés alatt állnak”, és az azokat építők túlságosan érzékenyek. Ez minden határkiigazítást megnehezít, de mégis azok az esetek a legproblémásabbak, amelyek a szimbolikus/ideológiai mellett objektív előnyöket is hordoznak, mint például egyes erőforrásokhoz való hozzáférés.

A volt Jugoszlávia vitái közül a legproblémásabbak azok, amelyek valamilyen módon a vizekhez kapcsolódnak. Egyrészt racionális előnyeik miatt (tengerekhez, folyókhoz, mint erőforrásokhoz való hozzáférés), másrészt pedig azért, mert ezek vagy olyan határok, amelyekkel a volt Jugoszlávia hatóságai ritkán, vagy egyáltalán nem foglalkoztak részletesen, vagy, mert a szövetségi államon belüli módosítások megfelelő magyarázat nélkül maradnak.

Az egykori Jugoszlávia országai esetében az euroatlanti integráció további bonyodalmakat okozhat. A határvitákat nem szívesen fogadják a közösségben, a Nyugat-Balkánnal kapcsolatos új uniós stratégiában (EC 2018) kifejezetten szerepel is, hogy az EU nem importálhatja és nem is fogja importálni a kétoldalú határvitákat, azokat egy ország csatlakozása előtt meg kell oldani (Európai Bizottság 2018, Orlandic, S. 2019). Mivel az EU-csatlakozás a Nyugat-Balkán számára jelenleg messze a legfontosabb stabilizációs és fejlődési tényező, a megoldatlan határviták – egyelőre – a régió hosszú távú stabilizációjának komoly akadályainak tűnnek.

Irodalomjegyzék

- AVBELJ, MATEJ–LETNAR ČERNIČ, JERNEJ (2007): The conundrum of the Piran bay: Slovenia v. Croatia—the case of maritime delimitation. *The University of Pennsylvania Journal of International Law & Policy* 5 (2) <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract-id=990183> (2020. 08. 04.).
- BICKL, THOMAS (2019): Bridge over Troubled Waters: The Pelješac Project, China, and the Implications for Good-neighbourly Relations and the EU. *Croatian Political Science Review* 56 (3–4), pp. 50–78.
- EUROPEAN COMMISSION (2018): *A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans*. COM (2018) 65 final, 6 February 2018. https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf last (2020. 09. 04.).
- HOFFMANN TAMÁS (2007): Jugoszlávia felbomlása és a népek önrendelkezési joga. In: Glatz Ferenc szerk. *A Balkán és Magyarország*. MTA TKK – Európa Intézet, Budapest, pp. 103–116.
- JUHÁSZ JÓZSEF–MÁRKUSZ LÁSZLÓ–TÁLAS PÉTER–VALKI LÁSZLÓ (2003): *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Zrínyi, Budapest.
- KLEMENČIĆ, MLADEN–SCHOFIELD, CLIVE (2001): War and Peace on the Danube: The Evolution of the Croatia-Serbia Boundary. *Boundary & Territory Briefing* 3 (3), Durham, International Boundaries Research Unit, pp. 11–25.
- KOCSIS KÁROLY (1993): *Egy felrobbant etnikai mozaik esete – Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén*. TLA, Budapest.
- ORLANDIC, SRDJAN (2019): The EU’s Paternalistic Approach to the Integration of the Western Balkans – Border Disputes as a New Conditionality: Case of Prevlaka. *Romanian Journal of European Affairs* 19 (1), pp. 79–96.
- PAP NORBERT (2001): *Törésvonalak Dél-Európában*. PTE TTK FI KMBTK, Pécs.
- PAPADOPOULOS, THEODOROS (2018): Another Border Dispute Refuses to Die in the Western Balkans. *Geopolitical Monitor* 01/08/2018. <https://www.geopoliticalmonitor.com/another-border-dispute-refuses-to-die-in-the-western-balkans/> (2020. 04. 04.).
- PAVLIC, VEDRAN (2017): Overview of Croatia’s Border Disputes with BiH, Montenegro, Serbia, Slovenia, Liberland. *Total Croatia News* 01/22/2017. <https://www.total-croatia-news.com/politics/16084-overview-of-croatia-s-border-disputes-with-bij-montenegro-serbia-slovenia-liberland> (2020. 04. 04.).
- PELLET, ALAIN (1992): The Opinions of the Badinter Arbitration Committee. A Second Breath for the Self-Determination of Peoples. *European Journal of International Law* 3 (1), pp. 178–185.
- RADAN, PETER (1999): Yugoslavias internal borders as international borders: a question of appropriateness. *East European Quarterly* 33 (2), pp. 137–155.

- REMÉNYI PÉTER–VÉGH ANDOR (2006): Az ezredforduló határkérdései, határváltozásai a Nyugat-Balkánon. *Földrajzi Értesítő* 55 (1–2), pp. 195–211.
- REŽEK, MATEJA (2015): Jugoslovanski federalizem in medrepubliške meje v prvih letih po drugi svetovni vojni. *Acta Histriae* 33 (3), pp. 433–444.
- ROSSMAN, GABRIEL (2016): Extremely Loud and Incredibly Close (But Still So Far): Assessing Liberia's Claim of Statehood. *Chicago Journal of International Law* 17 (1).
- SPAHIĆ, MURIZ–BUŠATLIJA–JEKAUC, ANTON–TEMIMOVIĆ, EMIR–JAHIĆ, HARIS–MEZETOVIĆ, AJDIN (2014): Sutorina – usurped geographical territory of Bosnia and Herzegovina. *Acta Geographica Bosniae et Herzegovinae* No. 2, pp. 5–19.
- UNITED NATIONS CONVENTION ON THE LAW OF THE SEA.
https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf (2020. 08. 04.).

Balkáni hadszíntér az Osztrák–Magyar Monarchia katonaföldrajzi leírásaiban

Suba János¹

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti térképtára őrzi az Osztrák–Magyar Monarchia Vezérkara Országleíró Irodájának kiadványait a Monarchia „lehetséges” hadszíntereiről. Ezek a leíró katonaföldrajz gyöngyszemei, adatokkal, térképekkel agyonzsúfolt könyvecskék, folyamatosan helyesbítve, és újra nyomtatva a katonaföldrajz és a történeti földrajz forrásértékkel bíró remekművei. Dolgozatunkban ezek keletkezését mutatjuk be, illetve csatoljuk a Balkánt leíró művek címjegyzékét (1. táblázat).

Bevezetés

Az ipari forradalom hatásaként a földrajzi környezet nagymértékben átalakult: a vasúthálózat gyors ütemű kiépítése, a nagyarányú folyamszabályozási munkálatok, mocsárlecsapolások, ezek nyomán a mezőgazdasági művelés kiterjesztése, valamint a településszerkezet átalakulása következtében a táj képe megváltozott. Ezeket a változásokat a térképeknek is nyomon kellett követniük. A 19. század második felében a kor katonai követelményeinek megfelelően, a tudomány és a technika akkori szintjén új térképek születtek, mint például a Monarchiában a III. katonai felmérés alapján levezetett térképművek. A nyomdaipar fejlődése következtében a katonai térképek viszonylag olcsóvá váltak, ezért is terjedtek el egyre jobban a tudományos és a polgári életben is.

A földrajzi környezet és az oikumené megismeréséhez, az új eredmények elterjesztéséhez a leíró földrajz virágzásán – és a térképek használatának elterjesztésén túl – a katonaföldrajz fejlődése is hozzájárult, elsősorban a hadszíntérleírással² és a hadszíntérismeret³

¹ Térképtárvezető. Hadtörténeti Térképtár, Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

² Hadszíntér: A háborús térségnek meghatározott kontinentális, vagy óceáni, illetve interkontinentális méretű része, amelyen a hadviselő felek hadipotenciáljának az adott kontinensre vagy óceánra eső hányada helyezkedik el, s amelyben a fegyveres erőknek minden, vagy néhány haderőneme egységes elgondolás alapján, a kitűzött közös hadászati célok elérésére, hadászati hadműveletet folytat. A hadszíntér egy, vagy néhány hadászati irányt foglal magában. A hadszíntér katonapolitikai és gazdasági jelentőségétől függően főhadszíntér, vagy mellékhadszíntér lehet. Természetföldrajzi jellege szempontjából kontinentális (szárazföldi) óceáni (tengeri) és interkontinentális lehet. *Katonai értelmező szótár* (1972). Budapest, 155–156.

³ Hadszíntérismeret: A katonaföldrajz alkalmazott tudománya, a tisztek, törzstisztek hadászati, hadműveleti-harcászati kiképzésének ismeretanyaga. A hadszíntérismeret keretében a csapatok és a törzsek megismerik a valószínű ellenséges koalíció katonai lehetőségeit, az adott hadszíntér politikai, gazdasági és természetföldrajzi viszonyait, e viszonyoknak a hadviselésre kifejtett hatását, valamint ezen tényezők kutatásának és a fegyveres

anyagának tudományos igényű feldolgozásával. A katonaföldrajzi kutatások a korabeli Európában, a katonaföldrajzi intézetekben, vagy a vezérkarok országleíró irodáiban (osztályain) folytak. A Monarchiában a bécsi Katonaföldrajzi Intézet egyesítette a Habsburg Birodalom összes geodéziai, topográfiai, kartográfiai és térképtechnológiai munkálatait.

Az Országleíró Iroda és feladata

A katonaföldrajzi adatok gyűjtését, értékelését, az „országleírást”, amelyben áttekintést adtak a természeti és társadalmi környezet hatásáról a fegyveres küzdelem megszervezése szempontjából, a vezérkar hatáskörébe utalták, így lett az Országleíró Iroda⁴ a vezérkar hat irodájának egyike. Feladatát, munkáját a vezérkar főnökének irányelvei szabályozták.

Az iroda sok évtizedes tervszerű munkával – egységes szempontok alapján – a szárazföldi haderők részére kijelölt hadszínterek területét dolgozta fel és írta le katonaföldrajzi vonatkozásban. A hadszínterek leírása és feldolgozása, illetve ezek értékelése térképeken történt, így szoros kapcsolat alakult ki a térképészet és a katonaföldrajz között, amely összefüggött a térképészeti biztosítással is.

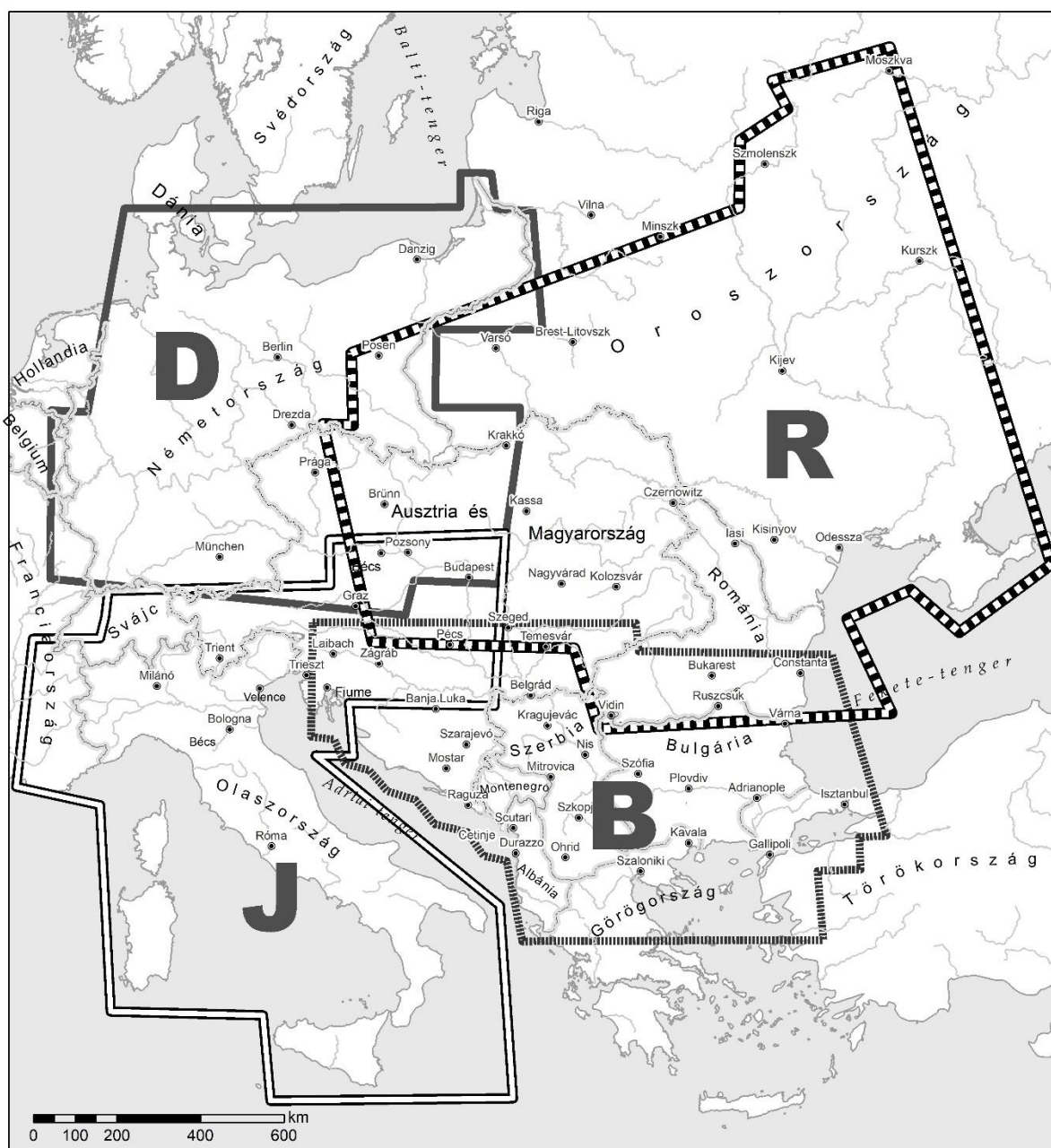
A hadszínterek felosztását a csapatoknak kiutalt 1:400 000 méretarányú hadászati, 1:200 000 méretarányú hadműveleti és 1:75 000 méretarányú térképművek katonai egységcsomagjainak szelvényei bizonyítják „R” (Oroszország), „B” (Balkán, /Szerbia/), „J” (Olaszország, /Itália/), „D” (Németország) esetre (katonai felvonulás, háború) és ezek változataira. A Monarchia katonai vezetése ugyanis a szárazföldi haderők részére négy hadszínteret különböztetett meg. (A hadszínterek megnevezésénél elfogadott volt az égtáj szerinti felosztás is.)

„B” Balkán, Déli hadszíntér határa a horvát-szlavón-magyar határ – Bács-Bodrog, Torontál, Krassó-Szörény vármegyék nagyobbik, déli része – Orsova – a Duna folyása Szilisztraig – a bolgár-román határ; onnan délre a Fekete-, Márvány- és az Égei-tenger partjai – az 1914. évi görök-török határ – Albánia – Dalmácia – a Fiumei-öböl – a horvát-osztrák határ. A balkáni hadszínteret 40 teljes és 32 csonka kétszázézes térképszelvény fedte le (1. ábra).

tevékenység megtervezésében, megszervezésében és folytatásában való felhasználásának módszereit és formáit. *Katonai értelmező szótár* (1972). Budapest, 157.

⁴ Hivatalos neve „Landesbeschreibung Bureau des K. und K. Generalstabes” volt.

1. ábra: Az Osztrák-magyar Monarchia hadszíntérfelosztása

Szerk. a szerző

Az Iroda terjesztette elő a vezérkar főnökének az országos felmérés és a katonai térképezés ügyeit is, ami tulajdonképpen a bécsi Katonai Földrajzi Intézet munkájára vonatkozott. Az Országleíró Iroda az általa megszerzett minden adatot és térképváltozást közölt a Katonai Földrajzi Intézettel, a külföldet érintő adatok fontosságának megítélését az Iroda magának tartotta fenn. A Hadműveleti Irodával együtt a vezérkar főnökének előterjesztette azonban az Irodát érintő kérdéseket. Ezek: a katonailag fontos útvonalak, vasútvonalak nyilvántartása, azok szemrevételezése, a megállapított hiányosságok elhárítása, a katonai szempontból érdekes útépitések szorgalmazása, valamint a különböző építményekről készült

szakvélemények előterjesztése. Az Iroda munkatársai a határkiigazításoknál szakértőként működtek közre.

Az Iroda szervezeti felépítése

Az osztály osztályvezetőségből, és több – hadszínterek szerint megszervezett – csoportból, valamint archívumból (térkép- és levéltárból) állt. A személyi állományt a vezérkari tisztek közül egy ezredes, két alezredes, vagy őrnagy és négy százados alkotta. A csapattisztek és a helyi alkalmazású tisztek állományából, esetleg nyugállományból tíz tiszt került ki. A bécsi Katonaföldrajzi Intézet egy térképtervezőt (tisztet, vagy katonai tisztviselőt) és egy rajzoló (altisztet) bocsátott az Iroda rendelkezésére. Az írnokokat és a küldöncöket különböző csapattestektől vezényelték.

Az Iroda vezetőségéhez az Iroda vezetőjén és helyettesén kívül fogalmazó tisztek voltak beosztva, őket egészítette ki egy kezelőtiszt és a segédszemélyzet. Az Iroda vezetőjének ismernie kellett az egyes hadszíntereket a bejárás után. Az így szerzett ismeretei és a már elkészült segédletek alapján, valamint a kapott utasítások nyomán rendelkezett a munka és a szemrevételezések programjairól. A rangban következő vezérkari tisztt az irodavezető helyettese, aki az összes fontosabb ügyről tájékoztatva volt.

A fogalmazó tisztek a vízleírást, az útviszonyokat, a Katonaföldrajzi Intézettel összefüggő ügyeket látták el. A kezelőtiszt a segédhivatal és a segédszemélyzet főnöke volt.

A csoportok

A csoport általában a csoportvezetőből (vezérkari törzstiszt, vagy vezérkari százados), fogalmazó tisztekből és a csoport geográfusából állt. A csoport vezetőjének ismernie kellett – az Országleíró Iroda anyagaiból, a vonatkozó szakirodalomból, valamint a különböző utazásokból – a neki kiutalt hadszínteret annyira, hogy a leírás mindenkori állapotát, annak hiányait és hézagait át tudja tekinteni, így az Iroda vezetőjének tájékoztatást adhatott és javaslatot tehetett. Az irodavezető rendelkezései alapján összeállította a csoport munkatervét. Felelős volt a forrásanyagok gyűjtéséért, kiosztásáért és időben való felhasználásáért, a meglévő és az új segédletek feldolgozásáért.

A fogalmazó tisztek a forrásanyag kiértékelését és a hadműveleti segédletek kidolgozását végezték. Személyes felelősséggel tartoztak a különböző forrásanyagok feldolgozásáért és a nekik kiutalt hadműveleti segédletek naprakész nyilvántartásáért.

A csoport geográfusa a csoport minden munkájáról tájékozódva volt. Ismerte a csoportra vonatkozó országleíró anyagokat és a rá vonatkozó irodalmat, az új munkáknál felhasználható országleíró munkák, könyvek, térképek forrásértékét. Kezelte a csoport

archívumát, gyűjtötte és listázta a forrásanyagot, előjegyzést vezetett a szemrevételezésekről, nyilvántartotta a segédleteket, és közreműködött az új segédetek kidolgozásában.

Az archívum (térkép-, levél-, okmánytár)

A forrásanyagokat – amelyek átmeneti fontosságúak és titkosak – a csoportoknak utalták ki. A többit az archívum kezelte. Az elavult anyagokat az Iroda vezetője évenként kiselejtezte. A csoportok archívumait a csoportgeográfusok kezelték. Az archív anyagokat a következőképpen csoportosították: hadműveleti segédletek, imprimatúra-, korrektúra- és kefelenyomatok azokról a munkákról, amelyeket az osztály leadott; régibb eredetű, de még használható hadműveleti segédletek; különfélék és vegyesek. Általában az ötvenéves hadműveleti segédleteket – amelyeket már forrásműnek nem lehetett tekinteni – átadták a hadilevéltárnak. Az Országleíró Iroda térkép- és levéltárának vezetője helyi alkalmazású törzstiszt volt, aki az egész archívum szakszerű kezeléséért felelt. Ismernie kellett az anyagot annyira, hogy az egyes részek értékéről helyes véleményt adhasson.

Az országleírás végrehajtása

A hadműveleti segédletek általában a hadihasználatra alkalmas segédletek voltak, amelyek a mozgás, elszállásolás, és a „hadiszükségletek” tekintetében fontos területek, vonalak és erődítmények leírásából álltak. Ezek a segédletek a magasabb parancsnokságok, vezérkari tisztek, esetenként csapatparancsnokok részére is tanulmányi anyagul szolgáltak. A segédletek fajtái (az első négysegédlet szerkesztését az országleíró iroda munkatársai végezték el):

- katonai földrajz (elvileg az összes tényleges tiszt és hadbiztos számára tanulmányi segédletnek számított).

- hadműveleti segédletek
- egyes katonai szempontból különösen fontos területek részletes segédletei,
- folyóleírások,
- vasúti tábori segédletek,
- a külföldi erődítések részletes leírása,
- az európai államok haderőire vonatkozó segédletek,
- katonai statisztikai hadisegédletek,
- a tengerpart hadi leírása.

Előkészítő munkálatok

A forrásanyagot csoportonként összegyűjtötték. Ezek a következőkből álltak: szakirodalom; általános és katonai földrajzi művek; statisztikák; útleírások; hadtörténelmi művek; belföldi és külföldi folyóiratok; a bécsi Katonai Tudományos Egyesület folyóiratai és térképei, újságcikkek, a kormányok által nyilvánosságra hozott elszámolások (például az úthálózatok és a vasutak fejlesztéséről); a szemrevételezők által beküldött adatok; a Katonaföldrajzi Intézet topográfiai osztályainak írásbeli segédletei; a tanulmányi utazásokon részt vett tisztek jelentései; továbbá a katonai attasék és más, erre hivatott személyek és hivatalok, valamint a Nyilvántartó Iroda hírszerzőinek idevágó jelentései. Az anyagok túlnyomó részét a Nyilvántartó Iroda útján kapták meg. Az Iroda vezetőjének gondoskodnia kellett a forrásanyagoknak szánt művek, folyóiratok beszerzéséről; a könyvpiacra megjelent művekről, a szakirodalomról az illetékes csoportgeográfusnak kellett szakszerű bibliográfiát vezetnie.

A szemrevételezések évente folytak. Ezt nemcsak az Iroda tisztjei végezték, hanem más beosztásban lévő tisztek és erre alkalmas személyek is. A vezérkari tisztek számára minden év tavaszán meghirdették a leírandó területeket, amelyre – legalább egy turnusra –, „illet” jelentkezni. Az Országleíró Iroda szemrevételezése főleg a katonaföldrajzi adatok gyűjtésére szorítkozott. Külföldön azonban minden, katonailag érdekes tényezőre időt szenteltek. A szemrevételezés végrehajtására munkaeszközül a magyarázó szöveggel (legendával) ellátott térképet használták.

A csoportvezetők minden év márciusáig szemrevételezési programot terjesztettek fel. Az Iroda vezetője ezután a vezérkar többi irodáival, és ha a körülmények megkívánták, más katonai intézménnyel egyetértésben és összehangolva az évi programot jóváhagyás végett felterjesztette a vezérkar főnökének.

Segédletek

A segédletek – céljuknak megfelelően – a nagyon gyors tájékozódás eszközei, áttekinthetők, könnyen kezelhetők és tartalmuk minden tévedést kizárt. Alapvető hibájuk az volt, hogy a katonai vonatkozású kiértékelést az olvasóra bízzák.

Katonaföldrajzi segédlet (rövid, jellegzetesen megírt tanulmányi segédlet). Arra való, hogy a hadszínterek katonaföldrajzi viszonyairól rövid időn belül tájékoztasson, illetve emlékeztesse az olvasót a hadszínterek ismertetőjegyeire. Ezek a segédletek a megkívánt tájékoztatást nyújtották, mind áttekinthetően, mind az egyes részterületekre vonatkozóan – fontosság szerint – a következőkről:

- határok, általános beosztás,
- domborzat alakulása, terepfajták,
- terepfedezet, járhatóság, útviszonyok,
- áttekinthetőség,

- vizek,
- éghajlati és egészségügyi viszonyok,
- közlekedési eszközök (vasút, utak, szállítóeszközök),
- népességi, települési, elszállásolási viszonyok,
- állami szervezet felépítése és közigazgatási beosztás,
- igénybe vehető segélyforrások,
- ivóvízviszonyok,
- erődítések,
- rövid hadtörténelmi példák (a területen lezajlott fontosabb hadjáratok, csaták ismertetése),
- pénz, mérték, súly, időszámítás (ha eltérő),
- források, szakirodalom felsorolása.

Hadműveleti segédletek. Céljuk az volt, hogy a magasabb parancsnokságokat a *katonaföldrajzi témájú könyvek és segédletek olvasása alól mentesítsék*, tehát mindazt tartalmazniuk kellett, ami fontos a háborús előkészületekre és a katonai használatra nézve. Ezért ezek a segédletek megfelelően színezett, különböző színekkel felülnyomott, különleges jelkulccsal kiegészített, jelmagyarázattal (legendával) ellátott haditérképek voltak.

A megfelelő méretarányú, erdőjelölésű és más szükséges színezéssel ellátott térkép tartalmazta: a közlekedési hálózatot (útbőségnél kellő kiválasztással), vízi akadályokat, hidakat, fontos és kedvező átkelőhelyeket a (szükséges) hadihídoszlopok számával, bel- és külföldi erődítményeket, külföldi aknamezőket, sziklaakadályokat, karsztos talajt, olasz művelésű szőlőt, rizsföldeket, vizenyős talajt, vízben szegény területet a fontosabb ivóvízhelyek megjelölésével stb. Azok a fontos adatok, amelyeknek rajzi ábrázolása zavarólag hatott volna, a magyarázó szövegbe (legendába) kerültek. A hadműveleti térkép méretarányát a vezérkar főnöke állapította meg.

Részletes hadisegédletek. Olyan könnyen kezelhető, behatóan tájékoztató segédletek, amelyek a hadműveleti térkép „Beadecker”-szerű kiegészítései. Magasabb parancsnokságok, esetleg csapatparancsnokok részére készültek – valamilyen szempontból – fontos területekről. Tartalmazták a terepen lévő útleírási adatokat (a szemrevételezés évének megjelölésével), szállítóeszközöket, víziakadályokat, külföldi erődítményeket és aknamezőket, elszállásolási adatokat, esetleg az ivóvizekre vonatkozó adatokat is, közigazgatási beosztást, határőrszolgálati és egyéb tábori adatokat. A segédletek minden olyan szokatlan adatot tartalmaztak, amelyek valamilyen módon befolyásolták az illető területen a parancskiadást a harc megszervezésére és megvívására.

Folyamleírási segédletek. Tartalmazták azoknak a folyóknak és egyéb vizeknek a leírását, amelyek folyásuk, vízmennyiségük, vagy medrük állapota miatt nem gázolhatók át és áthidalásukhoz egy hadihídoszlop kevésnek bizonyult. A kisebb vizek, amelyek völgye vagy mellékterepe a folyó akadályjellegét növelte, ugyancsak szerepeltek benne. A következő adatokat tartalmazták: a folyó, mint akadály (meder, víztömeg átjárók), a folyó völgyének

alakulása és az átkelési viszonyok. A legfontosabb átkelőhelyek részletes méltatása; a folyó, mint szállítási és utánpótlási vonal. A mellékfolyókat is jellemezték.

Az Iroda által szerkesztett hadműveleti segédleteket a vezérkar főnöke hagyta jóvá, ő adta a nyomtatási engedélyt és állapította meg a nyomtatás példányszámát is. Ezután rendelte el az Iroda a kinyomtatás megkezdését. A próbanyomatok helyesbítését az egyes csoportok intézték. A nyomtatás körüli munkákat az osztály archívuma végezte. A titkos ügykezelésről is az archívum gondoskodott. A kliséket, és az imprimatúrapéldányokat az Irodánál őrizték. A kiadványoknak az elosztás után fennmaradó példányai képezték a tartalékkészleteket, azokat az archívum tárolta. A hadműveleti segédletek példányaiból a munkapéldány a csoportfőnököknél, egy másik darab a csoportoknál maradt. Ez utóbbi a nyilvántartási példány volt, amelyet folyamatosan és pontosan kellett vezetni. A hadműveleti segédletek nyilvántartása olyan volt, hogy szükség esetén nyolc napon belül – még váratlan esetben is – új kiadást tudtak megjelentetni. A hadműveleti segédleteket központi elosztó szerint kapták meg az alakulatok és az intézmények vezérkari osztályai, amelyek a feldolgozásukat és értékelésüket elvégezték.

1. táblázat: A Balkánt tárgyaló katonaföldrajzi leírások a Hadtörténeti Térképtárban

jelzet	cím	kiadás éve
L(B)1	Militär-Geographie. Balkan-Gebiet mit dem Thracischen Becken. I. Abschnitt. Bulgarian und Ost-Rumelien.	1887
L(B)2	Militär-Geographie. Balkan-Gebiet mit dem Thracischen Becken. II. Abschnitt. Der östliche Theil der Europäischen Türkei.	1891
L(B)3	Militär-Geographie. Westlicher Theil des Illyrischen Berglandes. I. Abschnitt. Das Österreichisch-Ungarische Küstengebiet und sein Hinterland.	1888
L(B)4a	Militär-Geographie. Östlicher Theil des Illyrischen Berglandes. I. Abschnitt. Serbien.	1893
L(B)4b	Militär-Geographie. Westlicher Theil des Illyrischen Berglandes. II. Abschnitt. Montenegro.	1893
L(B)5	Militär-Geographie. Macedonisches Becken mit dem Albanesischen Küstengebiete.	1886
L(B)6	Militär-Geographie. Süd-Ungarn.	1898
L(B)9	Nordbosnien. Behelf "B".	
L(B)10	Detailbeschreibung von Serbien.	1905
L(B)11	Serbien. Neue Routenbeschreibungen (als Ersatz für jene der "Detailbeschreibung von Serbien")	1914
L(B)12	Detailbeschreibung von Albanien. 1. Theil. Nord-Albanien mit den angrenzenden Theilen Dalmatiens und Montenegros.	1900
L(B)13	Detailbeschreibung von Makedonien.	1905

L(B)14	Detailbeschreibung von Sandžaks Plevlje und des Vilajets Kosovo.	1899
L(B)15	Detailbehelf "B". "Montenegro" und dessen bosn.-herceg., dalmat. u. türk. Anland	1912
L(B)16	Drinaansichten.	
L(B)4	Detailbeschreibungen von Fluss-Uebergangspunkten an der Drau	1877
L(B)5	Allgemeine Beschreibung der Donau von Rác Almás bis zum Eisernen Thore und ihrer Nebenflüsse: Sárviz, Franz-Josefs-canal, Temes, Ponjavica, Karas, Nera und Cerna.	1901
L(B)6	Allgemeine Beschreibung der Theiß von Szolnok bis zur Mündung und ihrer Nebenflüsse: Franzens- (Bácsér) Canal? Vk. Jegriška bara, Kőrös, Maros und Béga.	1902
L(B)4a	Allgemeine Beschreibung der Save von Radmannsdorf zur Mündung und ihrer Nebenflüsse exclusive Drina.	1904
L(B)4b	Strategische Übersicht des österreichisch-ungarisch-orientalischen Kriegsschauplatzes. Vorbemerkung und I. Hauptstück. Der westliche Teil der Balkanhalbinsel.	1906
L(B)5	Militär-statistische Übersicht von Dalmatien, Bosnien und der Hercegovina. 14. Die Amtssitze der politischen, der Gerichts- und der Finanz-Behörden.	1897
L(B)6	Militär-statistische Übersicht von Dalmatien, Bosnien und der Hercegovina. II. Theil.	1900
L(B)9	Militär-statistische Übersicht von Kroatien und Slavonien, dann von Fiume, Stadt und Gebiet. Der Amtssitze der politischen, der Gerichts- und der Finanz-Behörden.	1899
L(B)10	Militär-statistische Übersicht von Kroatien und Slavonien, dann von Fiume, Stadt und Gebiet. II. Theil.	1900
L(B)11	Militarische Feldelaborate. Serbien.	1909
L(B)12	Beschreibung der Unterkunfts-Verhältnisse von Kroatien und Slavonien, dann von Fiume, Stadt und Gebiet.	1900
L(B)13	Eisenbahnfeldlaborat Nr. 1 für die Wiederherstellung der Linie Belgrad-Niš (samt Nebenlinien).	1912
L(B)14	Eisenbahnfeldlaborat Nr. 2 für die Wiederherstellung der Linie Niš-Vranje.	1912

Szerk. a szerző

Irodalomjegyzék

Az Országleíró Iroda szervezetét, működését és munkáját a következő források alapján tudtuk rekonstruálni:

- Mittheilungen des Kaiserl. Königl. Militar-Geographischen Institutes* (1881-1913), Wien.
Instruktion für die Militarische Landsaufnahme (Militar-Mappirung und Reambulirung) I-H. (1887). Wien, E-44.
Instruction für die Militarische Landesbeschreibung (1873), Wien.
Organische Bestimmungen für das Militar-Geographische Institut (1898).
Petermanns „Geographischen Mitteilungen“ (1873, 1878, 1881), Gotha.
Organische Bestimmungen für den Generalstab (1900), Wien.
Generalstabshandbuch (1912), Wien.
Schematismus für das kaiserediche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche Kriegs-Marine (1880-1918), Wien.
Magyar királyi honvédtiszti és tisztviselői névkönyv (1880-1915), Budapest.
Ehnl, Maximilian.- Die Österreichisch-Ungarische Almanach nach Aufbau, Gliederung, Friedensorganisation, Eiteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer (1914).
Erganzungsheft 9. zum Werke „Österreich-Ungarns letzter Krieg“ (1934), Wien.
Hildburhausen. C. v.- Die Europäischen Heere. Ihre Organisation und Bewaffung (1870), Wien.
Glückmann, Carl (1905): *Das Heerwesen der Österreich-Ungarischen Monarchie*. Wien.
Jurnitschek, Alfréd (1873): *Die Wermacht der Österreich-Ungarischen Monarchie im Jahre 1873*. Wien.
Organisation der Bewaffneten Macht Österreich-Ungarns (1889), Wien.
Schmidt, Hugó (1914): *Heerwesen*. Wien.

A Landesbeschreibung Bureau des K. und K. Generalstabes kiadványai közül:

- Militar-Geographie des Südwestlichen Kriegsschausplatzes* (1908).
Detailbeschreibung des Österreichisch-Italienischen Grenzgebietes. I-III. (1901).
Routenbeschreibungen des Österreichisch-Italienischen Grenzgebietes I-III. (1912).
Flussbeschreibung: Der Isonso und die Venetianischen Flüsse (1911).
Allgemeine Übersicht der Befestigungen Oberitaliens (1911).
Fortificatorische Detailbeschreibung von Verona (1899).
Militar-statistische Übersicht von Nord Italien I-III.
Militar-Geographie Balkan Gebiet mit dem Trachien Decken (1887).
Militar-statistische Übersicht von Dalmatien, Bosnien und der Hercegovina (1897).
Militar-statistische Feldelaborate; Serbien (1914).
Eisenbahnelaborat Nr. L. (für die Wiederherstellung der Linie) Beograd-Nis (1912).

Militar-statische Übersicht von Nord Deutschland (1897).
Allgemeine Beschreibung der Donau von Passau bis Pressburg (1896).
Militar-Geographie des Russischen Reiches I-III. (1899).
Detailbeschreibung des wolynischpodolischen Operationsraumes (1902).
Allgemeine Beschreibung der Wiesel (1892).
Fortificatorische Detailbeschreibung von Brest-Litowk (1899).

Az Osztrák-Magyar Monarchia hadműveleti térképei közül:

Operationskarte, B" l:200 000 Serbien, Montenegro und Anland". Ausgabe 1914.
Provisorische Operationskarte „B" l:400 000. Ausgabe 1914.;
Operationskarte „R" l : 400 000. Ausgabe 1912-1916.;
Marsch-Routen Karte Österreichisch - Ungarischen Monarchie l:300 000 (1877), Wien.

Szefárd zsidóság a Balkánon

Zagyai Nándor¹ – Szilágyi István²

A szefárdok eredete

Szefárdoknak a 15. század végi kiűzetésük előtt Hispániában, valamint az egykor Portugáliában élt zsidók, illetve a kényszer hatására katolizáltak, de kivándorlásukat követően a zsidósághoz visszatértek leszármazottait tekintjük, noha tágabb értelemben, bár tévesen gyakran utalnak ezzel a névvel a nem askenázi³ eredetű zsidóságra általában. Nevüket talán fordításból eredő jelentésátvitellel nyerték. A Bibliában Ovadja (Abdiás) próféta könyvének 20. versében fordul elő a Szfarad (ספרד) helynév, mint a Jeruzsálemből száműzöttek egyik települése. A ma leginkább elfogadott vélemény szerint Szfarad az egykori Lüdia (Lydia) fővárosával, a kis-ázsiai Szardeisszel (Sardis) azonos (Vernet Pons, M. 2014), amelynek helyi neve Szfard volt. E helynév Hispániára való átvitelének körülményei máig sem tisztázottak, de ebben vélhetően szerepe lehet a 2. századi Targum Jonatánnak és a Pesittának, a prófétai könyvek arámi, illetve a héber Biblia (Ószövetség) szír nyelvű fordításainak is. Előbbi Szfaradot Szpamia vagy Iszpamia, utóbbi pedig Iszpania alakban adja vissza (EJ. 18/292, 2007). Az mindenesetre bizonyos, hogy a 8. századra Hispánia általánosan elterjedt héber neve már Szfarad volt, amelyről az innen származó zsidóság szefárd, szefárdi, szefárdok (héberül szfaradi [ספרדי], többes számban szfaradim [ספרדים]) névalakjait nyerte.

A zsidóság Ibériai-félszigeten való biztos megjelenésére utaló legkorábbi, Tarragonában (Tarraco), illetve Adrában (Abdera) talált feliratos régészeti leletek a 2–3. századból, azaz a Római Birodalom idejéből származnak (Bowers, W. P. 1975). Ezek azt igazolják, hogy Hispánia földközi-tengeri partvidékén a zsidók a második jeruzsálemi templom i. sz. 70-ben történt lerombolását követően telepedtek meg. Az 5. századig tartó római uralom idején érvényesülő kedvező társadalmi környezet alapjaiban változott meg a szélsőségesen ellenséges vizigótok (nyugati gótok) hatalomra kerülésével, akik a zsidósággal szembeni keresztény intoleranciát képviselték.

A hispániai zsidóság, és általában a zsidó világ egyik, ha nem a legvirágzóbb, többszáz éves időszaka köszöntött be a 8. század elejétől kezdődő arab (mór) hódítással, amely lehetővé tette a zsidóság akkori szellemi-tudományos centrumának számító, muszlim kulturális-politikai

¹ Tudományos munkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Szentágothai Kutatóközpont, Történelmi és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum.

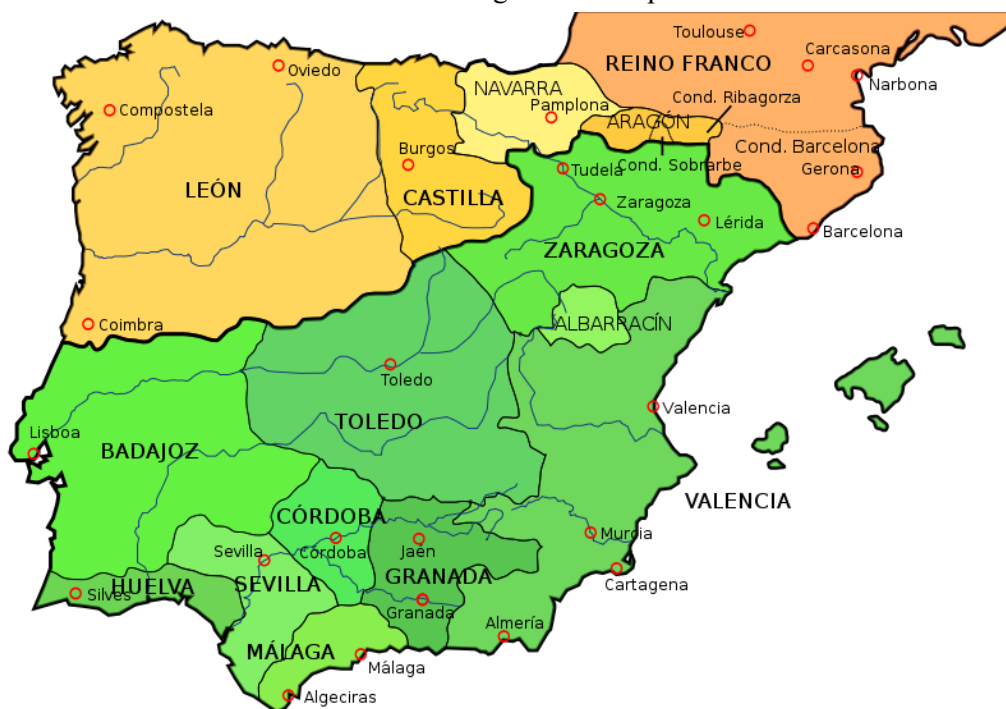
² Az MTA doktora, nyugalmazott egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi és Földtudományi Intézet.

³ A zsidó diaszpóra egyik meghatározó csoportja, amely az I. évezred végére a Rajna mentén élő közösségekből kovácsolódott össze többé-kevésbé egységes kultúrájú közösséggé, e magterületről szétterjedve pedig a középkor és kora újkor folyamán elérte Közép- és Kelet-Európát is.

befolyás alá került Babilóniával (Irakkal) való kapcsolatfelvételt, illetve kommunikációt. A zsidóságon belüli kulturális-vallási kapcsolatok intenzívebbé válása, a muszlimok által közvetített antik-hellenisztikus kultúra megismerése, nem utolsósorban pedig a zsidók iránt tanúsított, mindkét fél számára kölcsönös előnyökkel járó muszlim tolerancia valóban az aranykort hozta el az ibériai zsidóság számára, amelynek legfényesebb korszaka az Abbászida hatalomátvételt követően Damaszkuszról menekülni kényszerülő Omajjádok által alapított Córdobai Emirátus (756–929), illetve ennek politikai örököse a Córdobai Kalifátus (929–1031) idejére esett.

E korszak zsidó szellemi kiválóságai nem csupán az irodalom, a filozófia vagy az orvostudomány területén, de az államigazgatás és politikai vezetés legfelsőbb szintjein is addig példa nélküli eredményekre, illetve előmenetelre tettek szert. Külön is érdemes itt megemlékeznünk néhányukról, annál is inkább, mert nemcsak a zsidó, de általában a középkori szellem- és politikatörténet legnagyobb hatású alakjait tisztelhetjük bennük. Legkorábbi jeles képviselőjük Haszdai ibn Saprut (915–970), eredetileg III. Abd ar-Rahman kalifa udvari orvosa, a Córdobai Kalifátus adó- és külkereskedelmi ügyekért felelős kormányzati tisztviselője, maga is jeles költő és irodalompártoló, akinek köszönhetően Córdoba a zsidó szellemtudományok Mekkáivá vált (Sarna, N. M. 1971). E kor neves és ünnepezt költője volt Smuél ha-Nagid (993–1056 k.), aki e mellett kiváló Talmud-tudós és nyelvész, nem mellékesen pedig a diaszpórazsidóság történetének talán legbefolyásosabb politikai szereplője, a kalifátus felbomlását követő és az Almorávida uralom megszilárdulása előtti ún. berber taifák (hatalmi szegmentumok) időszakában (1. ábra) Badisz ibn Habusznak (ur. 1038–1073) a Granadai Taifa uralkodójának vezire és a hadsereg főparancsnoka lett (Stillman, N. A. 1979).

1. ábra: Taifák a meghódított Hispániában

Forrás: Spain Then and Now é.n.

A taifák és az Almorávida hatalom időszakát már az aranykor hanyatlásának, az arab uralom meggyengülésének, szétesésének jelei kísérték. E tekintetben korai mérföldkönek tekinthető az 1066-os granadai pogrom, amelynek során a zsidó politikai befolyás ellen fellépő muszlim tömeg több mint ötezer embert mészárolt le a városban, köztük a vezíri méltóságot apjától megöröklő Jozsef ha-Nagidot is (Roth, N. 1994). Mindemellett e korszak még olyan zseniális elmék szellemi táptalaját szolgált, mint Mose ibn Ezra (1055/1060 k.–1138 k.) a legnagyobb hispániai költők egyike, filozófus, nyelvész, irodalomteoretikus, a judeo-arab költészet nagy hatású képviselője, Slomo ibn Gvirol (1021/1022–1057/1070) költő és neoplatonikus filozófus, akit Graetz a 11. század költői és filozófiai lángelméjeként, a zsidó Platónként emleget (Graetz, H. 1908, 249), vagy az ugyancsak jeles költő és filozófus Jehuda ha-Lévi (1075 k.–1141), akinek költeményei a jelen kor liturgikus irodalmában is tovább élnek, és akit mind kortársai, mind az őt követő generációk egészen napjainkig a zsidó érzületre inspiráló erővel ható, legnagyobb nemzeti költők közt tartanak számon (JE. VII/346, 1904). A Hispániában felhalmozott középkori zsidó szellemi örökség megkerülhetetlen része Mose ben Maimon, közismertebb nevén Maimonidész (1138–1204), rabbi, orvos, filozófus és vallástudós, a zsidó vallásjog (halakha) kodifikátora is, noha tevékenységének csupán a kezdetei kötődnek ide. A zsidósággal szemben már kifejezetten ellenséges és kirekesztő módon fellépő, a Córdoba 1148-ban meghódító berber Almohád-dinasztia uralkodása idején bevezetett kényszerkonverzió elől menekülő Maimonidész legnagyobb hatású műveit már Fezben, majd az egyiptomi Fuszátban írta.

Az Ibériai-félszigetről a Maghrebbe visszavonuló Almorávidák hatalmi irt hátrahagyva meggyorsították a keresztény reconquista folyamatát, melynek első komolyabb, a zsidók számára is sorsfordító jelentőségű állomása volt Toledo 1085-ben történt elfoglalása. A keresztény előrenyomulással szembeni utolsó komolyabb válaszlépések az időközben észak-afrikai hatalmukat megszilárdító, és az Almorávidák örökébe lépő Almohádok visszafoglaló hadműveletei voltak, aminek eredményeként az 1170-es évekre, további mintegy fél évszázadra ellenőrzésük alá vonták a korábban muszlim uralom alatt álló területek egy részét. Maimonidész sorsában osztozva az Almohád hatalom alá került dél-hispániai (anadalúziai) zsidóság a dhimma⁴ státusz elvesztése, illetve az erőltetett iszlamizáció miatt menekülni kényszerült, de a Toledót visszahódító VI. Alfonz király uralkodásától kezdve a zsidók iránt több-kevesebb türelemmel viseltető keresztény hatalom oltalmában bízva döntően már Kasztíliában keresett és talált menedéket.

Az arab-muszlim kulturális környezetből érkezett, életerős és kreatív zsidó népesség a keresztény uralom idején sikeres, egyúttal szükségszerű akkulturációs fordulatot hajtott végre, és új társadalmi közegéhez nyelvében is alkalmazkodott: anyanyelve a középkori kasztíliai lett,

⁴ Egyfajta védelmi szerződés a muszlim állam, valamint az uralmuk alatt élő „könyv népei” (ahl al-kitab) azaz a Koránt megelőzően isteni kinyilatkoztatásban részesülő és azt írásban rögzítő monoteista vallások követői, tulajdonképpen a zsidók és keresztények között. Ennek értelmében e kisebbségi felekezetek szabadon gyakorolhatták vallásukat, saját szokásrendjük szerint élhettek, bizonyos fajta öngazgatási autonómiával rendelkeztek, a muszlim hatalom pedig javaik és életük biztonságát garantálta, pártfogásában részesítette őket. Cserében ún. fejadót (dzsizját), illetve földhasználati díjat (haradzst) kellett fizetniük (Kéri K. 2022).

melyet a Hispániából való kiűzetését követően a spanyol köznyelv fejlődési folyamatai által érintetlenül, ősi nyelvallapotában őrzött meg. Ez, a latin eredtre utalva ladinónak vagy judeo-spanyolnak nevezett nyelv később a szefárd diaszpórában a helyben használt nyelvekből származó fonetikai, grammatikai és lexikai átvételek eredményeként szétfejlődésen ment keresztül, és a nyelvi egységesítésen átesett jiddissel, az askenázi zsidóság tradicionális nyelvével ellentétben ma sem létezik standard változata (Bunis, D. M. 2015).

A 13–14. század fordulójától kezdve felerősödő antiszemitizmus I. Péter (ur. 1350–1367) uralkodásától eltekintve, amikor egy rövid időre a zsidók társadalmi helyzete a klérusellenes király pártfogásának, illetve kincstárnoka, Smuél ha-Lévi (Abulafia) uralkodóhoz fűződő bizalmi kapcsolatának és politikai befolyásának köszönhetően kedvező irányba fordult, egyre komolyabb veszélyt jelentett a zsidók számára. Sorsuk az 1391. évi, Hispánia-szerre kirobbanó, több tízezer áldozattal járó pogromok nyomán pecsételődött meg: többségük közvetetett vagy közvetlen kényszer hatására kénytelen volt keresztény hitre térni (Lea, H. Ch. 1896). Az ún. újkeresztények vagy conversók (áttértek) egy jelentős része azonban csak látszatkeresztény volt, titokban továbbra is a zsidó vallást gyakorolta, illetve hagyományozta tovább utódainak. Ez utóbbiakra a 15. században közkeletűvé vált marranos (marranók) névvel szoktak utalni. Minthogy azonban ez az elnevezés magában hordozza a marrano, azaz disznó etimológia lehetőségét is,⁵ tudományos kontextusban ma inkább elfogadott a kevésbé specifikus jelentéstartalmú kriptozsidók terminus (Primack, K. 1998).

Az újkeresztények egy része, akik eredendően a titokban zsidóként élő marranók üldözésére 1478-ban felállított spanyol inkvizíció tevékenységének kezdete óta újabb megpróbáltatásoknak voltak kitéve, az 1391-es pogromokat követően a Granadai Emirátusba menekült, amely a reconquista során felörlődő, 1236-ban Córdobát, majd 1248-ban Sevillet is elvesztő Almohád Kalifátus utódállama, az utolsó muszlim politikai entitás volt az Ibériai-félszigeten. A Granadai Emirátus a Kasztíliai Koronával kötött egyezmény alapján 1230 óta a keresztény királyság adófizető vazallusaként kvázi önállóságot élvezett, ahol az ide érkező marranók zsidóként újra szabadon élhettek.

A több mint egy évezredes múltra visszatekintő hispániai zsidóság számára a végső csapást a katolikus királyok, Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd (2. *ábra*) uralkodása idején a muszlimok Hispániából való végleges kiszorítása céljából 1482-ben indított granadai háború jelentette. A muszlimok 1491 végén kapitulációra kényszerültek, a Granada elestét követően, 1492. március 31-én kibocsátott ún. alhambrai dekrétumban pedig a kereszténység felvételét elutasító zsidókat arra kötelezték, hogy halálbüntetés terhe mellett, ingóságaikkal, de arany- és ezüstjajaik nélkül július utolsó napjáig hagyják el az országot (Peters, E. é.n.). Az elűzöttek létszámára vonatkozóan csak nagyságrendi becslések léteznek. Minthogy az alhambrai dekrétum, illetve a korábbi zsidóüldözések eredményeként addigra már több mint kétszáz ezren katolizáltak, a Hispániát elhagyni kényszerülő zsidók száma negyvenezer és százezer fő közé tehető (Pérez, J. 2007).

⁵ Más értelmezésben a marrano a galíciai portugálból származó, erőltet jelentésű marrar igére vezethető vissza, utalva a marranók kényszer hatására történő megkeresztelkedésére (Primack, K. 1998).

2. ábra: A Katolikus Királyok

Forrás: Wikipedia1 é.n.

1492 meghatározó dátum a spanyol történelemben. A Kasztília és Aragónia trónját és erejét egyesítő Katolikus Királyok (Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd) 1492. január 2-án elfoglalják Granadát, az utolsó mór erősséget. Boabdil kalifátusának megszűnésével véget ér a Gibr-al Tarik partra szállásával elkezdődött hétszáz éves arab uralom, befejeződik a reconquista, a félsziget keresztény visszahódítása. Új nagy állam, új nagyhatalom születik Európában (Fernández-Álvarez, M. 2003, Szilágyi I. 2018). Véget ér a széttagolt, kis királyságokból és örgrófságokból álló mozaikos Hispánia időszaka (3. ábra).

3. ábra: Hispánia egyesülése és a reconquista (1360)

Forrás: Wikipedia2 é.n.

1492 augusztusában indul első útjára Kolumbusz Kristóf. Az admirális a Fernando de Lugo által nem sokkal korábban meghódított Kanári-szigeteken tartott rövid pihenő után 1492. október 12-én érkezik meg az „Indiákra”, fedezi fel az Újvilágot, az Amerigo Vespucciról elnevezett Amerikát. Antonio de Nebrija a salamancai egyetem tudós professzora – a modern európai nyelvek közül elsőként – 1492-ben jelenteti meg a kasztíliai spanyol grammatikáját. A szerző által írt prológusból tudjuk, hogy az *Arte de la lengua española* című könyvet az egyetemre látogató Izabella királynőnek ajánlja, aki a hatalom szempontjából haszontalannak vélt csecsebecsét kezében tartva megkérdezte: „Mire lehet ezt használni?” Ekkor hangzott el Nebrija, más források szerint Ávila püspökének szállóigévé vált válasza: „A birodalomnak a nyelv mindig társa.” Így lett a Kasztília által létrehozott, egyre növekvő birodalom közös nyelve a spanyol kasztíliai változata, a castellano. A politikai, a nyelvi és a vallási egység megteremtésével immár minden készen állt ahhoz, hogy Spanyolország az európai és a világpolitika egyik meghatározó tényezőjévé váljék (García de Cortazar, F. – González Vesga, J. M. 2001).

4. ábra: I. Károly, a birodalomépítő

Forrás: Wikipedia3 é.n.

A gyorsan növekvő birodalom I. Károly (*4. ábra*) (1516–1556) uralkodása alatt éri el földrajzi kiterjedésének maximumát. Az V. Károly néven 1530-tól német-római császár birodalmában „sohasem nyugodott le a nap.” Minden feltétel adva volt tehát az üstökösszerű gyorsasággal megszerzett világhatalmi státusz tartós megőrzésére. A spanyol abszolutizmus és arisztokrácia (grandok) politikája azonban aláásta a történelmi értelemben véve tartósan érvényesíthető nemzeti érdekek alapjait. A félsziget visszahódításával egy időben, már 1492-ben megkezdődött a főleg kereskedelemmel, pénzügyi és ipari tevékenységgel foglalkozó mórok, a katolikus hitre áttért arabok, a conversók és a zsidók többszázeges tömegeinek pogromszerű, módszeres kiűzése (Anderle Á. 1992, Fernández-Álvarez, M. 2003, Szilágyi I. 2019). A civilizációk összecsapásának jellegét öltő intézkedéssorozat a polgári fejlődés és az egységes nemzeti piac megteremtésének alapjául szolgáló városok és városi szövetségek háttérbe szorítása és az inkvizíció előretörése kísérte.

Az anyaországba áramló arany, ezüst és gyarmati növényi kultúrák (kukorica, burgonya, tök, bab, paradicsom, dohány, banán, fűszerek stb.) bőségétől elvakított királyi udvar „fordított merkantilista” gazdaságpolitikája következtében a hirtelen jött gazdagság az angol és francia vetélytárs „eredeti tőkefelhalmozását” segítette. A nagyhatalmi törekvések szolgálatába állított háborúk és fegyveres hódítások kimerítették az államkincstárt. Nem jött létre a hatalmas birodalom központi magjának szerves belső egysége sem. A vallás egysége nem pótolhatta az egységes piac hiányát. A regionális, nemzeti, etnikai és politikai szétagoltságtól szenvedő megosztott Hispánia (Anderle Á. 1985) a történelmi „elgerinctelenedés” (Ortega y Gasset, J. 1983, Szilágyi I. 2000) korai állapotába került. A 17. századtól a tengeri kereskedelem főbb útvonalai már elkerülték a Földközi-tenger medencéjét. A birodalom nemzeti érdekeinek érvényesítése során is sorozatos vereségeket szenvedett. 1587-ben Drake admirális halálos csapást mért a „Győzhetetlen Armádra”, a spanyol hajóhadra. 1609-ben Németalföld, 1640-ben pedig Portugália vívta ki függetlenségét. A 19. század első harmadában a latin-amerikai népek is megszabadultak a spanyol uralomtól. A sorozatos vereségek és a megmerevedett, torz belső gazdasági-társadalmi politikai struktúra következtében a nagyhatalmak sorából kikerült Spanyolország külső megszállás nélkül is az európai perifériára szorult.

A hispániai zsidóság történetének jócskán megkésett, mégis örömteli utóéletéhez tartozik, hogy a száműzetésükről rendelkező dekrétumot 1968-ban formálisan is hatályon kívül helyezték, ami inkább csak szimbolikus jelentőséggel bírt, hiszen a 19. század közepétől kezdve a Maghrebből bevándorló, az 1930-as években már hat-hétezres, napjainkra mintegy ötvenezer főt számláló zsidó közösség (SpainExpat 2021) ekkor már több mint egy évszázada szabadon gyakorolhatta vallását az országban. A spanyol zsidóság hosszú kálváriája 2015-ben vett végső fordulatot annak a törvénynek az elfogadásával, amely az 1492-ben száműzött zsidók leszármazottai számára, amennyiben 2019. október 1-ig kérvényezték azt, és kétséget kizáróan bizonyítást nyert, hogy jogosultak rá,⁶ jelképes jóvátétel gyanánt spanyol állampolgárságot biztosított (Global-Regulation 2015). A lehetőség sokak érdeklődését felkeltette, hiszen az

⁶ A kérelmezőknek spanyol nyelv- és kultúraismeretüket, szefárd örökségüket, a Spanyolországhoz fűződő különleges kötődésüket kellett igazolniuk (Global-Regulation 2015).

eredeti határidőig több mint 132 ezer, a 2021 szeptemberéig meghosszabbított időszakot is figyelembe véve pedig mintegy 153 ezer kérvényt nyújtottak be, túlnyomórészt latin-amerikai országokból; végül 36 ezer kérelmező jutott ily módon spanyol állampolgársághoz (Times of Israel 2019, 2022).

A szefárd diaszpóra létrejötte

A Hispániát 1492-ben, az első migrációs hullám keretében elhagyó zsidók a 15. század végén, a 16. század elején három térségben telepedtek le, megalapozva ezzel a Mediterráneum szefárd diaszpóját (5. ábra). Észak-Afrikában az elsődleges célállomásuk, bízva a száműzetés ideiglenességében, a szülőföldjük közelében elhelyezkedő, és már a 9. századtól kezdve a zsidó világ kiemelkedő szellemi, tudományos és kereskedelmi centrumának számító Fez volt, e mellett azonban a Maghreb keletebbi területein és Egyiptomban, illetve az észak-afrikai vándorlási útvonal végállomásaként Palesztinában és Szíriában is létrehozták első közösségeiket. A második fő célterületük Itália volt: a félsziget nyugati, Ligur- és Tirrén-tenger menti térsége, Szicília, valamint az Adria vidéke, Velencével az élen. A harmadik, egyben legjelentősebb új településterületük az Oszmán Birodalom lett, ahol II. Bajazid szultán (ur. 1481–1512) örömmel segítette a hosszú múltra visszatekintő kulturális, tudományos, államigazgatási és pénzügyi tapasztalatokkal bíró hispániai zsidóság komoly társadalmi-gazdasági haszonnal kecsegtető integrációját.

5. ábra: A Spanyolországból és Portugáliából való zsidó kivándorlás útvonalai

Forrás: Real Instituto Elcano é.n.

Az Égei-tengeren észak felé tartva olyan, később jelentős zsidó kereskedelmi, egyúttal szellemi-tudományos központokká váló településeken vetették meg a lábukat, mint Szmirna (Izmir), Isztambul, vagy Drinápoly (Edirne); mindenekelőtt azonban Szalonikit kell kiemelnünk, amely a főváros mellett, bizonyos vonatkozásban azt megelőzve az első számú szefárd centrum volt az Oszmán Birodalomban. Népessége a 16. századtól kezdve túlnyomórészt zsidókból állt, ahol szinte az összes egykori hispániai közösség saját liturgikus szokásait, hagyományait, kulturális identitását megtartó hitközséggel (kongregációval) képviseltette magát (Castelló, E. R – Kapón, U. M. 1994). Innen indultak el a Balkán-félsziget belső területein megtelepedő, ott további jelentős központokat (Szarajevó, Belgrád, Szófia, Szkopje, Bitola, Plovdiv) létrehozó szefárdok, akik a balkáni Jeruzsálemként is emlegetett Szalonikival mindvégig intenzív kulturális cserekapcsolatban álltak (Devin, E. N. 2013).

A szefárd diaszpóráról szólva megkerülhetetlen szót ejtenünk az ibériai zsidóság további vándorlási irányairól is (5. ábra). Bő egy évszázaddal a zsidók Hispániából való kiűzetését követően egy másik nagy hullámban, ezúttal főként Portugáliából, ahol lelepleződésük esélye a spanyolországinál, legalábbis az inkvizíció 1531. évi megalapításáig valamelyest kisebb volt (Saraiva, A. J. 2001), részben Hispániából keltek útra a kettős élet szorongatásától szabadulni kívánó kriptozsidók, létrehozva a nyugat-európai, majd az amerikai marranó (nyugati szefárd) diaszpórákat. Ebben döntő szerepet játszott a Holland Köztársaságot (1588–1795) megalapító egyesült északi tartományok Spanyolországtól való függetlenedése, megnyitva az utat a zsidóságukat immár megélni képes, de a nyitott szellemű környezetben azt egyre kevésbé kívánó marranók Németalföldön való megtelepedése, illetve egy kulturális és gazdasági értelemben egyaránt virágzó új európai zsidó közösség létrejötte előtt. Ennek első számú központja Amszterdam lett, ahol már 1597-ben megalakult a zsidó község (kehila), és amelyet a keleti szefárd diaszpóra centrumával, Szalonikival párhuzamba állítva, gyakran neveztek a Nyugat vagy Hollandia Jeruzsálemeként (Zangwill, I. 1898, 83). A keletiekkel ellentétben döntően portugál nyelvű nyugati szefárdok Hollandia mellett, már a 17. században virágzó közösségeket hoztak létre az észak-atlanti és balti partvidéken is (London:1656, Hamburg: 1612, Koppenhága: 1622), Hispánia felől pedig a Vizcayai-öböl mentén vándorolva Bayonne-on és Bordeaux-n keresztül érték el Franciaország északi területeit.

Az Oszmán Birodalom szefárd zsidósága

Az alábbiakban a Balkánon tartósan oszmán uralom, illetve kulturális befolyás alatt élő szefárd zsidóságról adunk rövid általános áttekintést, minthogy a Dalmáciában (Ragusában, Spalatóban) megtelepedett zsidók az itáliai (velencei) szefárd közösség integráns részét alkotják, ezért, bár az oszmán fennhatóság alatt élő hittestvéreikkel rendkívül szoros – főként pénzügyi-kereskedelmi – kapcsolatban álltak, sorsuk Itália történetébe ágyazottan tárul fel teljes egészében.

A zsidóság története az Oszmán Birodalomban, illetve a Balkánon nem a szefárdok megjelenésével vette kezdetét. A romaniótáknak nevezett, sajátos – héber, arámi és török nyelvi elemekkel színesített – görög dialektust beszélő zsidók, legalábbis a szefárd kulturális dominancia kibontakozásáig a diaszpóra egyik meghatározó, önálló kulturális jegyekkel rendelkező csoportját alkották, már az i.e. 3. században jelen voltak a Kelet-Mediterráneumban, illetve a későbbi Bizánci Birodalom területén. A létszámfölnybe került szefárdokhoz folyamatosan akkulturálódva azonban a 17. századra jelentős részben, de nem egyöntetűen átvették azok nyelvét és vallási-liturgikus szokásait, ezzel is növelve a szefárd zsidóság demográfiai súlyát.

Az egykor Hispániában élvezett dhimma státust visszanyerve a szefárdok ismét egy muszlim állam védelme alá kerültek, ahol adófizetőként autonóm módon szervezhették belső ügyeiket, szabadon gyakorolhatták vallásukat, gazdasági tevékenységeiket. Ha az egykori Córdovai Emirátus, majd Kalifátus időszakára a szefárd elődök életének aranykoraként tekintünk, méltán nevezhetjük az oszmán 16. századot, azon belül is elsősorban II. (Nagy) Szulejmán szultán uralkodásának időszakát (1520–1566) a szefárdok második virágkoraként. Ez az a kor, amikor a Birodalom mind politikai, mind gazdasági tekintetben hatalma csúcán állt, és amikor a keresztény világgal hadban álló uralkodók zsidók iránti bizalma megingathatatlanak tűnt, megnyitva számukra az utat nemcsak a kereskedelmi, de a politikai befolyás kiteljesedése előtt is.

A kivételezett társadalmi státus elnyerésének lehetőségét Jozsef Nászi, portugál nevén João Miques (1524–1579) és nagynénje, később anyósa, egyúttal üzlettársa, Doña Gracia Mendes Nasi (1510–1569) esete példázza talán a legékezebben (Benbassa, E. – Rodrigue, A. 2000). A hispániai eredetű neves, és már korábban is befolyásos újkeresztény (marranó) család tagjaként a portugál inkvizíció elől menekülve és a nyugati szefárdok bevett útját járva előbb Németalföldön próbáltak szerencsét, majd Velencén és Ferrarán át jutottak el 1552-ben uralkodói léptékű vagyoni és pénzügyi potenciál birtokában Isztambulba, ahol a Porta adószedőiként és politikai tanácsadóiként léptek Szulejmán, majd utóda II. Szelim szultán (ur. 1566–1574) szolgálatába. Jozsef Nászi, aki befolyásos udvari zsidóként és sikeres diplomataként a Birodalom külügyeinek irányításában jelentős érdemeket szerzett, többek között a Velencei Köztársaság ellen Ciprus megszerzéséért folytatott háború sikeréhez is nagyban hozzájárult, nemesi címet szerezve Naxosz hercegeként fejezte be pályafutását.

Példájuk azonban semmiképpen sem tekinthető kivételesnek, hiszen közösségi létük stabil szervezeti és jogi háttérére támaszkodva a szefárdok komoly gazdasági és politikai befolyásra tettek szert a 16. században, számos magas rangú kormányzati tisztségviselő, tanácsadó, hivatalnok, diplomata, tolmács, orvos, adószedő, hadiszállító került ki a soraik közül. Számos más, nagy szaktudást és magas jövedelmet biztosító mesterség (aranyművesség, gyógyszerészet stb.) mellett különösen jelentős szerepet játszottak a textilipari termelésben és a fegyvergyártásban, valamint a nyomdászatban, amelynek az Oszmán Birodalomban való meghonosítása és elterjesztése a szefárdok nevéhez köthető. Gazdasági-financiális súlyuk meghatározó forrása azonban mégis a közvetítő kereskedelem volt: az európai (itáliai,

némalföldi), illetve a távol-keleti luxuscikkek csereforgalmát szinte kizárólag ők bonyolították.

A Birodalom 17. században kezdődő és a 19. századra kiteljesedő válsága együttjárt a zsidóság általános gazdasági helyzetének romlásával, aminek a legközvetlenebb okai a nyugat-európai ipari fejlődés, elsősorban a textilipar korszerűsödése és az atlanti-óceáni kereskedelem térhódítása voltak. Az európai piac ettől kezdve kevésbé szorult rá a Keletről származó szövetárakra, másrészt a szárazföldi kereskedelmi útvonalak jelentősége is erőteljesen háttérbe szorult, komolyan visszavetve a szefárdok uralta kereskedelmi hálózatok szerepét. A nyugat-európai gazdasági fejlődés és kereskedelmi dominancia eredményeként az angol, francia, holland levantei kereskedőtársaságok piaci erőfölényüket kihasználva, a számukra politikai, jogi, gazdasági és vallási kiváltságokat (koncessziót) biztosító kereskedelmi kirendeltségek védelmét élvezve egyre nagyobb számban vetették meg a lábukat a nagy kikötővárosokban. A keresztény hatalmak a viszonylag széles körű autonómiával rendelkező képviselőik révén a helyi keresztény (balkáni, egyiptomi, palesztinai) népeket helyzetbe hozva, részben rajtuk keresztül a zsidóság kárára egyre jelentősebb befolyásra tettek szert a Birodalom gazdasági és politikai életében. A keresztények és zsidók közti ellentétek mindezek eredményeként mind határozottabb formát öltöttek, és a központi hatalom meggyengülésével egyidejűleg nem ritkán utóbbiak fizikai formát öltő üldöztetésébe torkolltak.

A Birodalom zsidóságáról szólva, ha csak rövid kitérő erejéig is, de érdemes megemlékeznünk arról a nagy hatású messianisztikus mozgalomról, amely messze nem maradt oszmán belügy, hanem Európa-szerte óriási felbolydulást okozott a zsidó világban. A vallási miszticizmus történetében időnként fellángoló, a végítélet közeledtét hirdető mozgalmak egyik meghatározó eseménysora a Szmirnában született Sabbataj Cvi (1626–1676) álmessias nevéhez fűződik (Johnson, P. 2001), aki a zsidóság megváltását 1666-ban beteljesítő messiás szerepében tűnt fel, nem kis részben a nála sokkal képzetesebb és tekintélyesebb rabbinak, a sabbateanizmus prófétájaként fellépő Gázai Nátánnak (1643–1680) köszönhetően, aki benne vélte felismerni az új messiást, és aki Cvi tevékenységének mindvégig legfőbb támasza volt. Az álmessiást a cionizmus premodern előfutáraként is szokták emlegetni, hiszen felhívására zsidók tömegei álltak készen arra, hogy addigi életüket hátrahagyva, a megváltás reményében a Szentföldre induljanak. A Kelet-Mediterráneumban vándorolva számos követőre talált, egyúttal viszont sok ellenséget is szerzett magának, ami a zsidóságon belül a hívei és ellenfelei közti egyre kíméletlenebb, a Birodalom belső társadalmi békéjét is mind komolyabban veszélyeztető harc kibontakozásához vezetett.

A nyugtalanságot szító álmessiást IV. Mehmed szultán (ur. 1648–1687) nagyvezíre, Köprülü Ahmed parancsára 1666 elején letartóztatták, és előbb Isztambulban, majd Gallipoliban tartották fogva, ahol hívei továbbra is látogatták, ő pedig megváltói szerepkörében ezt követően is igyekezett befolyást gyakorolni követőire. Az év őszén végül választás elé állították: vagy felveszi az iszlámot, vagy halálos ítélet vár rá. Az előbbi választva, Aziz Mehmed Effendi néven meghódolt a szultánnak, de edirnei kényszerlakhelyén tovább folytatta messiási tevékenységét, aminek eredményeként 1672-ben Albániába száműzték, ahol élete

utolsó négy esztendejét Dulcignóban (ma Ulcinj, Montenegró) töltötte. Híveinek egy része a muszlimmá lett Cvit sem hagyta el, és sorra tértek látszólag iszlám hitre, engedve a „gonosznak”, hogy aztán azt belülről semmisítsék meg. Ezzel a kriptozsidók egy újabb titkos csoportját, a még a 20. század elején is létező ún. dönmék közösségét létrehozva, amelynek központja sok máshoz hasonlóan Szaloniki volt.

A zsidók és keresztények közt a 17–18. században kibontakozó ellentéttről szóló gondolatmenetünkhöz visszatérve fontos megjegyeznünk, hogy az a 19. században még inkább felerősödött. A zsidóság további gazdasági gyengülését, befolyásvesztését az oszmán államhatalom fokozatos visszaszorulása idézte elő, elsősorban Görögországban, amely Macedónia és Nyugat-Trákia kivételével az 1830-as évekre felszabadult a török hódoltság alól, a keresztény fennhatóság alá került zsidóság társadalmi mozgástere pedig ezzel párhuzamosan erőteljesen beszűkült. A mind gazdasági, mind politikai értelemben hanyatlófélben lévő Oszmán Birodalomban élő zsidók helyzete is tovább romlott azonban a közösségen belüli, mindinkább kiéleződő és egyre kezelhetetlenebbé váló jövedelmi különbségek következtében, ami alapjaiban kezdte ki a korábban virágzó szefárd zsidóság szolidaritáson és összefogáson alapuló intézményes kereteit. A szélesebb tömegeket érintő zsidó gazdasági prosperitás utolsó védbástyája az első balkáni háborúban (1912–1913), illetve az első világháborúban elszenvedett oszmán-török vereség bekövetkeztéig Szaloniki és környéke maradt, ahol a dohánykereskedelem és -feldolgozás révén sikerült ellensúlyozni a hosszú múltra visszatekintő és jövedelmező textilipari termelés háttérbe szorulása okozta gazdasági visszaesést.

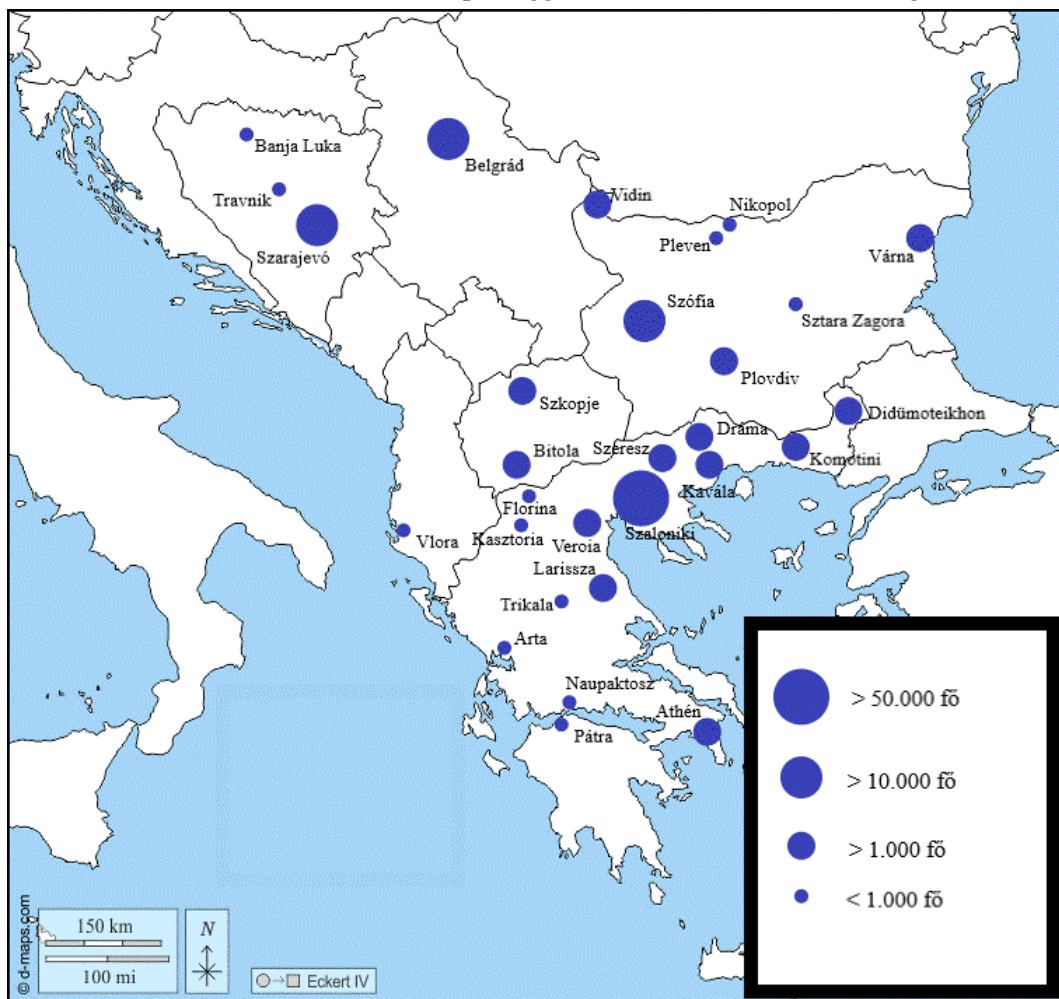
A több évszázadon keresztül muszlim politikai közegben élő, az európai zsidósággal csupán szórványos kapcsolatokat ápoló, ennél fogva a társadalmi megújulást hirdető zsidó felvilágosodás, a haszkala kulturális hatásai által többé-kevésbé érintetlen szefárdoknak a nyugati világgal való, viszonylag kései kapcsolatfelvételében az 1860-ban alapított, párizsi központú nemzetközi zsidó szervezet, az Alliance Israélite Universelle játszott kulcsfontosságú szerepet, amelynek nyíltan deklarált célja a világ zsidósága oktatáson és szakmai képzésen keresztül való szuverén önmegvalósításának és önvédelmének támogatása volt (Leff, L. M. 2006). Ezen cél érdekében e frankofón intézmény jellemzően a francia kulturális-politikai érdekszférának tekintett Mediterráneumban (Észak-Afrikában és a Közel-Keleten) a 19. század második felétől kezdődően számos francia nyelvű iskolát, szakképző intézményt hozott létre az e térségben élő zsidók, köztük a szefárdok számára. Az Oszmán Birodalom esetében ezt a sajátos kulturális térfoglalást, amely a zsidók számára megnyitotta az utat a nyugati művelődés, illetve kapcsolatfelvétel lehetősége előtt, nagyban segítette az ország társadalmi modernizációjában szerepet játszó nyugat-európai, nem kis részben francia politikai-gazdasági befolyás erősödése.

A Birodalmat sújtó, a 19. század végén, a 20. század elején kibontakozó gazdasági krízis a szefárdok tömegeit kényszerítette kivándorlásra, aminek elsődleges célterületei Amerika és Franciaország voltak. Az emigráció újabb hulláma vette kezdetét az első világháború után, Macedónia és Nyugat-Trákia görög kézre kerülését követően, ami együttjárt a zsidókat sújtó társadalmi ellenszenv egyre gyakoribb, olykor erőszakba torkolló megnyilvánulásaival. A

zsidók gazdasági befolyásának visszaszorítását célzó lépések még hangsúlyosabbá váltak a világháborút követő görög-török lakosságcsere, a Törökországból betelepülő görögöknek a zsidóság ellenében megvalósuló társadalmi integrációja eredményeként, ami nagyban hozzájárult a cionista mozgalom megerősödéséhez, illetve a Palesztinába történő kivándorlás megélénküléséhez. A Törökországon kívül rekedt, a Birodalom balkáni utódállamaiban, különösen a Görögországban élő zsidóság sorsa, a reményteljes és virágzó kezdetet követően a 18. századtól egyértelműen hanyatló, a 20. század elérére pedig végképp kényszerpályára sodródó közösség történetének szomorú zárásaként a holokauszttal pecsételődött meg. Ne feledkezzünk meg azonban arról sem, hogy az újonnan létrejövő Török Köztársaságban a zsidóság életkörülményei és gazdasági lehetőségei a balkáni keresztény államokkal szemben összehasonlíthatatlanul kedvezőbbek voltak, a zsidók teljes állampolgári jogegyenlőséget élveztek.

A jelentősebb balkáni szefárd közösségek jelene

6. ábra: Számottevő zsidó népességgel rendelkező balkáni közösségek

EJ. 1–22 (2007) alapján szerk. a szerzők. Az Encyclopaedia Judaicában önálló címszóval rendelkező balkáni szefárd központok. A létszámadatok az adott közösség maximális népességszámát jelzik.

Az alábbiakban, tanulmányunk zárófejezeteként az Oszmán Birodalom idején létrejött, illetve annak fennhatósága alatt fejlődésnek indult négy legjelentősebb balkáni (a mai Törökország és az egykori Havasalföld területén kívüli) szefárd központ – Szaloniki, Belgrád Szarajevó és Szófia – (6. ábra) jelenkoráról – a holokausztban elszenvedett veszteségeiről és a II. világháború utáni helyzetéről – adunk vázlatos áttekintést az ANU Museum of the Jewish People nyílt hozzáférésű adatbázisának felhasználásával (ANU é.n.).

Szaloniki

Amint az a fentiekből már egyértelműen kiderült, a Balkán első számú, a félsziget további szefárd közösségeinek megszületésében és társadalmi működésében közvetlen szerepet játszó zsidó gazdasági és szellemi központja mindvégig Szaloniki volt, amelynek zsidó népessége mintegy 55.000 főt tett ki a II. világháború kezdetén, és ezzel messze a legnagyobb volt az egész Balkánon.

A német csapatok 1941. április 9-én szállták meg a várost, két nappal később pedig a helyi zsidó napilapot, a ladinó nyelvű *Messenger*-t már be is tiltották. Az ezt követő hónapokban sorra kobozták el a zsidók közösségi és magánvagyonát, értéktárgyait, a kényszermunkára hurcolást pedig egy két és fél milliárd drachmás, akkori értéken mintegy 40.000 dollárnyi váltságdíj megfizetésével sikerült elkerülniük. 1943-ban Dieter Wisliceny és Alois Brunner SS-vezetők Szalonikibe érkeztek, majd személyes iránymutatásuknak megfelelően alkották meg és léptették életbe azokat a jogfosztó, diszkriminatív intézkedéseket, amelyek alapján sárga csillag viselésére kötelezték a zsidókat, üzleteiket, irodáikat ugyanígy kellett megjelölniük, éjszakai kijárási tilalom alá kerültek, nem használhattak telefont, nem szállhattak tömegközlekedési eszközre, és kényszerlakhelyre (gettóba) zárták őket.

1943. március 14-én Cvi Koretz (1884–1945) szaloniki főrabbin keresztül arról tájékoztatták a helyi zsidóságot, hogy lengyelországi hittestvéreikhez szállítják őket, ahol új otthonra találnak majd, a nagyobb nyugtalanságot elkerülendő még lengyel bankjegyeket is kiosztottak a részükre. A szaloniki zsidóknak végül a 95%-át, hozzávetőleg 44.000 embert deportáltak az auschwitzi, illetve birkenauai megsemmisítő táborokba 1943 folyamán.

Az 1944 októberében felszabadított városban 1946-ban mintegy kétezer zsidó élt két zsinagóga köré szerveződve, akiknek a száma az elvándorlás eredményeként 1971-re 1.500, az ezredforduló körül pedig nagyjából 1.000 főre csökkent.

Az 1997-re Európa kulturális fővárosa címet elnyert Szalonikiben az ehhez kapcsolódó rekonstrukciós munkálatok részeként újították fel többek között azt az épületet is, amelyben 2001-ben nyílt meg a Szaloniki Zsidó Múzeum. E mellett a görög zsidó emlékezeti helyek között kitüntetett szerepet tölt majd be a közeljövőben ugyancsak Szalonikiben megnyíló, 25 millió eurós költséggel épülő, részben német szövetségi forrásból finanszírozott Görögországi Holokauszt Múzeum és Oktatási Központ (7. ábra). Ennek alapkövetésére 2018 januárjában került sor, befejezéséhez pedig a Szalonikiben született, szefárd zsidó családból származó

Albert Bourla (1961–) a Pfizer elnök-vezérigazgatója a Pfizer–BioNTech Covid-19 vakcinájának kifejlesztésében szerzett érdemei elismerésül 2022-ben elnyert Genesis Díjjal (Genesis Prize)⁷ járó egymillió dolláros jutalma felajánlásával járult hozzá.

7. ábra: A Görögországi Holokauszt Múzeum és Oktatási Központ látványterve

Forrás: <http://www.holocausteducenter.gr/#Gallery>

Belgrád

A szerb főváros zsidó népessége az 1941. áprilisi német invázió idején mintegy 12.000 fő volt. Az ő számukat gyarapította továbbá a megszállást követően a Bánátból Belgrádba telepített 2.500 ember. A náci uralom időszakában megszokott, zsidókkal szembeni jogfosztó intézkedések itt is szinte azonnal életbe léptek: otthonaikból kiűzték őket, javaikat elkobozták, zsinagógáikat megszenségtelenítették. A Szukat Salom-zsinagógát bordélyházzá alakították, a Bét Jisraélben az elrabolt zsidó értékek tárolására szolgáló raktárt alakították ki. Ez utóbbit a németek visszavonulásuk során felrobbantották. A 14 és 60 év közötti férfiakat, illetve a 14 és 40 év közti nőket kényszermunkára kötelezték. A szerb felszabadítási (partizán) mozgalom megélénkülésekor, erre válaszul a polgári lakosság közül sok embert, köztük zsidókat végeztek ki. Az első jelentősebb tömegmészárlásra 1941. július 29-én került sor, amikor 122

⁷ Öt orosz-zsidó milliárdos üzletember (Mihail Fridman, Pjotr Aven, German Khan, Stan Polovec és Alexander Knaster) 2012-ben létesített 100 millió dolláros alapítványából finanszírozott, és először 2014-ben kiosztott, évente egy olyan embernek adományozott elismerés, aki zsidósága iránt elkötelezett személyként az emberiség javát szolgáló kiemelkedő szakmai eredményeket ért el.

kommunistát, illetve zsidót lőttek agyon. Ugyanezen év augusztusa és októbere között mintegy 5000 zsidó férfit börtönöztek be, majd 150–400 fős csoportokban a közeli erdőkben kivégeztek őket. A mintegy 6.000 zsidó nőt és gyereket 1941 decemberében a Belgráddal átellenben, a Száva bal partján kialakított Sajmište koncentrációs és megsemmisítő táborba hurcolták, ahol a még életben lévőköt 1942 tavaszán elgázostották. A holokausztot alig több mint 1.000 belgrádi zsidó élte túl, jelentős részben az ellenállási mozgalomban aktívan résztvevő emberek.

A város 1944 októberében szabadult fel, és hamarosan megkezdődött a zsidó közösségi élet megszervezése. A Szukat Salom-zsinagógát decemberben újraszentelték, az askenázi és szefárd közösség pedig egyesült. 1947-re a közösség mintegy 2.300 főt számlált, akiknek a fele nem sokkal később Izraelbe távozott. A holokauszt áldozatainak belgrádi emlékhelyei közül a legimpozánsabb és legkarakteresebb alkotás, a Dorćol negyedben található Menóra lángokban (Menora u plamenu) című kompozíció (8. ábra) Glid Nándor (1924–1997) szabadkai születésű holokauszt túlélő szobrászművész munkája. A magyar származású Glid, aki a Belgrádi Művészeti Egyetem rektora volt 1985 és 1989 között, nemzetközi elismertséget kifejezetten a holokausztnak emléket állító alkotásaival szerzett: ezek közül talán a dachauai emlékmű a legismertebb.

8. ábra: Glid Nándor Menóra lángokban című holokauszt-emlékműve, Belgrád

Forrás:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Spomenik_%E2%80%9EMenora_u_plamenu%E2%80%9D_vajara_Nandora_Glida.jpg

Szarajevó

Szarajevó 1941. április 15-i német megszállásakor a zsidó lakosok száma 10.500 fő körül volt. A városba bevonuló usztasák a belső berendezés és a szefárd közösség irattárának elpusztításával mérhetetlen károkat okoztak a Kal Grandénak⁸ (Nagy Zsinagóga) nevezett templomban, amely Szarajevó 1930-ban épült legfiatalabb, egyben az egész Balkán legnagyobb, legdíszesebb ornamentikájú, kétezer férőhelyes zsinagógája volt; tervezője Rudolf Lubinski (1873–1935), az egyik legnevesebb horvát építész (9. ábra). A neomór-szecessziós stílusban épült, az Alhambráét idéző udvarral rendelkező zsinagóga 1965-ös átalakítása óta különböző célokat szolgált, ma a Bosnyák Kulturális Központ (Bosanski Kulturni Centar) otthona. 1941 szeptembere és novembere között a város zsidó lakosságának túlnyomó részét különböző horvát koncentrációs táborokban (Jasenovac, Loborgrad, Đakovo) gyilkolták meg. Csupán kevesen, a partizánokhoz csatlakozó, vagy Olaszországba menekült emberek éltek túl a vézskorszakot.

Közülük sokan az 1940-es évek végén emigráltak, a helyben maradt kisszámú askenázi és szefárd közösség egyesült, és tagjai a viszonylag épen maradt, 1902-ben, Karel Pařík, az osztrák-magyar Szarajevó építészeti formavilágát létrehozó cseh tervező által megálmodott, monumentális, négy saroktornyos askenázi zsinagógát látogatják, amely ma már nemcsak a bosnyák főváros, de az egész ország egyetlen, gyülekezeti célra aktívan használt temploma. Bosznia-Hercegovinában az ezredfordulót követően mintegy 500–600 zsidó él, nagyjából a felük Szarajevóban. A már az 1990-es évek elején sem túlzottan népes közösség létszáma a boszniai háború során tovább csökkent, miután nagy részüket a szarajevói ostrom során evakuálták, többségük pedig a háború után már nem tért vissza.

A szarajevói II Kal Grande, archív felvételen

Forrás: <http://wangfolyo.blogspot.com/2012/08/a-zsido-orokseg.html>

⁸ A kal szó, valójában nem zsinagógaépületre utal. A kahal, hitközség, kongregáció értelmű szóból keletkezett, tehát tulajdonképpen Nagy Gyülekezetet jelent.

Szófia

Az 1941 márciusában a tengelyhatalmakhoz csatlakozó Bulgáriában életbe léptettek a zsidók állampolgári jogainak korlátozását célzó jogszabályokat, amelyek a német befolyás egyértelmű erősödését jelezték. A németek bevonulását követően a zsidó férfiakat kényszermunkatáborokba hurcolták. A bolgár főváros zsidóságának kitelepítése azonban csak később, 1943-ban kezdődött el, minthogy az ország befolyásos társadalmi szereplői, intézményei részéről, magukat a zsidó vezetőket, a cionista szervezetek aktivistáit is beleértve komoly ellenállás bontakozott ki a zsidók elhurcolása ellen. A Szófián kívüli kényszerlakhelyekre történő áttelepítés elleni tiltakozó mozgalmat azonban hamar leverték, az abban résztvevő zsidókat a szomoviti haláltáborba szállították.

1943. május 26-án kezdődött el a Balkán második legnépesebb, több mint 25.000 fős zsidó közösségének az ország különböző városaiba történő kitelepítése, de Szófia zsidóságának megsemmisítő-táborokba történő deportálására a németek akarata ellenére, erre irányuló kormányzati szándék hiányában végül nem került sor. A vidéki lakhelyeiken, noha nélkülözve és jogaikban korlátozva, nem kis részben a bolgárok többsége részéről mutatkozó segítőkészségnek és szolidaritásnak köszönhetően a zsidóknak sikerült elkerülniük a pusztulást. A náci megszállás alól felszabaduló Szófiában, a nagyarányú kivándorlást követően 1949-ben mintegy 5.000 zsidó maradt. A rendszerváltozást követő években egy újabb emigrációs hullám vette kezdetét, amelynek keretében hozzávetőleg 3.000-en távoztak Izraelbe, több mint a felük Szófiából. A 21. század kezdetén mintegy 3.000 zsidó ember élt Szófiában, napjaink legnépesebb balkáni közösségét alkotva. A 20. század elején, az akkor szokásos orientális-mór stílusban épült, centrális alaprajzú templomuk jelenleg a legnagyobb zsinagóga a Balkánon (10. ábra).

10. ábra: A szófiai zsinagóga belső tere

Forrás: <https://www.sofiasynagogue.com/en/home/>

Irodalomjegyzék

- ANDERLE ÁDÁM (1985): *Megosztott Hispánia*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 221 p.
- ANDERLE ÁDÁM (1992): *Spanyolország története*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest. 157 p.
- ANU (é.n.): *The Open Databases Project*. ANU Museum of the Jewish People.
<https://dbs.anumuseum.org.il/skn/en/c6/BH>
- BENBASSA, ESTHER–RODRIGUE, ARON (2000): *Sephardy Jewry: A History of Judeo-Spanish Community, 14th–20th Centuries*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 313 p.
- BOWERS, W. P. (1975): Jewish Communities in Spain in the Time of Paul the Apostle. *The Journal of Theological Studies* 26 (2), pp. 395–402.
- BUNIS, DAVID M. (2015): Judezmo (Ladino). In: Kahn, Lily – Rubin, Aaron D. eds. *Handbook of Jewish Languages*. Brill, Leiden – Boston, 760 p.
- CASTELLÓ, ELENA ROMERO–KAPÓN, URIEL MACÍAS (1994): *A zsidók és Európa: 2000 év története*. Corvina, Budapest, 240 p.
- DEVIN, E. NAAR (2013): Jerusalem of the Balkans. *Jewish Review of Books*, Spring 2013.
<https://jewishreviewofbooks.com/articles/134/jerusalem-of-the-balkans/>
- EJ. 18/292 (2007): Sepharad. *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 18, p. 292.
- EJ. 1–22 (2007): Skolnik, Fred ed. *Encyclopaedia Judaica 1–22*. Second Edition. Thomson Gale, Detroit etc.
- FERNÁNDEZ-ÁLVAREZ, M. (2003): *Isabel La Católica*. Espasa Calpe S. A., Madrid, 645p.
- GARCÍA DE CORTAZÁR, FERNANDO–GONZÁLEZ VESGA, José Manuel (2001): *Spanyolország története*. Osiris Kiadó, Budapest, 516 p.
- GLOBAL-REGULATION (2015): *Law 12/2015, June 24, In The Field Of Granting Of Nationality Spanish Sephardic Jews Originating In Spain*.
<https://www.global-regulation.com/translation/spain/616076/law-12-2015%252c-june-24%252c-in-the-field-of-granting-of-nationality-spanish-sephardic-jews-originating-in-spain.html>
- GRAETZ, HEINRICH (1908): *A zsidók egyetemes története IV. Izrael népének története az islam keletkezésétől a Maimuni-korszak berekesztéséig*. Phönix Irodalmi Részvénytársaság, Budapest, 608 p.
- JE. VII/346 (1904): Judah ha-Levi. *The Jewish Encyclopedia*. Vol. VII. pp. 346–353.
- JOHNSON, PAUL (2001): *A zsidók története*. Európa, Budapest, 760 p.
- KÉRI KATALIN (2022): *Kislexikon a középkori muszlim civilizáció tanulmányozásához*.
<http://mek.oszk.hu/01600/01665/html/35-islam.htm>
- LEA, HENRY CHARLES (1896): Ferrand Martinez and the Massacres of 1391. *The American Historical Review* 1 (2), pp. 209–219.
- LEFF, LISA MOSES (2006): *Sacred Bonds of Solidarity: The Rise of Jewish Internationalism in Nineteenth-Century France*. Stanford University Press, Stanford, California, 327 p.
- ORTEGA Y GASSET, JOSÉ (1983): *Két történelmi esszé*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 281 p.

- PÉREZ, JOSEPH (2007): *History of a Tragedy: The Expulsion of the Jews from Spain*. University of Illinois Press, Urbana and Chicago, 149 p.
- PETERS, EDWARD (é.n.): *Edict of the Expulsion of the Jews (1492)*. Translated from the Castilian by Edward Peters. <http://www.sephardicstudies.org/decreed.html>
- PRIMACK, KAREN (1998): *Thar Word "Marrano"*. In: Primack, Karen ed. *Jews in Places You Never Thought of*. KTAV Publishing House, Hoboken, pp. 55–58.
- REAL INSTITUTO ELCANO (é.n.): *Israeli Sephardim can finally be Spanish again*. <https://www.realinstitutoelcano.org/en/israeli-sephardim-can-finally-be-spanish-again/>
- ROTH, NORMAN (1994): *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain: Cooperation and Conflict*. E. J. Brill, Leiden – New York – Köln, 367 p.
- SARAIVA, ANTÓNIO JOSÉ (2001): *The Marrano Factory: The Portuguese Inquisition and Its New Christians 1536-1765*. Brill, Leiden – Boston – Köln, 402 p.
- SARNA, NAHUM M. (1971): *Hebrew and Bible Studies in Medieval Spain*. In: Barnett, Richard M. ed. *The Sephardi Heritage* Vol. 1. Vallentine and Mitchell, London, pp. 323–366.
- SPAINEXPAT (2021): *Jewish Spain, 10 February 2021: Living, Eating and Praying as a Jew in Spain*. https://www.spainexpat.com/information/being_jewish_in_spain/
- SPAIN THEN AND NOW (é.n.): *Al-Andalus. 11th Century. Taifa kingdoms*. <https://www.spainthenandnow.com/spanish-history/11th-c-al-andalus-taifa-kingdoms>
- STILLMAN, NORMAN A. (1979): *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book*. The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 473 p.
- SZILÁGYI ISTVÁN (2000): *Európaiság és modernitás*. Veszprémi Humán Tudományok Alapítvány, Veszprém, 241 p.
- SZILÁGYI ISTVÁN (2018): *Geopolitika*. Második bővített kiadás. PAIGEO, Budapest, 376 p.
- SZILÁGYI ISTVÁN (2019): *Iszlám és migráció az Ibériai félszigeten*. In: Besenyő János – Miletics Péter – Orbán Balázs szerk. *Európa és a migráció*. Zrínyi Kiadó, Budapest, pp. 540–561.
- TIMES OF ISRAEL (2019): *Over 132,000 Sephardic Jews apply for Spanish citizenship as offer expires*. <https://www.timesofisrael.com/over-132000-sephardic-jews-apply-for-spanish-citizenship-as-offer-expires/>
- TIMES OF ISRAEL (2022): *Over 90,000 descendants of Sephardic Jews naturalized by Spain, Portugal*. <https://www.timesofisrael.com/over-90000-descendants-of-sephardic-jews-naturalized-by-spain-portugal/>
- VERNET PONS, MARIONA (2014): *The Origin of the Name Sepharad: A New Interpretation*. *Journal of Semitic Studies* 59 (2), pp. 297–313.
- WIKIPEDIA1 (é.n.): *Reyes Católicos*. https://es.wikipedia.org/wiki/Reyes_Cat%C3%B3licos
- WIKIPEDIA2 (é.n.): *Reconquista*. <https://es.wikipedia.org/wiki/Reconquista>
- WIKIPEDIA3 (é.n.): *Carlos I de España*. https://es.wikipedia.org/wiki/Carlos_I_de_Espa%C3%B1a
- ZANGWILL, ISRAEL (1898): *Dreamers of the Ghetto*. Harpers & Brothers, New York and London, 523 p. <https://www.gutenberg.org/files/29875/29875-h/29875-h.htm>

A muszlim oktatás és neveltetés a hódoltság kori Oszmán Birodalomban Pécshez kötődő példákkal

Ács Mariann¹

Bevezetés

A tanulmány célja, hogy áttekintést nyújtson az Oszmán Birodalomban folyó muszlim oktatás és nevelés színtereiről a hódoltság korában. Arra törekszünk, hogy bemutassuk a korszakban Pécsen működő muszlim iskolákat, különös tekintettel a pécsi Jakováli Haszan pasa küllijének tanulási tereire. Az elemzésben kitérünk a Pécsen is járt, híres oszmán török világutazó, az Utazások könyve (Szejáhatnáme) a szerzője, Evlia cselebi neveltetésére is abból a célból, hogy példájával egy lehetséges értelmezését nyújtsunk korának muszlim nevelési ideáljáról.

A témában született szakirodalmak áttekintése alapján a következő kérdésekre szeretnénk választ kapni:

- A tanulásnak milyen terei voltak az Oszmán Birodalomban?
- Milyen célból, hol, milyen feltételekkel folyt az oktatás?
- Kik tanítottak?
- Mit tanulhattak a tudásra szomjúhozók?
- Mindezek az információk hogyan értelmezhetőek a pécsi Jakováli Haszan pasa küllijében folyó oktatásra vonatkozóan? Mit árulnak el az eddig fellelt források az itt folyó muszlim oktatásról?
- Mi lehetett a muszlim nevelési ideál Evlia cselebi neveltetésének példáján keresztül?

A tanulmány szintetizáló jellegű, s a feltett kérdéseket a témában kutató történészek kutatásai alapján törekedtünk megválaszolni. Az Ágoston Gábor és Bruce Master által írt *Encyclopedia of the Ottoman Empire* oktatásról írt szócikke részletes összefoglalást nyújt az Oszmán Birodalom oktatásának intézményrendszeréről, az iskolatípusokról, az oktatás személyi és tárgyi feltételeiről. Kéri Katalin a középkori iszlám iskolákról szóló tanulmánya segítette a medreszékben folyó tanulás és a tanítási környezet rekonstruálását. A hódoltság kori Magyarországon folyó muszlim oktatásról és művelődésről szóló ismereteket az Ágoston Gábor által írt *Kereszt és félhold* c. munka Muszlim hitéletet tárgyaló fejezete alapján összegeztük. A Pécs története III. A Hódoltság korában (1543–1686) című kötet Sudár Balázs és Varga Szabolcs által a témában írt fejezetei világították meg a 16-17. században Pécsen működő muszlim tanulási színterek jellemzőit. Fodor Pál, Sudár Balázs, Ágoston Gábor foglalkoztak a világutazó Evlia cselebi életével, neveltetésével és híres művének, az *Utazások*

¹ Adjunktus, PTE BTK Neveléstudományi Intézet, Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék.

könyvének (Szejáhatnáme) fordításával és értelmezésével. Mindezen másodlagos források, melyeknek egy része török nyelven írt elsődleges források fordításait is tartalmazza, valamint Evlia cselebi Utazások könyve Pécsre vonatkozó részeinek elemzése alapján vontunk le következtetéseket a korszak muszlim nevelési ideáljára vonatkozóan.

A tanulási terek a hódoltság kori Oszmán Birodalomban

Alapítók és fenntartók

A köznép számára ingyenes tanulási lehetőségeket az állam által fenntartott dzsámik, mecsetek, illetve a vallási, kegyes alapítványok (vakf-i hajrije) által működtetett medreszék, kolostorok (tekkék és zavijék) biztosítottak. Általában ezeknek az alapítványoknak voltak bevételeik (pl. fürdők, boltok, bérletbe kiadott házak, malmok stb.), melyből fedezték többek között az ott folyó oktatás költségeit is. E tanulási színtereken a vallási tanokban való elmélyülés volt az elsődleges tanulási cél. A formális tanulási tereken kívül ingyenes tanulási lehetőséget magánemberek, híres vallástudósok (ulema), módos, magas beosztású birodalmi tisztségviselők is kínáltak (Ágoston, G.–Masters, B. 2008).

Az elitképzés

A feldolgozott szerzők megállapítják, hogy a birodalom elitjét a szultánok palotájában, a Palota Iskolában képezték. A tananyagot is annak érdekében állították össze, hogy a növendékek olyan képességekkel, ismeretekkel gazdagodjanak, amelyek segítségével eredményesebben el tudják látni a birodalom katonai és közigazgatási adminisztrációs feladatait. Tanulták a Koránt, valamint a hadiszót, azaz a Prófétáról szóló szóbeli hagyományokkal ismerkedtek meg. Fontos volt, hogy ki tudják fejezni magukat szóban és írásban is, így a beszédművelés, a retorika, valamint a kalligráfia is részét képezte a tanulmányaiknak. Ezen kívül tanultak arabul, jártasságot szereztek a költészet, a filozófia, a történelem, a matematika és a földrajz témaköreiben is (Ágoston, G.–Masters, B. 2008).

Az elemi iskolák

Az elemi ismeretek oktatása ötéves kortól kezdődött a szultán (illetve az állam), vagy híres állami tisztviselők, filantrópok által jótékony célból alapított elemi iskolákban (mekteb). Az oktatás nemek szerint elkülönítve folyt. Egységes tanterv nem volt, a tananyag iskolák szerint változott. Az elemi iskolákban tanítók (muallim) kiválasztásának legfőbb kritériuma az volt, hogy írástudó legyen, és hogy a közösség tagjai elfogadják tanítójuknak. Gyakran a

mecsetekben feladatokat ellátó imámra (imavezető), vagy a müezzinre (személy, aki imára hívja a híveket), vagy a mecset gondnokára esett a választás (Ágoston, G.–Masters, B. 2008). Sudár Balázs a Kulturális létesítmények a török hódoltságban című írásában az egri Ahmed halife példáját emeli ki, aki egyszerre volt a dzsámi szónoka, a közösségének vezetője és iskolamestere.² Az elemi iskolákban a vallás gyakorlásának alapjaira tanították meg a gyerekeket, valamint írni, olvasni és az alapvető számtani műveletek elsajátítása folyt. Az első években a Korán bizonyos részeit kellett memorizálni arabul, később arab és perzsa nyelven olvasni is tanultak a növendékek.

A magasabb szintű ismeretek elsajátításának terei: a medreszék

Kéri Katalin „Medreszék a középkori iszlám világban” című tanulmányában részletesen ír a medreszékben folyó oktatásról (Kéri K. 1999). Úgy véljük, hogy bár eltérések lehettek az Oszmán Birodalomban alapított és a középkori iszlám világ más területein létesített muszlim főiskolák között, de azonos gyökereik okán (Ágoston, G.–Masters, B. 2008) a lényegi vonásait megőrizte ez az intézménytípus, tértől és időtől függetlenül.

A medresze szó eredete az "olvasni", "tanulni" jelentésű (darasza) szóból alakult ki, mely héber vagy arámi eredetű (többes számú alakja: madárisz). A medresze olyan, az elemi iskolainál magasabb szintű oktatási intézmény volt, ahol az iszlám vallási tanulmányok és jogtudományok tanítása álltak a középpontban (Kéri K. 1999). Az iszlám világ, így ezen belül az oszmán világ minden tájáról és a társadalom széles rétegeiből érkezhettek ilyen típusú intézményekbe, hogy elmélyült tanulmányokat folytassanak. Az itt végzetek közül került ki többek között az Oszmán Birodalom társadalmi elitje is. A medreszék működése, a tanítás tárgya és a tanítók személye a medresze alapítójától függtek. A tanítványoknak el kellett fogadni a medreszében működő vallásjogi iskolának (mezheb) a tanításait. Az oszmánok szunniták voltak és a hanafita jogi iskolához tartoztak (Kerekes D. 2012). A tanító e szellemben tanította a tanítványait.

A tananyag

A medreszékben a Korán-szövegek, a hadisz, az arab nyelv és jogi-teológiai tanulmányok adták ezen iskolatípus curriculumának lényegét. Ezek a tanulmányok kiegészülhettek más ismeretek közvetítésével is.³ Az Oszmán Birodalomban, Konstantinápoly elfoglalása (1453) után, II.

² Sudár Balázs: Kulturális létesítmények a török hódoltságban. Elektronikus kiadás. Terebess Ázsia E-Tár. [\(Török műemlékek Magyarországon \(terebess.hu\)\)](http://Török_műemlékek_Magyarországon_(terebess.hu)) (2022. 11. 09.).

³ 1207-ben a bagdadi medresze kifejezetten az arab nyelv magas szintű tanulmányozására szolgált. A Nizámija és Musztanszirija pedig olyan átfogó képzést nyújtott az érdeklődő diákoknak, mely mai szemmel nézve is ámulatra méltó. A hagyományos nyelvészeti, jogi, teológiai képzés mellett ezen intézményekben tanultak aritmetikát és földmérést, az örökség felosztásának nehéz "tudományát", történelmet, költészetet, higiénét és orvoslást, csillagászatot, állat- és növénytant, és általános értelemben vett "természettant" (Kéri K. 1999).

Mehmed olyan mecsetkomplexumok (külliye) építését szorgalmazta, melyek egy adott város, vagy városrész kulturális és oktatási központjaivá váltak. Isztambulban a Fatih (Hódító) Mehmed szultán által építtetett és róla elnevezett Fatih Külliijében (Fatih Külliyesi) már nyolcféle felsőfokú tanulmányokat nyújtó Sahn (udvari) medresze és ezekhez tartozóan, előkészítő Tetimme medreszék működtek, ahol az iszlám vallási és jogi tanulmányokon kívül természettudományos ismereteket, matematikát, logikát, filozófiát és csillagászatot is tanítottak. A Szulejmán szultán (1520–1566) által Isztambulban építtetett Süleymaniye Külliye két medreszéje közül a Tarüttib elnevezésűben orvostudományt oktattak (Ágoston, G.–Masters, B. 2008).

A tanítás módszere

Az arab középkori medreszékben a diákok félkörben, szalma- vagy gyékényfonataikon ültek a földön, a tanító pedig egy zsámolyon helyezkedett el, vagy egy oszlopnak támaszkodva, arccal Mekka felé fordulva tanított (1. ábra).

1. ábra: Részlet a pécsi Jakováli Haszan dzsámi és minaret „*A szűfizmus és az oszmán kor kulturális öröksége*” c. kiállításából. Mester és tanítvány.

Szerző felvétele, 2022.

A tanítás a következő muszlim mondás jegyében folyt: *"A tanulás egy olyan város, ahol az egyik tartópillér a memória, a másik a megértés."* (Kéri K. 1999). A tanító felolvasott, a diák pedig hallás után tanult. Irodalmi műveket diktálás útján vetettek papírra a tanulók. A hadisz és a jogi szövegek esetében fontos volt a hallott szövegek pontos rögzítése. A memorizálásnak is jelentősége volt: a növendékeknek ötször-tízszer is el kellett ismételnük ugyanazt a szöveget, míg kívülről meg nem tanulták. A tanulás az önálló munka mellett interaktív folyamatként is működött tanár-diák és diák-diák között. A tanulók kérdést intézhettek a tanítóhoz, melyre ő válaszolt, és állandóak voltak a diákok közötti viták is, hatékonyabbá téve ez által a tanulást.

Mesterek és tanítványaik

A tanítók elnevezései a feladatuktól függtek: a müderrisz a vallásjogot tanította, a muqri a Korán olvasását irányította. A hagyományokat a muhaddit magyarázta, az arab grammatikát és irodalmat pedig a nahwi. A muftik tanították a vallási tudományokat, náíib segítette a müderrisz munkáját. A mu'íd a szövegek ismétlésének gyakorlását segítette.

A tanulókat is különféleképpen nevezték el; így hívták diáknak (tálib) vagy joghallgatónak (fakíh vagy mutafakíh). A joghallgatók közül a legkiválóbb tanulót rei'sznek (vezető) szólították. A száhibok pedig olyan növendékek voltak, akik medreszebeli tanulmányaikat befejezve tanárukhöz szegődtek, s tovább tökéletesítették a tudásukat. A tanítványok közül többen felvették tanáruk nevét tiszteletük jeleként (pl. Evlia cselebi).

Könyvtárak, mint tanulási terek

Az Oszmán Birodalomban több mint 500 könyvtár működött, melyeknek többségét a 15–16. században hozták létre. Az alapítók között voltak szultánok, a szultánok anyái, kormánytisztviselők, filantrópok és tudósok. Az első ismert könyvtárak létrejötte iskolákhoz kötődött: 1435-ben, Edirnében II. Murád szultán iszlám iskolájában és 1440-ben Bursában, az Umurbay-mecsetben kezdték meg működésüket. Isztambulban, a város elfoglalása (1453) után számos alapítványt (külliye) hoztak létre, melyben iskolák és könyvtárak is helyet kaptak. Az Oszmán Birodalom kevésbé jelentős városaiban főképp az oszmán főiskolákon, a medreszékben létesítettek könyvtárakat. A könyvállomány változó volt, a néhány példánytól 5000-ig is terjedhetett. A 18. századig főképp kézzel írt könyveket, iratokat tartalmaztak (Ágoston, G.–Masters, B. 2008).

A hódoltság korában lévő magyarországi muszlim könyvtárakról keveset tudunk. Budán, az 1587-ben elhunyt Ali cselebinek, egy magas beosztású pénzügyi hivatalnoknak a hagyatékában 119 darab arab, perzsa és török nyelvű könyvet jegyeztek fel. Szokullu Musztafa budai pasa iskolakönyvtáráról is megemlékeznek a források: muszlim vallástudományi, retorika tárgyú, költészeti, földrajzi, csillagászati munkák, orvoslással foglalkozó könyvek gazdagították az állományát (Ágoston G. 1999). Feltételezhető, hogy a török előtti időkben jelentős káptalani és kolostori iskolákkal és híres könyvtárakkal bíró városokban, mint például Pécsen is, a török elől menekülő klérus maga mögött hagyhatta az iskolák és templomok gazdag könyvállományát. Cserneki János jegyezte le Dallos Miklós 1620-as püspöki vizitációjának alkalmával a pécsi székesegyházban (a törökök „Szülejmán szultán várbeli dzsámijává” alakították) őrzött könyvekről a következőket: „Magában a templomban az oltárok érintetlenül megvannak, antipendumokkal díszítve úgy, ahogy azt elfoglaláskor találták. A graduálás és antifonás könyvek is ott vannak kis lánccal a falhoz erősítve, amelyen lógnak.” (Sudár B. 2012: 70, Sudár B. 2014: 425). Evlia cselebi Pécsen 1663-ban tett látogatásakor láthatta e leláncolt

könyveket, mert azzal indokolta a székesegyház épületének szépségét, hogy „azért építkeztek ily módon, mert ez a hely Platón könyvének az őrzőhelye” (Sudár B. 2012: 69).

Az oszmán iskolák a hódoltság kori Magyarországon pécsi példákkal

Ágoston Gábor írja, hogy a 17. században 39 hódoltsági városban 165 elemi iskola (mekteb) és 77 közép- vagy felsőfokú teológiai iskola (medresze) működött Budán, Egerben, Eszéken és Pécsen (Ágoston G. 1999). Ez utóbbi város látogatásakor a világotutazó Evlia cselebi 11 elemi iskoláról⁴ és 5 medreszéről emlékezett meg világszerte ismert művében, az *Utazások könyvében* (Szejáhatnáme). Két medreszéről részletesen is beszámol. Az egyik a Szülejmán szultán várban lévő dzsámijáról szól a következőképpen: „*Főiskolái. (medresze). A Koránmagyarázók és ulemáknak öt iskolájuk van. Többek között az isteni Eflatunnak (Plátó) a belső várban lévő régi, tudományos főiskolája,⁵ melynek hetven fejedelmi boltozatú és várszerű szobája van. Ezeknek mindegyikében egy-egy fajta építészeti tudomány szerint kidolgozott elrendezés van, melynek leírására hiányos a nyelv...A korábbi időben ebben a főiskolában keletről és nyugatról több tanuló lakott, kik az összes különös és csodálatos tudományokat mestereiktől látván, a tudományokat tökéletesítették (...)*” (Karácson I. 1904: 200).

A másik részletesen leírt medresze, a „*legkiválóbb és legjelesebb*” jelzővel illetett, a Jakováli Haszan pasa küllijében, a Szigeti-kapunál lévő „*fenséges Mevláná mevlevi kolostorában*”⁶ működött (Sudár B. 2012: 131). A részlet alátámasztja, hogy a mevleviek medreszéjében perzsa nyelven tanítottak, olvasták a rend alapítójának, a misztikus perzsa költőnek, Dzseláleddin Rúminak a művét, a *Masnavit*. Az Oszmán Birodalom medreszéinek a tananyagából pedig arra következtethetünk, hogy Pécsen is tanulhattak a diákok költészetet, zenét és foglalkozhattak kalligráfiával is (Ágoston, G.–Masters, B. 2008). A mevleviek kolostora, illetve az itt lévő dzsámi olyan tanulási tér lehetett, melyet kihasználhattak a hadsereg művelt katonái, akik között nem kizárt, hogy voltak perzsák (Pap N. et al. 2018), illetve tudtak perzsául is. Erre engednek következtetni Evlia cselebi *Utazások könyvében* (Szejáhatnáme) lejegyzett sorai a Pécsen állomásozó muszlim harcosokról, akiket úgy jellemez, hogy

⁴ Medresze és elemi iskola is volt a Gázi Kászim pasa, a Jakováli Haszan pasa, a Memi pasa, a Ferhád bég küllijékben. Evlia útikönyvében így ír az elemi iskolákról: „A szeretetre méltó gyerekeknek összesen 11 darab elemi iskolája van, melyek az említett dzsámik alapítóinak jótéteményei.” (Sudár B. 2012: 72).

⁵ Szülejmán szultán várbeli dzsámija, korábban székesegyház.

⁶ A mevlevi rend alapítója a misztikus perzsa költő, Dzseláleddin Rúmi volt, aki Konya városában halt meg 1273-ban. A költőt, „a mi tanítónknak” (esetleg mi urunknak), azaz Mevlánának hívták. A szerzetesek a perzsa tanító, költő iránti tiszteletük jeleként vették fel a mevlevi nevet. A poéta „*Masnavi*” címmel hagyott ránk egy perzsa nyelven írt versgyűjteményt, melyet a szúfizmus követői közül sokan a Korán után a legszentebb iszlám szövegnek tekintenek. Rúmi arról is híres volt, hogy a szúfi szertartás részévé tette a zene és tánc gyakorlatát. Azt tanította, hogy a szúfik által vágyott célt, az Istennel való egyesülést a tánc és a zenével lehet elérni. A misztikus költő azt tanította, hogy csak a költészet és a zene képes megadni az Istennel való eggyé válás élményét. A mevlevi dervisek máig egy sajátos koreográfia alapján végzik rituális táncukat, mely a szemlélő számára örvénylésnek tűnik, s ezért is nevezték el a nyugati világból érkező látogatók e rend szerzeteseit örvénylő derviseknek. A dervis szó a perzsa *darvish*, azaz „misztikus” szóból ered.

„*valamennyien igazhitűek és a legtöbbjük perzsául olvas*” (Karácson I. 1904: 202). A szokásaik között megemlíti, hogy „*mikor az ellenség ellen portyázásra akarnak indulni, többnyire Háfiz Divánjából tudakolják meg a sorsot, és ha a helyzetnek megfelelő szép vers akad elébük, Alláhbán bízva azonnal megindulnak Isten rendeléséből győztesen és diadalmasan térnek vissza.*” (Karácson I. 1904: 202–203). Ugyanitt Háfiz-i Sirázi⁷ Divánja mellett a harcosok által kedvelt művek között felsorolja a 13. században élt Szádi perzsa író Gülisztán és Bosztán című történetgyűjteményeit, valamint két perzsa költőt, a 12. században élt Omár Khajjámot és a török származású, de perzsául író, szintén a 12. században élt Nizámi Gendzsevit (Sudár B. 2012: 82). A részlet túlzásképp is értelmezhető, melynek célja az oszmán sereg katonái intellektuális kiválóságának hangsúlyozása. Ugyanakkor Evlia cselebi műveltségére bizonyosan rámutat, igazolva, hogy a világutazó ismerte e szerzők műveit.

Az oszmán kori muszlim nevelési ideál

Ágoston Gábor az enciklopédiájában Evlia cselebi életrajzát a tökéletes oszmán hívő egy példajaként mutatta be, aki a muszlim vallás parancsait követte, hagyományait ismerte, művelt ember, Korán recitátor, müezzin, megbízott, követ, titkár és világutazó volt. A majd 40 éven át tartó utazásai idején szerzett ismereteit, tapasztalatait leírta, és idős korában ezekből a jegyzetekből összeállította a 10 kötetes Utazások könyvét (Szejáhatnáme), amely a 17. század Oszmán Birodalmának krónikását az egész világon ismertté tette.

Eredeti nevét nem ismerjük. Mestere, Evlia Mehmed tiszteletére, magát Evlia cselebinek, azaz művelt Evliának⁸ hívta. 1611-ben Isztambulban született egy tehetős és politikai befolyással is bíró családban. Családfáját a germijáni uralkodóházon keresztül a híres török misztikusig, Ahmed Jeszevíg vezette vissza (Güngörmüş, N. 2012). Apja, Dervis Mehmed Zillí, az aranyművesek vezetője volt a szultáni szerájban, számos hadjáratban is részt vett. Édesanyja a 17. századi Oszmán Birodalomban jelentős posztokat (államférfi, nagyvezír) betöltő, kaukázusi eredetű Abazák családhoz tartozott. Rokona volt Defterzáde Mehmednek és Ibsir Musztafa pasának. Nagybátyja volt Melek Ahmed pasa, aki pályája csúcsán a nagyvezíri méltóságig emelkedett és élete végéig pártfogolta unokaöccsét. Származása és rokonainak példája is arra ösztönözte, hogy az oszmán birodalmi elit tagjává váljon. E cél elérése érdekében korának legjobb nevelését kapta. Édesapja, aki számos hadjáratban vett részt az Oszmán Birodalom különböző vidékein, sokat mesélhetett a harcok mezején megélt kalandjairól. Élvezetes előadásai élményszerűek voltak, s hatással lehettek Evliának a pályaválasztására is. Már gyermekként is tehetséges volt, ismertté vált a nem mindennapi memóriájáról és a csodálatos zenei képességeiről. IV. Murád szultán figyelmét is magára vonta az aranytorkú müezzin, aminek következtében bekerült a Topkapi Szerájba, a belső palota apródja lett. „*A szultáni udvarban eltöltött idő a tehetséges ifjú személyiségének kiformalódásában is*

⁷ Háfiz-i Sirázi a 14. században élt jelentős perzsa költő.

⁸ Evlia szentet, istenfélőt jelent, míg cselebi a művelt ember címe. (Fodor P. 2011: 169).

meghatározó szerepet játszott. Azon túl, hogy kora legjobb oktatóinak keze alatt bővíthette ismereteit a tudományokban és a művészetekben, itt alakultak ki azok a később is mindig tetten érhető jellemvonásai, amelyek Evlija Cselebit, mint igazi társasági embert állítják elénk, aki szeretetre méltó alakjával, színes és érdekfeszítő előadásmódjával, tréfára mindig kész alkatával azonnal a középpontba került, ahol csak megfordult.” – írja a világotutató neveltetéséről Naciye Güngörmüş (2012). A Topkapi Szeráj iskolája mellett az Isztambulban működő Hamid Efendi-medreszét és egy Korán-iskolát is látogatott (Sudár B. 2012: 16, Ágoston, G.–Masters, B. 2008). Az bizonyos, hogy ezekben az iskolákban zenét, éneklést és nyelveket is tanult. Nyelvtelhetség volt. Beszélt arabul, perzsául, görögül, latinul, mely nyelveket tanulhatta a medreszében is. Ezen kívül ismerte a tatárt, más kaukázusi és balkáni nyelveket is (Güngörmüş, N. 2012), melyeket az utazásai során sajátíthatott el. Jártosságát a nyelvészet terén bizonyítják azok a szótárszerű jegyzetek is, melyeket a majd 40 éven át tartó utazásai során írt le, színesítve utazásának egy-egy színhelyéről szóló leírását. Kalligráfiát és miniatúrafestészetet az aranyműves édesapjától tanult. Evlia költészettel is foglalkozott, alkalmi verseket is írt (Sudár B. 2012: 12).

Az bizonyos, hogy a híres utazó jól ismerte a Koránt, hiszen Korán-recitátorként is népszerű volt (Güngörmüş, N. 2012). Hűségét a muszlim hagyományok és tanítások iránt mutatják életének eseményei is. Ebből kettőt emelnék ki. Az első, pályájának kezdetéhez kapcsolódik. Vallásos ember lévén, hitt abban, hogy Allah segíti őt életfeladatának felismerésében. Álmában látta magát Mohamed és a szent próféták között, ahol megcsókolta Mohamed próféta kezét, és kérte, hogy járjon közbe Allahnál a bűneinek bocsánatáért, ami törökül a sefáat szó, helyette azonban szejáhat hangokat ejtette ki, ami magyarul utazásokat jelent. A próféta úgy szerette Evliát, hogy teljesítette a kimondott és a kimondatlan kívánságait is. Életét oltalmazója, Szad-i Vakkász így hangzó jóslata kísérette: *„Örömhír a számodra: ahány lélekkel csak e gyülekezetben találkoztál, s akiknek a kezét megcsókoltad, annak a sírjához könnyedén el fogsz zárandokolni, világotutató és kiváló ember leszel! De az általad bejárt és megtekintett jól védett tartományokat, várakat és városokat, csodálatos és különös alkotásokat, s minden vidék dicséretre érdemes dolgait, termékeit, terményeit és italtait, az országok földjét és a folyók hosszát vedd számba, és készíts egy különleges művet! Használd az én fegyveremet, legyél ezen és a túlsó világon az én fiam! Az igazság útjáról le ne térj, az áskálódást és a rosszindulatot kerüld el, tartsd meg a kenyér és a só jogát, hűséges barát legyél, haszontalanokkal ne közösködj, a jóktól jót tanulj!”* (Sudár B. 2012: 16–17). A másik ilyen jel az életében a hithűségre, hogy idősebb korában, 1671–1672-ben elment a haddzsra, a mekkai zárandoklatra (Ágoston, G.–Masters, B. 2008).

A muszlim kert, mint tanulási tér. E szimbólum egy lehetséges értelmezése az Utazások könyve (Szejáhatnáme) Jakováli Haszan pasa dzsámijáról szóló leírásában

A Jakováli Haszan pasa-dzsámiról szóló szövegrészlet rendkívül gazdag költői képekben, jelzőkben, hasonlatokban és megszemélyesítésekben. Íme a küllije leírása: *Mindegyikénél szebb, tökéletesebb és remekebb Jakováli Haszan pasa alapítványa, a fenséges Mevlána mevlevi kolostora. Dzeláddedin Rúmi kolostora ez, mely egy Iremhez hasonlatos kertben áll: körülötte virágos- és rózsáskert, datolya- és erguvánliget, melyben a fülemülék a nádfuvola és az üstdob hangját hallgatva maguk is ezerféle dallamba kezdenek, s a pázsit csalogányainak szomorú dala az embernek éltető lelket ajándékoz. A táncolóterem (szemáháne) tere, zenészek emelvénye, a Mesznevi-énekes pulpitusa és a Korán veleje felolvasójának emelvénye olyan díszes, rácsos, interziás főhely és szentély, hogy minden leíráson és dicséreten felül áll. Ez szerelmes helyen hetente kétszer a tánc és ünnepség során az Irem kertjében nőtt különféle rózsák, jácintok, bazsalikomok, liliomok, ibolyák, és erguvánfák csokorba kötve, vázákban a táncoló terem fala mellé helyeztetnek. Isten a tudója, hogy e virágok kellemes illatától minden szerelmes, hű társ és kedves barát agya elbódul, s a dervisek boldogan táncba kezdenek, s úgy forognak, mint az ég kereke.”* (Sudár B. 2012: 73–74).

2. ábra: Részlet a pécsi Jakováli Haszan dzsámi és minaret „A szűfizmus és az oszmán kor kulturális öröksége” c. kiállításából. A csalogány.

Szerző felvétele, 2022.

Evlia cselebi a mevleviek kolostorát egy kertbe helyezi el, melyet az Arábiában található csodák városának, Iremnek a kertjéhez hasonlít. Az Utazások könyvében (Szejáhatnáme) Evlia e hasonlatot többször is használja, állandó fordulatként és szuperlatívuszként annak a kifejezésére, hogyha valami nagyon tetszik neki (Sudár B. 2012: 39). Úgy véljük, hogy e szövegrészlet, mely ilyen részletesen taglalja a kolostor leírását, többet rejt magában. A következőkben kísérletet teszünk arra, hogy e kertleírást a mevlevi dervisek tanulási terének szimbólumaként értelmezzük.

Irem kertje a muszlim mitológiában a földi paradicsom jelképe.⁹ Ez az az ideális hely, ahol az ember a Teremtőjével harmóniában és kettejük összetartozásában értelmezhető. A kertben lehetőség nyílik a növények – „rózsák, jácintok, bazsalikomok, liliomok, ibolyák, és erguvánfák” – érzékelésére, a színek és illatok befogadására, mely hat az érzéseinkre, érzelmeinkre. A részletben olvasható: a „kedves barát agra elbódul”. Ez az a bódulat, melynek az elérését a dervisek a zenében való elmerülésben élik meg, melyet a szövegben a *nádsíp, üstdob és a csalogány dala* idéz meg, valamint a mevlevi dervisek táncában, a semában is ezt élik át a résztvevők. Az istenkeresőknek ez a bódulat azt teszi lehetővé, hogy az Istennel való kapcsolat kialakításához kilépjenek a valóság kötött teréből és közelebb kerüljenek Istenhez. A leírásban szereplő virágok közül kiemeljük a rózsát, mely a muszlim mitológiában a testi és a lelki szerelem jelképe, mely egyszerre hozható kapcsolatba az elmúlással és az örökléssel, így a Paradicsommal és a halállal. A 14. században élt Khágáni azt állította a rózsáról, hogy Mohamed próféta izzadságcseppjeiből keletkeztek az ő mennyei utazásokor. Ruzbihán Baqli szerint a kimerült próféta megcsókolta az illatozó növényeket és föléje hajolva megszagolta a vörös rózsát, majd a szemére helyezte. Az illóolajban gazdag növény felfrissítette Mohamedet. A történet azt jelképezi, hogy akik megfáradtak Alláh keresésében, „a rózsza szemlélése megadja Alláh személyes jelenlétét, s mindazt a szeretetet, dicsőséget, fényességet, amit a teremtő nyújt.”¹⁰ A virágok ékessége az „Alláhhhoz fűződő szerelem jelképe, megismerése magának az Úrnak a megismerése, s a folyamat nem más, mint a hit erejének megtapasztalása. Azok a szerelemesek, akik a virágzást átélik, megértik, hogy e látható virág, ahol a virág pompázik, a kert csak előképe annak a hatalmas szeretetnek, amely majd a Paradicsomban, Alláh jelenlétében teljesedik ki.”¹¹ A szövegrészletben a rózsza mellett a csalogány vagy fülemüle is szerepet kap. A szépséges, illatos, de tövises rózsza is a fülemülével együttesen szerepeltetve az iszlám egyik legjelentősebb jelképe, melynek jelentéséről Géczi János a következőket írja: „A muszlim misztikusok számára a rózsza és a fülemüle egyként Prófétájukhoz hasonlítható. Mindkettő Alláhról beszél ugyanis: annak a tökéletes szépségét, a szépsége titkát, és a vele való unió fontosságát bizonyítja. A Próféta, s az általa képviselt Úr szeretete az, ami, mint egy bekerített kert, egységbe foglalta a rózsza és fülemüle jelképpárt. (...) Megérti-e a rózsza a fülemüle hangját? A próféta, a szent, az Úr szeretetében élő – a szerető – szavait megértik-e, amelyek az Úr felé való törekvésről szólnak? Tökéletesen megjeleníthető-e ez a szellemi

⁹ További részletek: Sudár B. 2012: 137–141).

¹⁰ Géczi János: A rózsajelképek csoportjai. <https://terebess.hu/keletkultinfo/rozsza2.html> (2022. 01. 19.).

¹¹ Géczi J. im.

folyamat? Ennek összetettségét allegorizálja a bonyolódó rózs-fülemüle szimbólum-együttes. Annak a tapasztalatnak a folyton megújuló leírása, miszerint sem az isteni rózs, sem a körülötte vágyakozó madár, sem a kapcsolatuk nem ellentmondásmentes, az emberi világ tökéletlenségét mutatja.”¹²

Evlia cselebi Irem kertjének szimbólumával fejezi ki azt, hogy a szúfi tanok szerint a tanulás legfőbb célja az Isten megismerése, melynek a lehetőségét a vele való egyesülésnek a tapasztalata adhatja meg. A tanulás egy olyan folyamat, ami halálig tart, örök és fáradságos küzdelem e beteljesedés reményében. Evlia költői leírásával azt igazolja, hogy a mevleviek e szent helyén minden törekvés ezt a célt szolgálja.

A fent említett szöveg elemzése, valamint Evlia cselebi életének bizonyos epizódjai alapján is arra a következtetésre jutottunk, hogy Evlia cselebi szimpatizált a szúfizmussal, lehetséges, hogy ő maga is az iszlám e mitikus hiedelem- és szokásrendszere szerint élt. A családját a misztikus, szúfi költőig, a 11. században született Ahmed Jeszevíig vezeti vissza, a nevét mesterének, Evlia Mehmednek tiszteletére viselte,¹³ valamint a perzsa nyelv és irodalom iránti kiemelt figyelme megerősítheti ezt a feltételezést.

Az intézményes nevelés tanulási szinterei – az elemi iskolától a medreszékig és könyvtárakig – a 15–17. században szerte az Oszmán Birodalomban, így Pécsen is kiépültek. Ennek emlékét őrzik a korból fennmaradt olyan csodás épületek, mint például a pécsi Jakováli Haszan pasa dzsámija és minaretje, valamint az Isztambulban nevelkedett művelt oszmán török világjárónak, Evlia cselebinek a krónikája, az Utazások könyve. E mű nagyszerű eredménye egy művelt oszmán férfi életútjának, „kortörténet és útleírás formájába öltöztetett irodalmi alkotás, amely elsősorban a szórakoztatás, a szórakoztatva tanítás céljából íródott” (Fodor P. 2011: 29) azért, hogy általa, mint az Oszmán Birodalom tükrébe a 21. századból is bepillantassunk.

Irodalomjegyzék

- ÁGOSTON GÁBOR (1999): Muszlim hitélet. In: *Kereszt és félhold. A török kor Magyarországon (1526–1699)*. Encyclopaedia Humana Hungarica 05. Enciklopédia Humana Egyesület, Budapest. <http://mek.oszk.hu/01800/01885/html/index.html>. (2022. 11. 13.).
- ÁGOSTON, GÁBOR–MASTERS, BRUCE (2008): *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. <https://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Agoston%20and%20Masters,%20Enc%20of%20Ott%20Empire.PDF> (2022. 11. 08.), pp. 198–200, 209–210, 333–335.
- FODOR PÁL (2011): Evlia Cselebi, a világ török fölmérője: Isztambul, 1611. március 25. – Kairó, 1684? *História* 2011 (7), pp. 26–29.
- GÉCZI JÁNOS (é.n.): A rózsajelképek csoportjai. <https://terebess.hu/keletkultinfo/rozsa2.html> (2022. 01. 19.).

¹² Géczi J. im.

¹³ Fodor Pál szerint ez nem bizonyított (Fodor P. 2011: 26).

- GÉCZI János (2001): A muszlim kert. In: Géczy János szerk. Muszlim Művelődéstörténeti Előadások. *Iskolakultúra* 10, Pécs, pp. 97–166.
- GÜNGÖRMÜŞ, NACIYE (2012): Evlija cselebi Szejahatnáme című munkájának magyar vonatkozásai. *Magyar Tudomány* 2012 (2). http://www.epa.hu/00600/00691/00098/pdf/mtud_2012_2_0226-0230 (2022. 11. 10.).
- KARÁCSON IMRE (1904): *Evlija cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KEREKES DÓRA (2012): *A pécsi Jakovali Haszan dzsámi közművelődési tevékenységének fejlesztése. Tanári felkészítő vázlatok*. <https://docplayer.hu/130979-Tartalomjegyzek-magyarország-es-az-oszman-hoditas-4-elet-a-vegvideken-7.html> (2022. 01. 19.).
- KÉRI KATALIN (1999): Medreszék a középkori iszlám világban. *Iskolakultúra* 1999 (12), pp. 29–39. Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár. <https://terebess.hu/keletkultinfo/medreszek.html> (2022. 01. 18.).
- PAP NORBERT–FODOR PÁL–KITANICS MÁTÉ–MORVA TAMÁS–SZALAI GÁBOR–GYENIZSE PÉTER (2018): A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60 (2), pp. 325–345.
- SUDÁR BALÁZS (2010): *A pécsi Jakovali Haszan pasa-dzsámi*. Műemlékek Nemzeti Gondnoksága, Budapest.
- SUDÁR BALÁZS (2012): *Pécs 1663-ban. Evlija cselebi és az első részletes városleírás*. Források Pécs történetéből 4. <https://www.szaktars.hu/kronosz/view/pecs-1663-ban-Evlija-cselebi-es-az-első-részletes-városleírás-források-pecs-történetéből4/?pg=31&layout=s&query=P%C3%A9cs> (2022. 01. 15.).
- SUDÁR BALÁZS (2014): *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. MTI BTK TI, Budapest.
- SUDÁR BALÁZS (2020): A városkép a hódoltság idején. Imahelyek, küllijék. In: Sudár Balázs–Varga Szabolcs–Varga J. János szerk. *Pécs története III. A Hódoltság korában (1543–1686)*, pp. 263–268.
- VARGA SZABOLCS (2009): *Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában 1526–1686*. Pécsi Hittudományi Főiskola – Pécs Története Alapítvány, Pécs.

Kalkuttai Szent Teréz emlékezete Indiában és a Balkánon

Wilhelm Zoltán¹ – Zagyai Nándor²

Bevezetés

A közkeletű nevén egyszerűen Teréz anyaként (albánul Nënë Tereza) emlegetett missziós nővér, Kalkuttai Szent Teréz³ minden bizonnyal az első számú összekötő kapocs India és a Balkán között. A már életében nemzetközi elismertségre szert tett szerzetesnő 1910. augusztus 26-án született az akkor még az Oszmán Birodalomhoz tartozó Szkopjében (albánul Shkup, törökül Üsküb) Anjezë Gonxhe Bojaxhiu néven egy háromgyermekes koszovói albán család legfiatalabb gyermekeként (Muggeridge, M. 2008). Apja Nikollë Bojaxhiu (1874–1919), az albán nemzetiségi mozgalomban aktívan résztvevő jómódú üzletember, politikai szereplő és filantróp volt, aki több helyi kulturális és infrastrukturális beruházást finanszírozott (Ruth, A. 1999, Chawla, N. 2019).

Az indiai római katolikus missziós szerzetesi élet iránt már gyermekkorában elköteleződő (Clucas, J. 1988) Teréz 18 éves korában elhagyta a szülői házat – családját soha többé nem látta viszont – és rövid írországi nyelvi és lelki felkészülést követően 1929-ben érkezett meg Indiába, ahol hátralévő életének túlnyomó részét töltötte. A Loretoi Nővérek (Sisters of Loreto) tanító rendjében eltöltött mintegy két évtized után saját, betegápolással foglalkozó szerzetesrendet alapított Szeretet Misszionáriusai (Missionaries of Charity) néven, amely pápai jóváhagyást követően hivatalosan 1950-ben kezdte meg a működését. Az évek során többeszes közösséggé növekedett, a világ számos országában működő betegápoló rend, illetve annak, hivatása iránt mélyen elkötelezett vezetőjeként Teréz anyja az indiai emberek és a politikai elit, nem kevésbé a nemzetközi közvélemény részéről óriási megbecsülésre tett szert az indiai társadalom nyomorgó, sínylődő katasztrofái, betegségben szenvedői, magukra hagyott haldoklói iránt tanúsított odaadásáért és támogatásáért.

E helyütt azonban nem hallgathatjuk el egyes, jellemzően jobboldali hindu személyek és szervezetek részéről az őt és tevékenységét ért kritikákat sem, amelyek a nem keresztény haldoklók esetenként akarataik ellenére történt megkeresztelését, ezáltal egyfajta kényszerkonverziós misszió folytatását (Hitchens, Ch. 2012), a betegek egészségügyi ellátásának, ápolásának hiányosságait és szakszerűtlenségét (Fox, R. 1994), a vallási köntösbe

¹ Egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék. Igazgató, PTE TTK FFI Ázsia Központ.

² Tudományos munkatárs, Pécsi Tudományegyetem Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum.

³ Szerzetesi nevét Lisieux-i Szent Teréz (1873–1897), a misszionáriusok patrónusa iránti tiszteletből választotta.

bújtatott, a jótékonyág álarcát öltő neokolonializmust, rasszizmust és anyagi haszonszerzést (Prashad, V. 2012, Wüllenweber, W. 1998), a szenvedés kultuszának erősítését, a Calcuttáról torz, negatív képet közvetítő munkásságát, vagy ellentmondásos megítélésű politikai szereplőkkel, illetve azok tevékenységével való megengedő, sőt támogató hozzáállását vélelmezték (Chatterjee, A. 2002). Ez utóbbiak közül külön is kiemelendő az Indira Gandhi kezdeményezésére bevezetett, az állampolgári és emberi szabadságjogokat súlyosan korlátozó 1975–1977-es szükségállapot (The Emergency) időszakát elismerően értékelő nyilatkozatai, illetve a regnáló politikai hatalomhoz fűződő szoros kapcsolatai.

Teréz anya kortárs megítélése és az utókor ítélete azonban összességében nagyon is pozitív, ennek bizonyossága, hogy 1979-ben a szenvedő emberiségnek nyújtott segítő munkája elismeréseként neki ítelték a Nobel-békedíjat, de számos indiai állami elismerésben is részesült (Muggeridge, M. 2008), amelyek közül a legmagasabb polgári kitüntetést, a Bharat Ratnát 1980-ban vehette át. A közvélemény és nem csupán saját egyháza, de más felekeztek követői részéről is megbecsültségnek és vallási tiszteletnek örvendő (Stacey, D. 2016), már életében spirituális tekintélyre szert tett szerzetesnővér 87 éves korában, 1997. szeptember 5-én hunyt el Kolkatában (Calcutta). Az indiai kormány a nélkülözőknek nyújtott szolgálatai elismerésül állami temetéssel tisztelgett az emléke előtt, 2010-ben pedig, születésének centenáriumán egy 5 rúpiás egyedi érmét bocsátott ki (1. ábra), arra emlékeztetve, hogy ennyi pénzzel lépett India földjére 1929-ben. Szentté avatására kevesebb, mint húsz évvel a halála után, 2016. szeptember 4-én került sor. Emléknapja szeptember 5-e, 2017 óta pedig Xavéri Szent Ferencsel (1506–1552) együtt a Nyugat-Bengál állam területével megegyező Kalkuttai Főegyházmegye társpatrónusa.

1. ábra: Teréz anya centenáriumi 5 rúpiás emlékérmé

Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=y2Bndscsnqg>

Teréz anya indiai emlékezete

Jószolgálati missziója számos országban elismerésre talált, emlékét ennek megfelelően világszerte aktívan őrzik és ápolják. Tanulmányunkban ezúttal életének és munkásságának két kitüntetett jelentőségű térségében, Indiában és a Balkánon fellelhető emlékezeti helyeit igyekszünk áttekinteni.

Indiai tevékenységét a Loretói Nővérek novíciájaként Bengálban, a Sikkimi-Himalája térségében, a Siwalik-hegység, illetve az Alacsony Himalája határán fekvő, és a magyarok számára Kőrösi Csoma Sándor sírhelye révén ismerős Darjeelingben a bengáli nyelv elsajátításával, illetve a konvent iskolájában való földrajztanítással kezdte (Muggeridge, M. 2008). E település egyébként is életének sorsfordító szerepet betöltő színhelye, hiszen 1946. szeptember 10-én éppen egy Darjeeling felé tartó himalájai vonatút során kapott elhívást („the call within the call”) arra, hogy Jézus Krisztus nevében szolgálja és gyámolítsa India szegényeit. A 610 mm-es nyomtávú, Játékvonatként (Toy Train) is ismert, 88 km hosszú és több mint 2.000 méteres szintkülönbséget legyőző, 1881-ben üzembe helyezett, 1999 óta az UNESCO világörökségi helyszínei közé tartozó Darjeelingi Himalájai Vasútnak (Darjeeling Himalayan Railway) az emberiség közös kultúrkincseként való elismertségét közvetve tehát az is erősíti, hogy Teréz anya ezen utazott, amikor egy spirituális készítés hatására megfogalmazódott benne a nélkülözők megsegítésének szentelt élet gondolata (2. ábra). A Darjeelingi Himalájai Vasút, mint szakrális helyszín a mai napig sem veszített az erejéből: 2016-ban, szentté avatásának évében, illetve elhívásának 70. évfordulóján zarándokok egy csoportja az 1946-os útját újra megtéve kívánta felidézni és átélni az őt ért lelki élményt (Indian Express 2016). A vasúthoz, mint emlékhelyhez kötődő hír, hogy az indiai vasúttársaság (Indian Railways) születésének 100. évfordulóján, 2010. augusztus 26-án Mother Express néven egy, az életét és munkásságát bemutató utazó kiállítást szállító vonatszerelvényt indított útjára Kolkatából, amely a rákövetkező fél évben sorra járta az országot (India Infoline 2010).

2016-ban Darjeelingben azt az utat (korábban Rockville Road), ahol a helyi missziós ház is található, róla neveztek el (Banerjee, M. 2016). Ez utóbbi egyébként nem számít ritkaságnak Indiában, az ország számos városában található olyan közterület, amely az ő nevét viseli. Ez utóbbiak közül több szempontból is kiemelkedő jelentőségű a kolkatai Mother Teresa Road (Mother Teresa Sarani), amelyet hivatalosan 2004-ben neveztek el Teréz anyáról, noha, történelmi múltú közterületről lévén szó, amelynek nyomvonalát még 1760-ban jelölték ki, a közbeszédben továbbra is régi nevén, Park Streetként emlegetik (3. ábra). Ezzel egy időben avatták fel a szobrát a Park Street és a Camac Street kereszteződésében (Banerjee, M. 2004). Kolkata belvárosának ezen a forgalmas és pezsgő hangulatú főútvonalán egyébként több keresztény vonatkozású helyszín is található, mint a South Park Street Cemetery, amely az egyik legnagyobb és legrégebb keresztény temető a nyugati világon kívül; 1767 és 1830 között volt használatban, ma már védett történelmi örökség, számos magas rangú brit gyarmati tisztviselő és katona nyughelye. A napjainkban Teréz anya nevét viselő úton helyezkedik el továbbá a Kolkatai Egyetem (University of Calcutta) intézményrendszerébe integrált, 1860-ban

alapított jezsuita felsőoktatási intézmény, a St. Xavier's College. Darjeeling esetében fentebb már utaltunk a Teréz anya és Kőrösi Csoma Sándor közti topográfiai kapcsolatra, e helyütt ismét élhetünk ezzel a lehetőséggel: a magyarság legendás hírű vándora és a tibetológia tudományának megalapozója a Bengáli Ázsiai Társaság (Asiatic Society of Bengal) Park Street, illetve ma már Mother Teresa Road 1. szám alatt található székházában dolgozta fel és rendezte sajtó alá tudományos életművét.

2. ábra: Teréz anya és a Játékvonat 1946-ban

Forrás: <https://www.talentshare.org/~mm9n/articles/Teresa/3.htm>

3. ábra: A Teréz anyáról elnevezett utat jelző tábla Kolkatában

Forrás: <https://hellotalalay.blogspot.com/2013/05/mother-teresa-house-kolkata.html>

Teréz anya 1937-ben tett örökfogadalmat. Ekkor már a Loretói Nővérek Entallyban, Calcutta egyik, nyomorgók és kitaszítottak által lakott városrészének közelében elhelyezkedő iskolájában tanított, illetve a helyi konvent lakója volt. Ténylegesen ettől kezdve viselte a loretoiak szokásának megfelelően a Mother titulust (Spink, K. 1997). Életének egy hosszú, mintegy két évtizedes időszaka kötődik az Entallyban található rendházhoz, amelynek vezetésére 1944-ben nyert megbízást. Az itt eltöltött idő alatt fokozatosan érlelődött benne a társadalom perifériájára szorult nélkülöző és elhagyatott emberek megsegítésének vágya, amit csak fokozott a legalább kétmillió áldozatot szedő (Ó Gráda, C. 2007) 1943-as bengáli éhínség, valamint az India újkori történelmében rendszeresen fellángoló hindu-muszlim konfrontációk sorát gyarapító, egyetlen nap alatt mintegy 4.000 halottat és még több sebesültet eredményező (Sarkar, T.– Bandyopadhyay, S. 2017) 1946. augusztus 16-i calcuttai vérengzés (1946 Calcutta Killings) által generált emberi nyomor.

A darjeelingi vonatút során őt ért spirituális élmény hatására kérvényezte a rendház elhagyását, majd az engedélyt követően 1948-ban elkezdte azt a missziós munkát a calcuttai szegények és betegek körében, amelyet végső élethivatásául választott. A nyugati katolikus szerzetesrendek körében szokásos hagyományos ruházat helyett ekkor kezdte viselni az India és az indiaik iránti elköteleződését kifejezendő a Szeretet Misszionáriusai ikonikussá vált egyszerű öltözetét, a szegénységet és tisztaságot jelképező kék szegélyű fehér szárit (4. ábra).

4. ábra: Teréz anya számos indiai szobrának egyike Kerala államban

Fotó: Zagyai Nándor, 2012.

1949 elején csatlakozott hozzá fiatal nők egy csoportja, akik a kezdetben kilástalannak tűnő küzdelmében segítették, megvetve ezzel a későbbi szerzetesrend alapjait. Eleinte anyagi források hiányában ő maga és segítői is koldulásra kényszerültek, a nyomornegyedek világában való elmerülés táplálta kétségek, a nélkülözés, az egyedüllét érzése saját életrajzi beszámolója szerint a kényelmes életet biztosító rendház menedékébe történő visszatérés gondolatával kísértette (Spink, K. 1997).

1950. október 7-én kapott hivatalos pápai engedélyt a Szeretet Misszionáriusai nevű önálló vallási kongregáció⁴ megalapítására, melynek hivatásául a Nobel-békedíj átvételekor mondott köszönőbeszédének szavai szerint az éhezők, a meztelenek, a hajléktalanok, a rokkantak, a vakok, a leprások, a kitalított, megvetett, szeretetet és gondoskodást nélkülöző, a társadalom számára teherré vált emberek megsegítését választotta (AP 1997).

Az 1951-ben indiai állampolgárságot szerzett Teréz anyja 1952-ben nyitotta meg az első hospice házat Calcuttában, immár a városi hatóságok támogatásának köszönhetően. Egy elhagyott hindu templomot alakított át erre a célra a város déli részén fekvő Kalighat nevű negyedben (5. ábra).

5. ábra: A Teréz anyja által alapított hospice ház Kalighatban

Forrás: https://www.justdial.com/Kolkata/Nirmal-Hriday-Kalighat/033P4800060_BZDET

⁴ Az egyszerűség kedvéért a Teréz anyja által alapított katolikus intézményre tanulmányunkban több alkalommal szerzetesrendként hivatkozunk, meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Szeretet Misszionáriusai hivatalosan vallási kongregáció, amely jogi értelemben különbözik az előbbtől. Míg a szerzetesrendek tagjai a Jézus Krisztusnak szentelt rendi élet folytatására örök- vagy ünnepélyes fogadalmat (solemn vow) tesznek, a kongregációhoz csatlakozók nem végleges, egyszerű fogadalommal (simple vow) tesznek tanúságot egy vallási intézmény iránti elköteleződésükről.

A Teréz anya-emlékhelyek közt kiemelt szerepet betöltő épület, mint a később India-, illetve világszerte megjelenő betegápoló és szegénygondozó rend intézményrendszerének alapköve, kezdetben a haldokló nincstelenek kalighati otthona (Mother Teresa's Kalighat Home for the Dying Destitutes) nevet viselte, később a Kalighat, a Tiszta Szív Otthona (Kalighat, the Home of the Pure Heart (Nirmal Hriday)) nevet kapta. Felekezeti hovatartozástól függetlenül fogadta a rászorulókat, egészségügyi ellátást, gondozást, ápolást, a vallási szokások, liturgikus elvárások szerinti méltóságteljes elmúlás lehetőségét biztosítva a haldoklóknak. A Szeretet Misszionáriusai kiteljesedő intézményi struktúrájának kezdeti elemei közé tartozott a leprás betegek gondozását végző, Asansol közelében alapított Béke Városa (City of Peace) nevű telep, Shanti Nagar, valamint az árva, hajléktalan, fogyatékkal élő gyerekeket ma is befogadó, Kolkata központjában 1955-ben kialakított otthon, a Nirmala Shishu Bhavan.

Az önkéntesek és rendi tagok az 1960-as évektől kezdődően egyre jelentősebb számban csatlakoztak e kegyes mozgalomhoz, amely az ugyancsak gyarapodó adományoknak köszönhetően kórházak, árvaházak, hospice otthonok, leprások ellátását végző kolóniák, jótékonyági központok hálózatát építette ki Indiában, majd külföldön. A kolkatai anyaintézmény kezdetben 13 tagú kongregációjából napjainkra több mint 5.000 tagot számláló közösség szerveződött, amely világszerte rászorulókat – menekültek, fogyatékkal élők, idősek, szenvedélybetegek, szegények és szenvedők, hajléktalanok, haldoklók, természeti katasztrófák áldozatai, járványok és éhínség sújtotta emberek stb. – tömegeinek ellátását végzi mintegy 600 missziót működtetve a világ 120 országában (Slavicek, L. 2007).

Teréz anya életének kalkuttai emlékhelyei között végezetül a Szeretet Misszionáriusai központi rendházáról kell szólnunk, amely a korábban említett Park Streettől, a mai Mother Teresa Roadtól néhány száz méterre északra található. A halálát követően zarándokhellyé vált anyaintézmény egy cellára emléktető kis szobája (6. ábra) szolgált lakóhelyéül 1953-tól haláláig.

6. ábra: Teréz anya szobája a Szeretet Misszionáriusai kolkatai rendházában

Forrás: <https://aleteia.org/2017/12/14/the-room-of-saint-teresa-of-calcutta/>

Az épület otthont ad egy emlékszobának, amelyben a Teréz anya élete, szelleme és üzenete című kiállítás keretében használati tárgyai (száríja, fészülete, rózsafüzére, szandálja stb.), valamint levelei és egyéb írásai láthatók. Ami azonban a hely fő spirituális vonzerejét adja, hogy ebben a házban helyezték végső nyugalomra, a helyiség, amely a sírját befogadja (7. ábra) a zarándokok és a rendtagok lelki elmélyülését szolgálja.

7. ábra: Teréz anya sírja a Szeretet Misszionáriusai kolkatai rendházában

Forrás: <https://missionariesofcharity.org/mothers-tomb.html#gallery-4>

Teréz anya balkáni utóélete

Teréz anya nemcsak választott hazájában, Indiában örvend kiemelkedő tiszteletnek, de szülőföldjén, illetve a Balkán albánok lakta mai országaiban, Észak-Macedóniában, Koszovóban és Albániában is. Az albánok nemzetük történelmi jelentőségű, nagy alakjai között, nemzeti hősként, a világ legismertebb albánjaként tartják számon. Annak ellenére is, hogy bár Teréz anya soha sem titkolta származását, a nemzeti, illetve etnikai kötődés nem játszott különösebben jelentős szerepet az életében, ráadásul a közvélemény szemében egyértelműen indiaiként jelent meg.

Fontos tehát e helyütt idéznünk őt magát saját identitásának természetét illetően: „Vér szerint albán vagyok. Állampolgárságom indiai. Katolikus nővér vagyok. Elhívásom szerint

a világhoz tartozom. Szívem szerint teljes valómban Jézus szívéhez tartozom” („By blood I am Albanian. My citizenship is Indian. I am a Catholic nun. As to my calling, I belong to the world. As to my heart, I belong entirely to the heart of Jesus.”) (Paul, C. P. 2010). E szavakból egyértelmű, hogy önazonosságának lényege a katolicizmusban, illetve a Jézus Krisztus által megtestesített univerzalizmusban ragadható meg.

A bevezetőben már utaltunk rá, hogy Teréz anya Szkopjében született, ennek megfelelően ez a város ad otthont az egyik legjelentősebb balkáni emlékhelyének, a Teréz Anya Emlékháznak (8. ábra) (Спомен-куќа на Мајка Тереза, Shtëpia Përkujtimore e Nënë Terezës). A Szkopje központjában, a Macedonia tér közvetlen szomszédságában található épület azon a helyen épült, ahol az a templom állt valaha, amelyikben Teréz anyát születésének másnapján megkeresztelték.

8. ábra: A Teréz Anya Emlékház Szkopjében

Forrás: <https://www.macedonia-timeless.com/eng/about/about/did-you-know/mother-teresa/>

Az emlékház, amely Teréz anya egykori szülőházának újragondolt, modernizált, egyúttal szakralitást sugározni kívánó változata, mintegy kétmillió eurós költséggel, Macedónia kormánya által finanszírozott forrásból, Vangel Božinovski tervei alapján épült. 2009. január 30-án, az akkori miniszterelnök, Nikola Gruevszki adta át a nagyközönségnek római katolikus és ortodox egyházi vezetők jelenlétében (Memorial House of Mother Teresa, é. n.). Az épület kialakítása azonban ellentmondásos formavilága következtében az építészsakma részéről kritikák keresttüzébe került; Divna Pencić professzor szerint az építmény tapintatlan és ízléstelen tisztelgés Teréz anya előtt, illetve a politikával való összefonódás nyomasztó példája (Pencić, D. 2009). Az épület a Teréz anya életét, hangsúlyosan a Szkopjéhoz kötődő emlékeket, relikviákat, ezek között szülőházának modelljét bemutató kiállítás mellett időszakos tárlatokat és egy képtárat is befogad. Az emlékház előtt egészalakos bronzszobra is megtalálható. E helyszín közelében, egykori szülőházának helyén avatták fel azt az emléklakettet, amelyre örökérvényű üzenetét is felvették: „a világ nemcsak kenyérre, hanem sokkal inkább szeretetre éhes”.

Teréz anya emlékét őrzi Észak-Macedónia róla elnevezett legfiatalabb egyeteme (Universiteti Nënë Tereza), amely 2016-ban kezdte meg a működését öt műszaki, illetve társadalomtudományi profilú karral, és albán nyelvű felsőoktatási intézményként nemcsak Teréz anya kultuszának ápolásában, de a macedóniai albán nemzeti kisebbség erősítésében is komoly szerepet kap.

Teréz anya tisztelete származása révén Koszovóban, illetve a koszovóiak körében is kiemelkedő jelentőségű. Minden bizonnyal az első számú itteni emlékhelye a Szent Teréz Anya-székesegyház Pristinában (9. ábra).

9. ábra: A pristinai Teréz Anya-székesegyház

Forrás: <https://www.vdj.it/chiesa-la-nuova-cattedrale-di-pristina-dedicata-a-madre-teresa-segno-di-speranza-tra-le-difficolta/>

A katedrális, amely a főváros egyik központi terén, egy volt középiskola helyén épült fel, muszlim körökben nem aratott osztatlan elismerést, mert bár Teréz anyát a muszlim albánok is tisztelik, sokan úgy látták, hogy a 60.000 főnyi koszovói katolikus közösség létszámát messze meghaladó reprezentációra tett szert a városban, amit nyilvánvalóan fokozott az épület grandiozitása, és elhelyezkedéséből fakadóan a környezetét uraló térhatása. Ezzel szemben az iszlám nem kapott lehetőséget egy hasonló nagyságrendű, modern, a pénteki közös imára gyülekezőket jelentős számban befogadni képes nagymecset megépítésére, ezzel pedig a pristinai székesegyház a vallásközi rivalizálás eszközevé vált (Erebara, G. 2010).

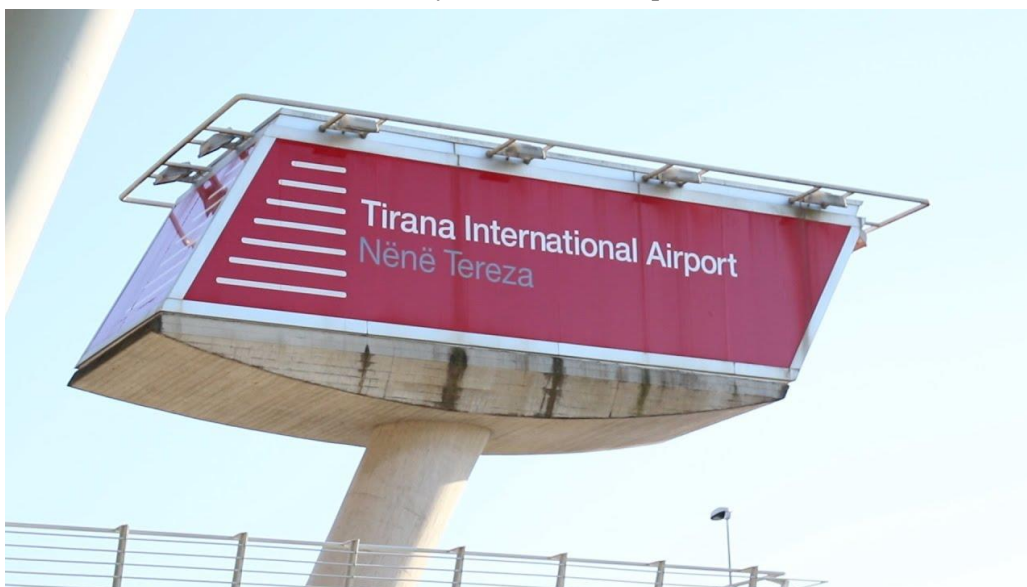
A templom alapkövét 2005-ben rakták le Ibrahim Rugova, Koszovó akkori elnöke jelenlétében, magát az építkezést 2007-ben kezdték el. A még félkész székesegyházat 2010. szeptember 5-én avatták fel, hivatalos felszentelésére pedig 2017-ben ugyanezen a napon, halálának huszadik. illetve szentté avatásának első évfordulóján került sor.

Pristina óvárosának forgalmas sétálóutcája ugyancsak Teréz anya nevét (Bulevardi Nënë Tereza) viseli, közelében a névadót egy gyermekkel együtt ábrázoló, szökőkút közepén álló szobor található.

Albániában Teréz anya tiszteletére október 19-ét nemzeti ünnepé nyilvánították (Dita e Nënë Terezës). 2003-ban ezen a napon avatta boldoggá II. János Pál pápa, az emléknap azonban nem kifejezetten vallási vonatkozása miatt jelentős, sokkal inkább az általa inspirált nemzeti büszkeség és összetartozás ünnepe.

A róla elnevezett intézmények, középületek között monumentalitását és nemzetközi láthatóságát tekintve vélhetően legnagyobb jelentőségű a tiranai nemzetközi repülőtér (Aeroporti Ndërkombëtar i Tiranës Nënë Tereza), amely 2002 óta viseli a nevét. Ezzel a névadással nyilvánvalóan a legegyszerűbb és leghatékonyabb eszközt választotta Albánia annak, hogy az országba külföldről érkezőkben a földet érésüket követő első percekben, sőt már utazásuk megkezdése előtt tudatosítsa Teréz anya albán gyökereit.

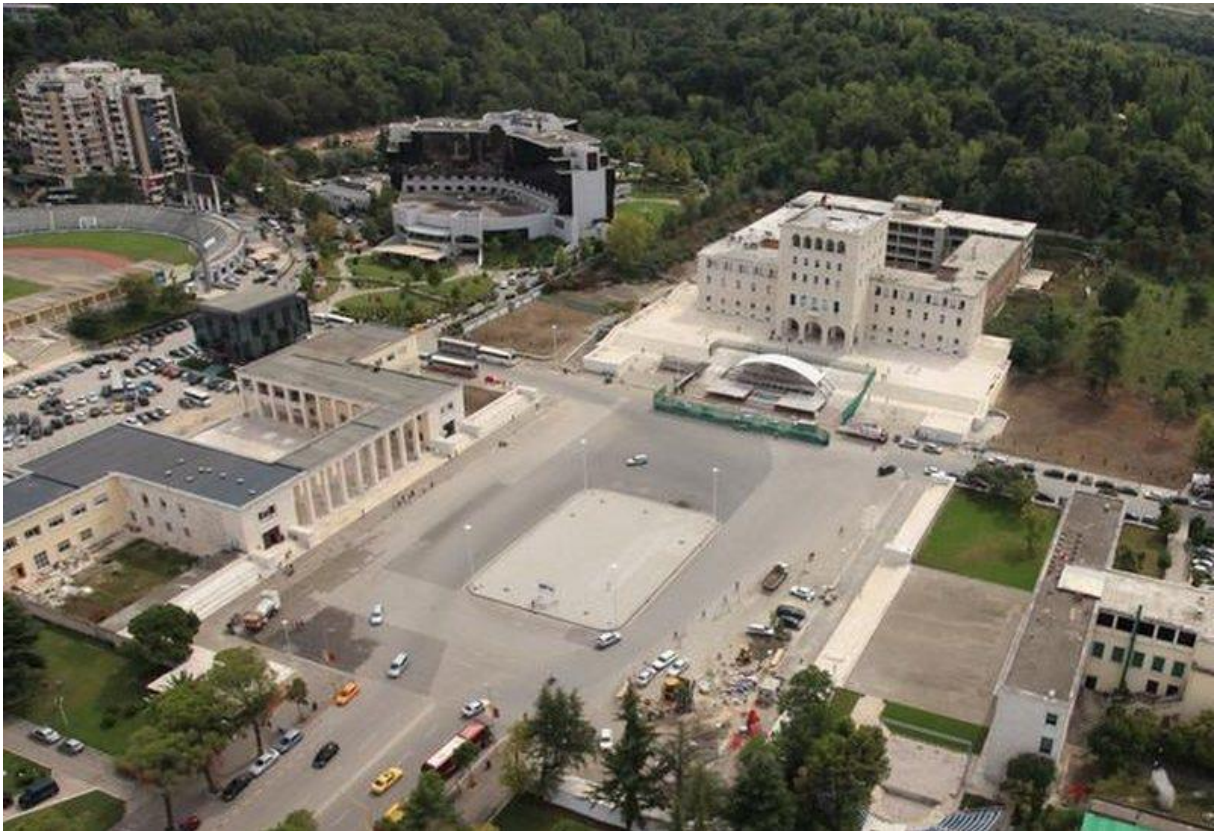
10. ábra: Teréz Anya Nemzetközi Repülőtér, Tirana

Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=IxeoH6vjEgo>

Az első számú közterület, amely a nevét viseli (Sheshi Nënë Tereza), ugyancsak Tiranában található, a második legnagyobb a fővárosban. A mai Teréz anya teret Albánia olasz megszállásának időszakában, 1939 és 1941 között alakították ki a Tirana városközpontja ma ismert képezének megformálásában kiemelkedő szerepet játszó építész, Gherardo Bosio (1903–1941) tervei alapján. Központi elhelyezkedése, mérete, az itt található országos szerepkörű oktatási, kulturális intézmények (Tiranai Egyetem, Nemzeti Régészeti Múzeum stb.) különösen méltó teret biztosítanak az emlékének, kifejezésre juttatva annak a nemzeti szerepnek a nagyságát, amely jelentőségében csak Szkander bégével összevethető. Ez a fajta párhuzam jól tetten érhető a róluk elnevezett városi terek közti helyzeti és funkcionális hasonlóságokban is: a Szkander bég térrel (Sheshi Skënderbej) monumentalitását (40.000 m²), centrális fekvését (a város főtere), az azt övező intézmények jelentőségét (Nemzeti Opera, Nemzeti Könyvtár, Nemzeti Bank, Kultúrpalota, Tirana Hotel, Nemzeti Történelmi Múzeum, minisztériumi épületek stb.) tekintve egyedül Teréz anya tere vethető össze, noha szükségképpen a második kettejük „versenyében”.

11. ábra: A Teréz anya tér Tiranában

Forrás: <https://sot.com.al/kultura/sheshi-%E2%80%9Cn%C3%ABn%C3%AB-tereza%E2%80%9D-kthehet-n%C3%AB-pedonale-p%C3%ABr-or%C3%ABt-e-mbr%C3%ABmjes-ndalohet-parkimi-n%C3%AB-bulevard>

A nagy nemzeti intézmények között Teréz anya nevét viseli az ország első számú egészségügyi intézete, a Központi Egyetemi Kórház (Qendra Spitalore Universitare "Nënë Tereza"), azaz a Tiranai Orvostudományi Egyetem (Universiteti i Mjekësisë, Tiranë) klinikai komplexuma, amely kétszeresen is szorosan kötődik a névadóhoz, minthogy 2002-ben elsőként nyerte el az Albánia köztársasági elnöke által az albán nemzet és az emberiség szolgálatában kiemelkedő teljesítményt nyújtó személyeknek és szervezeteknek adományozott Teréz Anya Rendet (Dekorata Nënë Tereza) (12. ábra).

12. ábra: A Teréz Anya Rend

Forrás: <https://president.al/old/category/akte-ligjore/dekorime/dekorata-nene-tereza/>

Irodalomjegyzék

- AP (1997): *Mother Teresa – in Her Own Words*. The Associated Press, September 5, 1997. <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/teresa/stories/words.htm> (2022. 12. 03.).
- BANERJEE, NIRMALYA (2004): *Park Street to be renamed Mother Teresa Sarani*. The Times of India, November 26, 2004. <https://timesofindia.indiatimes.com/city/kolkata/park-street-to-be-renamed-mother-teresa-sarani/articleshow/937570.cms> (2022. 12. 02.).
- BANERJIE, MONDIDEEPA (2016): *Darjeeling Road Named After Mother Teresa*. NDTV, December 06, 2016. <https://www.ndtv.com/india-news/darjeeling-road-named-after-mother-teresa-1634791> (2022. 12. 01.).
- CHATTERJEE, AROUP (2002): *Mother Teresa: The Final Verdict*. Meteor, Kolkata, 427 p.
- CHAWLA, NAVIN (2019): *Teréz anya*. Kairosz, Budapest, 367 p.
- CLUCAS, JOAN (1988): *Mother Teresa*. Chelsea House, New York, 111 p.
- EREBARA, GJERGJ (2010): Kosovo's New Cathedral Stirs Muslim Resentment. *BalkanInsight*, October 4, 2010. <https://balkaninsight.com/2010/10/04/albanians-vie-for-religious-sites/> (2022. 12. 05.).
- FOX, ROBIN (1994): Mother Teresa's care for the dying. *The Lancet* 344 (8925), pp. 807–808.
- HITCHENS, CHRISTOPHER (2012): *The Missionary Position: Mother Theresa in Theory and Practice*. Verso, London – New York, 128 p.
- INDIA INFOLINE (2010): *Railways to launch 'Mother Express'*. https://www.indiaonline.com/article/news-top-story/railways-to-launch-%E2%80%98mother-express%E2%80%99-113101404018_1.html (2022. 12. 01.).
- INDIAN EXPRESS (2016): *Nuns retrace Mother's 1946 ride to Darjeeling*. The Indian Express, September 5, 2016. <https://indianexpress.com/article/india/india-news-india/nuns-retrace-mothers-1946-ride-to-darjeeling-3013872/> (2022. 12. 01.).
- MEMORIAL HOUSE OF MOTHER TERESA (é. n.): *About: History*. <http://memorialhouseofmotherteresa.com/about/history/>
- MISSIONARIES OF CHARITY (2022): <https://missionariesofcharity.org/our-history-read-more.html> (2022. 12. 04.).
- MUGGERIDGE, MALCOLM (2008): *Valami nagyon szépet Istenért – Boldog kalkuttai Teréz*. Kairosz Kiadó, Budapest, 182 p.
- Ó GRÁDA, CORMAC (2007): Making Famine History. *Journal of Economic Literature* 45 (1), pp. 5–38. https://www.jstor.org/stable/27646746#metadata_info_tab_contents (2022. 12. 03.).
- PAUL, C. M. (2010): *Mother Teresa: Indian Citizen*. NewsGrab, August 8, 2010. <https://cmpaul.wordpress.com/2010/08/08/mother-teresa-indian-citizen/> (2022. 12. 05.).

- PENCIĆ, DIVNA (2009): A tactless and tasteless homage to Mother Teresa. *The Architectural Review* 1 (8), pp 18–24.
<https://www.thefreelibrary.com/A+tactless+and+tasteless+homage+to+Mother+Teresa.-a0205647406> (2022. 12. 05.).
- PRASHAD, VIJAY (2012): Mother Teresa as the Mirror of Bourgeois Guilt. In: Najmi, Samina–Srikanth, Rajini eds. *White Women in Racialized Spaces: Imaginative Transformation and Ethical Action in Literature*. State University of New York Press, Albany, pp. 67–84.
- RUTH, AMY (1999): *Mother Teresa*. Lerner Publications Co., Minneapolis, 112 p.
- SARKAR, TANIKA– BANDYOPADHYAY, SEKHAR eds. (2017): *Calcutta: The Stormy Decades*. Routledge, London and New York, 486 p.
- SLAVICEK, LOUISE (2007): *Mother Teresa*. Infobase Publishing, New York, 114 p.
- SPINK, KATHRYN (1997): *Mother Teresa: A Complete Authorized Biography*. Harper Collins, New York, 306 p.
- STACEY, DANIEL (2016): *In India, Teresa Draws Devotees of All Faiths*. The Wall Street Journal, September 2, 2016. <https://www.wsj.com/articles/in-india-teresa-draws-devotees-of-all-faiths-1472857787> (2022. 12. 03.).
- WÜLLENWEBER, WALTER (1998): Mutter Teresa – Wo sind ihre Millionen? *Stern* 10 September 1998. <https://advocatetanmoy.com/2022/05/15/mother-teresa-where-are-her-millions-by-walter-wuellenweber-1998/> (2022. 11. 16.).